

Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського

Міжнародна асоціація українців
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні
Інститут української мови

VIII МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС УКРАЇНІСТІВ

МОВОЗНАВСТВО

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ

КИЇВ
Видавництво ІМФЕ
2017

УДК [37:061.3](100=811.161.2)+81'1
ББК 71.0+81
М-58

Друкується за рішенням вченої ради Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Головний редактор: *Г. Скрипник*

Редакційна колегія:

*Б. Ажнюк, К. Городенська, П. Гриценко, А. Загнітко,
Л. Масенко, В. Німчук, Г. Півторак, О. Пономарів,
В. Скляренко, С. Ярмоленко*

VIII Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство. Збірник
М-58 наукових статей / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; МАУ ;
ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2017. – 242 с.

ISBN 978-966-02-7594-2 (загальний)

ISBN 978-966-02-7585-0

Збірник містить мовознавчі доповіді учасників VIII Міжнародного
конгресу україністів.

Видання розраховане на науковців, викладачів та студентів вищих і
середніх спеціальних навчальних закладів, широкого кола шанувальників
української словесності.

ISBN 978-966-02-7594-2 (загальний)
ISBN 978-966-02-7585-0

© ІМФЕ ім. М. Т. Рильського
НАН України, 2017

© Міжнародна асоціація
україністів

*Віра Ачилова, Марія Разумейко
(Сімферополь)*

ОСОБЛИВОСТІ ВИРАЖЕННЯ З'ЯСУВАЛЬНИХ ВІДНОШЕНЬ У ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Підкреслюючи важливу роль Т. Шевченка в історії української літературної мови, дослідники звертають увагу на багатство виражальних засобів мови його творів.

Значний інтерес викликають конструкції із з'ясувальними відношеннями, які залишаються недостатньо вивченою ланкою мовної тканини творів Кобзаря. Особливістю цих побудов є те, що вони містять слова певної семантики, при яких можливий внутрішній (деліберативний) об'єкт [1, с. 288]. Мовознавчій науці відомі різні варіанти таких конструкцій, а саме: складнопідрядні речення з підрядною з'ясувальною частиною, складні безсполучникові речення, конструкції з прямою мовою, прості речення з додатками чи зі вставними словами відповідної семантики. У поетичних творах Т. Шевченка наявні всі ці структури, хоча їхня продуктивність неоднакова.

Найбільш уживаними в поезіях є складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними частинами, у яких «головна частина відзначається семантичною і структурною неповнотою, а підрядна, розкриваючи зміст певного слова головної частини, компенсує цю неповноту» [2, с. 305]. Важливою структурною ознакою цих речень є те, що їхні підрядні частини безпосередньо стосуються певного слова (зрідка словосполучення) головної частини, яке є пояснюваним, базовим, опорним. Поширюючись підрядною частиною, це пояснюване слово виступає своєрідним структурним ядром усього складнопідрядного речення.

Найпродуктивнішими в поетичних творах Т. Шевченка є такі семантичні групи опорних слів:

– розумової діяльності (**знати, забути, поміркувати, згадати, второпати, полічити**):

*Вона **знає**, де мій милий* [3, с. 12];

*Лучче ж **поміркую**, де то моя Катерина з Івасем мандрує* [3, с. 25];

*Я щось не **второпав**, що він співав про гайдамаків?* [3, с. 75];

– мовлення, повідомлення (**сказати / говорити, розказати, спитати, розпитати, запитати, обіцятися, глузувати, вимовляти словами, дзвонити, співати**):

*... хто **скаже**, що я його мати!* [3, с. 21];

*Не **питай**, що буде* [3, с. 46];

***Розкажуть** би, як козак чорнявий під вербою, над водою, обнявшись, сумує* [3, с. 68];

***Співа**, як Наливайко з ляхом бився* [3, с. 70];

– сприймання (**бачити, побачити, дивитися, подивитися, послухати, почути**):

***Дивіться**, що роблять у титаря в хаті* [3, с. 69];

*Хочеться **послухатъ**, як море заграє* [3, с. 60];

*Не **чує**, не **бачить**, як вороги сміються, як Катруся плаче* [3, с. 20–21].

Рідше вжито лексеми інших семантичних груп:

– волевиявлення, спонування (**хотіти, пораяти, порадонька**):

*А він **хоче**, щоб слухали...* [3, с. 55];

***Порай** мені ще раз, де дітись з журбою?* [3, с. 54];

*Дайте мені **порадоньку**, що будем робити?* [3, с. 37];

– психічних процесів, почуття та їхнього виявлення (**винна, раденька, байдуже, лихо**):

*То не **лихо**, то не тяжке, що мати вмирає* [3, с. 32];

*Чи **винна** ж голубка, що голуба любить?* [3, с. 8];

*... та й **байдуже**, що коса покрита* [3, с. 19];

*... і **раденька**, що ніхто не бачив* [3, с. 19].

Як спостерігаємо з прикладів, опорними компонентами в головній частині складнопідрядних з'ясувальних реченнях здебільшого є дієслова, лише зрідка вжито прикметники, іменники, предикативні прислівники.

У творах Т.Шевченка переважають двоконфентні складнопідрядні речення, проте трапляються й багатоконфентні – як з однорідною, так і з послідовною підрядністю:

Не поляже [слава], а розкаже, що діялось в світі, чия правда, чия кривда і чиї ми діти [3, с. 49];

Хіба вони знають, кого треба гладить, кого катувать [3, с. 61];

А він хоче, щоб слухали, як старці співають [3, с. 55].

У поетичних творах Т. Шевченка вжито всі типи складно-підрядних речень за комунікативною спрямованістю: зі сполучниками сфери розповіді, сфери волевиявлення та сфери питальної мови. У реченнях зі сполучниками сфери розповіді опорні слова головної частини мають розповідну чи спонукальну модальність, а підрядні частини приєднані до опорних слів переважно сполучником *що* як семантично неспеціалізованим і стилістично нейтральним:

Застіває та й згадає, що він сиротина [3, с. 41];

Дивіться, що роблять у титаря в хаті [3, с. 69].

Рідше вжито інші сполучні засоби сфери розповіді:

Вітай, кого знаєш [3, с. 66];

... не чує, як кує зозуля [3, с. 10];

... дивись лишень, які побілілі! [3, с. 30].

Продуктивними є складнопідрядні речення зі сполучними засобами сфери питальної мови. Їх кваліфікують як непрямопитальні [4, с. 276]:

Нема кому запитати, за що їх убито? [3, с. 11];

Де дітись, не знає [3, с. 16];

Не питай, що буде [3, с. 46];

Спитай Бога, чи діжду я, чи не діжду пари? [3, с. 46].

Сполучник сфери волевиявлення *щоб* функціонує в реченнях, підрядні частини яких мають значення ірреальної модальності:

Несе Альта вісти, щоб летіли круки з поля [3, с. 37];

А він хоче, щоб слухали [3, с. 55].

Переважання серед з'ясувальних конструкцій складнопідрядних речень можна пояснити їхньою великою інформативністю – як за складом лексем, так і за комплексом граматичних значень.

Співвідносними зі складнопідрядними з'ясувальними реченнями є складні безсполучникові речення із з'ясувально-об'єктними відношеннями [2, с. 377]. У першій предикативній частині таких речень теж ужито слова, які поєднуються з внутрішнім об'єктом, проте кількість цих слів менша, ніж у складно-

підрядних реченнях. Продуктивними є такі дієслова із значенням сприймання: **дивитися / подивитися, глянути, поглядати, бачити:**

Дивлюся – *щось мріє* [3, с. 27];

Гляньте, подивіться: *то конфедерати* [3, с. 69];

Коли гляне: попід гаєм, мов ласочка, крадеться Оксана [3, с. 67]; **Поглядає** *сюди-туди – де-де будуть роботи?* [3, с. 52];

Бачить – *ліс чорніє* [3, с. 28].

Дієслово із семантикою сприймання може бути й опущене, проте його легко встановити з конструкції речення:

Ідуть [і бачать] – *під дубом зелененьким кінь замордований стоїть* [3, с. 10].

Із семантикою розумової діяльності вжито такі дієслова: **думати, міркувати, гадати, згадати:**

Дума – *заблудив* [3, с. 8];

Отож гляну та згадаю: було як смеркає, защебече [соловейко] *на калині* [3, с. 16];

Міркую, гадаю: *кого просить? хто поведе?* [3, с. 57].

Малопродуктивними є дієслова із семантикою мовлення (**сказати, співати**):

Скажу *ще раз: пан я над панами* [3, с. 57];

Одиничними є і дієслова із семантикою буття, виявлення (**було, зробилось**):

Було *колись – в Україні ревіли гармати* [3, с. 50];

... а зробилось – над козаками хусточки! [3, с. 78].

Активно використовує Т. Шевченко речення з прямою мовою. Це «чуже висловлювання чи думка, передані від імені того, кому вони належать» [5, с. 621]. Як відомо, у складі конструкцій із прямою мовою є дві відмінні з функціонального погляду частини – *слова автора*, що належать тому, хто відповідним чином коментує чуже мовлення, і власне чуже мовлення, так звана *пряма мова* – мовлення персонажів, відтворене без будь-яких змін із збереженням властивих йому емоційно-модальних характеристик.

Велике значення для вплетення прямої мови в тканину твору має супровідний авторський текст, який слугує засобом вияву експресії в усій конструкції. У ньому є вказівки на сам факт і обставини мовлення, певні характеристики вчинків героїв твору, змальовано настрій мовців, висвітлено взаємини учасників розмови, ставлення автора до них тощо. Це досягається введенням в авторську мову слів здебільшого на позначення мовлення.

Лише деякі з них засвідчено як серед опорних у головній частині складнопідрядних з'ясувальних речень, так і в конструкціях із прямою мовою (**говорити, сказати, спитати, запитати, співати**):

*А думка **говорить**: «Куди ти йдеш, не спитавишсь?»* [3, с. 11];

*... та й **сказали**: «Так... якась ледащо...»* [3, с. 58];

*У старих **спитаю**: «Чого, батьку, сумуєте?»* [3, с. 56];

*А він їй **запитає**: «Чи не була мати?»* [3, с. 43];

*... а то **співа**: «Грає синє море»* [3, 55].

Для введення прямої мови вжито й інші слова із значенням мовлення. Вони можуть вказувати на:

– експресивне мовлення (**кричати / закричати, крикнути, гукати / загукати, ревіти / заревіти, ревити-завивати, репетувати, лютувати**):

*«Ходімо грітсья! – **закричали**. – Зійшло вже сонце!»* [3, с. 8];

*А серед базару стоїть Гонта з Залізняком, **кричать**: Ляхам кари! Кари ляхам, щоб каялись!* [3, с. 91];

*Грай, кобзарю, лий, шинкарю! – козаки **гукали*** [3, с. 56];

*Nie rozwałam! Nie rozwałam! – шляхта **репетує*** [3, с. 59];

***Реве** гаєм: «Освятити!»* [3, с. 78];

– спосіб мовлення (**белькотати, воркувати, ушкварити, курникати** 'тихенько наспівувати, мугикати', **плакати, заридати**):

*«Тату! – **белькотали**, – тату, татку... ми не ляхи! Ми...» – та й замовчали* [3, с. 102];

*А Оксана, як голубка, **воркує**, цілує; то заплаче, то зомліє, головоньку схилить: «Серце моє, доле моя! Соколе мій милий! Мій!...»* [3, с. 68];

*І кобзар **ушкварив**: «А мій батько орандар, чоботар...»* [3, с. 103];

*Не здужав **стать**, а **курника**, п'яний і веселий: «Му żyjęту, му żyjęту, Polska nie zginęła»* [3, с. 65];

*Розкрив, ще раз подивився... тяжко-важко **плаче**: «Сини мої, сини мої! На ту Україну дивітеся: ви за неї й я за неї гину...»* [3, с. 106];

– факт мовлення (**казати, промовити, начинати** [говорити], **обізнатися, вимовляти, писати, мова**, а також сполуки додає словами, пішла луна):

*А Залізняк гайдамакам **каже** опинитись: «У ліс, хлопці! Вже світає. І коні пристали: попасемо...»* [3, с. 86];

«Уб'єм брата! Спалим хату!» – **сказали** і сталося [3, с. 88];

Промовила: «не вернися!» [3, с. 22];

До Гонти сама... сама **писала:** «Коли, каже...» [3, с. 72];

Отака їх **мова:** «Було колись – минулося, не вернеться знову» [3, с. 53];

«Задзвонили, задзвонили!» – **пішла луна** гаєм [3, с. 76];

Навприсядки сліпий по базару оддирає постолами, **додає словами:** «На городі пастернак, пастернак; чи я ж тобі не козак, не козак?» [3, с. 94–95];

– наміри мовця (**гудити, кликати, питати, питатися, вимовляти** 'дорікати'):

Сонце навіть **гудять:** «Не відтіля, каже, сходить та не так і світить...» [3, с. 55];

Кличе його: «Серце моє, обніми Оксану!..» [3, с. 86];

Пита: «Чи немає мого Йвана чорнявого?» [3, с. 27];

Питається у хлопчика: «Що, титаря вбили?» [3, с. 89];

За сльозами ледве-ледве **вимовляє** доні: «Що, весілля, доню моя?» [3, с. 21].

Як відображення усного мовлення трапляються також еліптичні структури, у яких компоненти із значенням мовлення відсутні, але на них вказує обставина або ж сама усталена конструкція речення:

І жид гляне **та нищечком:** «Шляхетська натура!» [3, с. 64];

А за ними сліпий Волох **знову:** «Ночували гайдамаки в зеленій діброві» [3, с. 76];

«Лихо моє! Доле моя!» – **до їх** [3, с. 30];

А дякон: «Нехай ворог гине! Беріть ножі! Освятити!» [3, с. 78];

А Галайда: «Отамане! Погуляймо, батьку!» [3, с. 96].

Зрідка вводять пряму дієслова, які вказують на сприймання (**чує**) та мислення (**думає**):

Бере синів, кладе в темну хату й не дивиться, ніби **чує:** «Ми не ляхи, тату!» [3, с. 106];

... сидить один **та й думає:** «Де моя Оксана?» [3, с. 93].

Подеколи в авторських ремарках слова із семантикою мовлення відсутні, а пряму мову вводять лексеми на позначення дії, що супроводить процес мовлення:

Взяла зілля, **поклонилась:** «Спасибі, бабусю!» [3, с. 46];

«Спасибі вам!» – **надів шапку** [3, с. 52];

А **Залізник бере кобзу**: «Потанцюй, кобзарю, я заграю» [3, с. 94];

Поцілував, перехрестив, покрив, **засипає**: «Спочивайте, сини мої, в глибокій оселі!» [3, с. 106].

Досить продуктивними є прості речення, у яких внутрішній об'єкт виступає додатком при дієсловах уже згаданих семантичних груп:

– розумової діяльності (**знати, згадати, забути, думати, втнути**):

*І дурень, і мудрий нічого **не знає*** [3, с. 54];

Згадайте Богдана [3, с. 73];

... її, чорнобриву, **уже забува?** [3, с. 8];

Думав одібрать [3, с. 59];

Тма, мна **знаю**, а оксію **не втну** таки й досі [3, с. 58];

– мовлення (**сказати / говорити, розказати, назвати, кликати, питати, розпитати, щебетати, обіщатися, співати / заспівати, ушкварити**):

Скажи мою долю [3, с. 45];

Та про волю **нишком в полі з вітрами говорять** [3, с. 50];

... **серце щебече** господню славу [3, с. 41];

... **розпитаю** шлях на Московщину [3, с. 25];

Щось страшне **співають** [3, с. 56];

Про батька Максима **ушквар** [3, с. 73];

– сприймання (**чути, слухати, подивитися, бачити, оглядіти, виглядати**):

Та **не чули** вже тих річей ні батько, ні мати [3, с. 23];

Не слухала Катерина ні батька, ні неньки [3, с. 18];

Воно **чуло** недоленку [3, с. 44];

Щоб ніхто **не бачив** ні дівочі дрібні сльози, ні щирі козачі [3, с. 69];

... **подивися** на торішню вроду [3, с. 46];

... **виглядала** козаченька молодого [3, с. 7];

– психічних процесів, почуття (**дивуватися, насміятися, жаль**):

... довго, довго **дивувались** на її уроду [3, с. 9];

... на Божее слово вони **б насміялись** [3, с. 42];

Жаль душу згубити [3, с. 45];

– волевиявлення (**хотіти**):

... чого **серце хоче** [3, с. 14].

З'ясувальні відношення в простому реченні можуть формуватися шляхом уведення вставних конструкцій відповідної семантики:

– мовлення (**казати / сказати**):

*Куди, **каже**, хилить доля, туди й треба гнуться* [3, с. 61];

*Бреше, **скажуть**, сякий-такий!* [3, с. 25];

– мислення (**знати, думати**):

***Знатъ**, добре заснула* [3, с. 10];

***Думав**, доля зустрінесться* [3, с. 11];

– сприймання (**чути, бачити, здаватися**):

*Та ще, **чуєш**, не хрестися* [3, с. 46];

*Такі, **бачте**, люди* [3, с. 55];

*Циттьте лишень, **здається**, дзвонять* [3, с. 72];

– буття (**бувало, траплятися**):

***Трапляється**, часом тихенько заплаче* [3, с. 61];

*Перед бунчуками, **бувало**, горить* [3, с. 70].

Інколи різні конструкції із з'ясувальними відношеннями поєднані:

Послухаю**, як те море грає, як дівчина під вербою Гриця **за-співає [3, с. 50];

***Послухає** море, що воно говорить, **спита** чорну гору: «Чого ти німа?»* [3, с. 42];

*Конфедерати **кричать** до титаря: «Хоч жить? **Скажи**, де гроші?»* [3, с. 69].

Спостереження над засобами вираження з'ясувальних відношень засвідчують, що Т. Шевченко вдало поєднував різні з'ясувальні конструкції, синтезуючи все конструктивне як із живого усного, так і з писемного мовлення.

1. *Загнітко А. П.* Теоретична граматика української мови: синтаксис. Монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 662 с.

2. *Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ.* – Київ: Вища школа, 1994. – 414 с.

3. *Шевченко Т. Г.* Кобзар / Т. Г. Шевченко. – Київ: Дніпро, 1967. – 575 с.

4. *Шульжук К. Ф.* Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. – Київ: Академія, 2004. – 408 с.

5. *Юшук І. П.* Українська мова / І. П. Юшук. – Київ: Либідь, 2003. – 640 с.

*Любомир Белей
(Ужгород)*

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ЯК ЗАСНОВНИК НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЬОЇ АНТРОПОНІМІЇ

Літературно-художні антропоніми (далі – ЛХА), або власні назви персонажів, утворюють окрему підсистему, формування якої залежить від літературного методу та ідейно-естетичних уподобань автора. Як невід’ємний, а іноді й вузловий елемент естетично-образної канви літературно-художнього тексту, українська літературно-художня антропонімія виступає вельми показовим маркером у вивченні історії літературної мови. У цьому контексті особливий інтерес викликає літературно-художній антропонімікон Т. Шевченка, вивчення якого дозволяє повніше представити роль Кобзаря у творенні не лише нової української літературно-художньої антропонімії, а й нової української літературної мови загалом.

Українська літературно-художня антропонімія дошевченківської доби, попри незаперечні досягнення (орієнтація на народнорозмовний антропонімікон, стилістична переоцінка іменцерковнослов’янізмів і т. п.), не змогла подолати двох суттєвих недоліків: антропонімічного натуралізму та емоційної незбалансованості ЛХА, породжених бурлеском «Енеїди» й сентименталізмом «Марусі» [2, с. 76]. Ці недоліки в уживанні ЛХА не дозволили Шевченковим попередникам створити нову українську літературно-художню антропонімію як цілісну, стилістично здиференційовану, поліфункціональну систему, наділену мобільними характеристичними та оцінними можливостями.

Т. Шевченко добре усвідомлював прорахунки своїх попередників, бо, як відомо, у передмові до другого видання «Кобзаря» він писав: «“Енеїда” добра, а все-таки сміховина на московський кшталт», або «Покойний Основ’яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо, може, його не чув у колисці од матері, а Г. Артемовський хоть і чув, так забув, бо в пани постригся».

У творах, які ввійшли до першого видання «Кобзаря», через їх жанрову специфіку, якісно нові ознаки Шевченкової, а, отже,

й нової української літературно-художньої антропонімії, сповна не розкрилися. Однак і тут очевидним стає новаторський характер літературно-художнього ономастикона Т. Шевченка. Так, у поемі «Катерина» власними назвами іменуються лише троє персонажів: головну героїню поет називає то *Катериною*, то *Катрею*, то *Катрусєю*, її коханого – *Йваном*, *Іваном*, а їх сина – *Іваном* чи *Івасем*. Усі перераховані ЛХА Т. Шевченко запозичив з реального народнорозмовного антропонімікону українців. До конкретної ситуації у дусі української традиційної антропонімії поет добирає відповідні варіанти, окремі з них – *Катруся*, *Івась* – емоційно марковані. Назвавши коханого Катерини найпопулярнішим іменем *Йван*, а потім, на честь батька (за народними традиціями), і позашлюбну дитину, Т. Шевченко мінімалізує виражальний потенціал цих онімів. Такий оніміїний мінімалізм дуже правдиво відображає особливості українського «сімейного» народнорозмовного іменевжитку, але разом з тим не породжує антропоніміїний натуралізм, що негативно позначився на літературно-художній антропонімії Шевченкових попередників – І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка. З огляду на обмежену кількість дійових осіб, що по суті належать або повинні б належати до однієї сім'ї, Т. Шевченко відмовився від використання ЛХА інших класів – прізвищевих назв, прізвиськ, патронімів, андронімів тощо, чим обмежив виражальні можливості літературно-художньої антропонімії лише об'єктно-віковою характеристикою денотатів, а інші параметри-характеристики персонажів-денотатів – часові, соціальні, локальні, національне / регіональне походження, – перебирають на себе онімі інших класів: *Московищина*, *Москва*, *Київ*, *Туреччина*, *Дунай*, *москаль*, *москалик*, *московка*. Особливу багаторівневу онімну семантику має онім *Гетьманищина* («Мов ті діди високочолі, / Дуби з *Гетьманищини* стоять»), який виступає символом Козаччини (як відомо, скасували у 1764 р.).

Широта епічного полотна «Гайдамаків» дозволила авторів поеми сповна заманіфестувати якісно нову природу української літературно-художньої антропонімії (порівняймо роль поем «*Grażyna*», «*Dziady*» А. Міцкевича, «*Beniowski*» Ю. Словацького в історії нової польської мови, поеми «Горски Вјенац» П. Негоша для нової сербської літературної мови або

поєми «Slavy dcera» Я. Коллара для нової чеської мови) [5]). У «Гайдамаках» Т. Шевченко не просто творить власні назви персонажів поеми за зразком народнорозмовних. Реалістичність, правдивість антропонімікону «Гайдамаків» – не самоцільна мета, а засіб всебічної характеристики персонажа, його вчинків, епохи... Не випадково П. Плющ називає Т. Шевченка «основоположником мовного реалізму», під чим розуміється «адекватність мови змістові художнього твору, його ідеям і образам, правдива життєвість мовних засобів при зображенні явищ суспільного світогляду, світу природи, внутрішнього світу людини» [8, с. 307].

Основу літературно-художнього антропонімікону поеми «Гайдамаки» становлять реальні іменування історичних осіб або ж антропоніми, запозичені автором з народнорозмовного мовлення. Проте гомогенність іменувань персонажів-українців аж ніяк не уніфікує їх функціонально-стилістичного навантаження в тексті твору. Якщо ЛХА *Оксана*, *Микола* – цілком нейтральні, що виконують лише ідентифікаційну функцію, то регіональні іменні варіанти *Гандзя*, *Хведір*, які вживаються в одній з пісень кобзаря, мають відтінок фамільярності. Порівняймо: «Була собі *Гандзя*, Каліка небога <...> На панщину не ходила, А за паробками»; «Перед нашим *Хведором* Ходить жид ходором». Особлива стилістична роль у тексті поеми відводиться іменуванням видатних осіб української історії (*Конашевич*, *Остряниця*, *Богдан*, *Наливайко*, *Богун*, *Тарас*). Вони маніфестують спадкоємність визвольних змагань від П. Конашевича аж до М. Залізняка та І. Гонти. Видатних діячів України автор не випадково називає «на народний манір» лише на прізвисько або лише на ім'я, чим підкреслює їх глибoku народність.

Об'єктом особливої уваги Т. Шевченка стало іменування кобзаря та головного героя поеми. Автор (щоб наголосити на винятковій ролі епізодичного героя – кобзаря) подає історію його прізвиська: «...та й не *волох*; так тільки – був колись у Волощині, а люде й зовуть *Волохом*, сам не знаю, за що». Т. Шевченко оригінально вирішує проблему номінації головного героя поеми «Гайдамаки»: залежно від сюжетних перипетій, автор добирає відповідний антропонім чи неантропонімійне утворення, які б адекватно вказували на соціальний статус денотата або передавали душевний стан персонажів. Для автора

головний герой – «*Ярема, сирота убогий*», для Лейби – «*Ярема, хамів син*», для Оксани – «*Серце моє, доле моя! Соколе мій милий!*». У гайдамаків *Ярема* стає *Галайдою*:

«А прізвище?»
 «Прізвища немає!»
 «Хіба байстрюк! Без прізвища...
 Запиши, Миколо,
 У реєстр. Нехай буде...
 Нехай буде *Голий*,
 Так і пиши!»
 «Ні, погано!»
 «Ну, хіба *Бідою*?»
 «І це не так».
 «Стривай лишень,
 Пиши *Галайдою*».

Щоправда, у авторській примітці до «Гайдамаків» Т. Шевченко, ґрунтуючись на переказі, почутому «од старих людей», не лише називає ще одне, первісне, прізвище головного героя, а й акцентує увагу читача на його зміні: «...Боровиків хутір і корчма, де б то *Ярема Байстрюк*, а потім *Галайда*, був у жида наймитом» [див.: 1, с. 40]. Епізод вибору прізвиська *Яреми* дуже нагадує історію прізвиська кобзаря, однак стилістична роль *ЛХА Волох* та *Галайда* цілком різна. Історія *ЛХА Волох* тільки наголошує на особливій ролі його денотата, тоді як *ЛХА Галайда* характеризує його носія в конкретних обставинах. Чому ж *Ярему* не назвали *Байстрюком*, *Голим* або *Бідою*? Т. Шевченка, мабуть, не влаштовувала прямолінійна однозначність цих *ЛХА*, власне, вичерпна характеристичність їх доантропонімійної семантики. Тому автор зупиняє свій вибір на двозначному *Галайда*. Порівняймо: *галайда* – «скиталец, бездомный» [1, с. 267; 4]. Важливо, що спочатку «*Галайда*» – це назва одного з розділів, де йдеться про *Ярему*, і тільки пізніше, у розділі «Червоний бенкет», *Ярему* називають *Галайдою*.

У поемі «Гайдамаки» Т. Шевченко по-новаторськи використовує чужомовні з походження *ЛХА*, наділяючи їх різними стилістичними функціями. Іменування реальних історичних осіб на зразок *Ян Собієський*, *Понятовський*, *Пац* та ін. викону-

ють ідентифікаційну функцію та служать важливим елементом у зображенні конкретної історичної доби (усього в поетичній творчості Т. Шевченка вжито 85 ЛХА-імен реальних історичних осіб, що становить майже 40 % літературно-художнього антропонімікону поетичних творів Кобзаря). Єврейські імена *Лейба*, *Хайка* наділені відчутною пейоративною експресією, а російські іменні пейоративи *Матрьоша*, *Параша* виступають своєрідними ознаками русифікованого міщанства, оскільки натякають на популярну тоді в Російській імперії сентиментальну повість М. Полевого «Параша Сибірячка». Порівняймо: «Коли хочеш грошей Та ще й слави, того дива, Співай про *Матрьошу*, Про *Парашу*, радість нашу...».

У поемі вжито три антропоніми-церковнослов'янізми: якщо ім'я старозавітного пророка *Ісаї* фігурує в уривку одного з псалмів і виступає елементом реалістичного зображення християнського обряду шлюбу («У церкві співали: “*Ісаїя*, ликуй!”»), то ім'я архистратига *Михайла* набуває узагальненого значення народного заступника. Двічі в тексті поеми з негативною експресією вживається біблійний антропонім *Іуда*. Причому, один раз *Іудю* конфедерати називають *Лейбу*, наголошуючи тим самим на віроломності та брехливості корчмаря. Вдруге ЛХА *Іуда* вжито в авторській мові з іншим онімічним значенням – «євреї». Порівняймо: «Умерла, панове», «Лжеш, *Іудо!*» та «Ляхи заснули, а *Іуди* ще лічать гроші уночі Без світла лічать бариші...».

Коли говорити про літературно-художню антропонімію «Гайдамаків», не можна не згадати антропоніма *Кирпа Гнучкошиєнко-вѣ*, який, щоправда, вжито не в самому тексті поеми, а в передмові до неї. Цей антропонім зовсім відрізняється від пейоративних промовистих ЛХА, внутрішня форма яких не корелює з енциклопедичною характеристикою денотата (порівняймо Квітчині ЛХА типу *Колупайчиха*, *Чирячка*). Для номінації «паничів, що соромилися свою благородну фамілію надрукувати в мужичій книжці», Т. Шевченко утворив онім, який вичерпно характеризує анатомію національного ренегатства. Цей шедевр літературно-художньої антропонімії Шевченко віднайшов не лише шляхом контамінації антонімічних фразем *гнути кирпу* на *гнути шию*, а завдяки тому, що ім'я персонажа *Кирпа* вступає у патронімічну пару з реальним іменем *Карпо*. Прізвище *Гнучкошиєнко-вѣ*, в основі якого лежить фразема *гну-*

ти шию, оформлене за типовою українською патронімічною моделлю на *-енко*, проте ще ускладнене російським закінченням *-въ*. Промовиста доантропонімічна семантика ЛХА *Кирпа Гнучкошиєнко-въ* помножується явищем подвійного контрасту, своєрідною антропонімічною катахрезою: *кирпа* – *гнучка шия*; український суф. *-енк-* – російський суф. *-овъ*. У передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» Т. Шевченко знову вжив згадане прізвище у формі *Кирпи-Гнучкошиєнки*. Використаний у множині, цей ЛХА «набрав метафоричного, узагальнюючого звучання» [9, с. 142]. Поєднання в природі непокерованого дає колосальний саркастичний ефект. Про надзвичайну вдаль ЛХА *Кирпа Гнучкошиєнко-въ* свідчить те, що в сучасній українській літературній мові він деантропонімізувався, а сам механізм (як семасіологічний, так і словотворчий) творення цього авторського оніма часто служив зразком для Шевченкових наступників.

Особливу роль у літературно-художній антропонімії Т. Шевченка відіграють імена та прізвища діячів української історії – *Іван Підкова, Тарас Трясило, Кость Гурдієнко, Дмитро Чечель, Іван Мазепа, Петро Дорошенко, Северин Наливайко, Максим Залізняк, Іван Гонта, Семен Палій, Павло Полуботок, Петро Конашевич, Яків Остряниця, Іван Богун* та інші, які виступають основним мовним засобом творення Шевченкового міфу героїчної минулщини України, коли вона «Панувала [...] На широкому світі». Показовим у цьому плані є редагування П. Кулішем відомих Шевченкових рядків «Наш завзятий *Головатий* Не вмере, не загине...» на «Наша дума, наша пісня Не вмере, не загине» («До Основ'яненка»), яке переконливо показує власне Шевченківську візію України.

Серед особових назв діячів української історії у творах Т. Шевченка особливе місце посідає найменування гетьмана Богдана Хмельницького. На відміну від інших діячів української історії, Т. Шевченко називає Б. Хмельницького переважно лише на ім'я – *Богданом*, а раз – *Зиновієм, Олексієм другом* («Стоїть в селі Суботові»). Звичайно, така номінація докорінно відрізняється від називання на ім'я, наприклад, героїв «Катерини». У Шевченковій історіософській концепції України саме Богданові Хмельницькому відводиться роль чи не єдиного або найголовнішого винуватця страждань рідного народу, для ідентифікації якого

Шевченкові досить називати його лише на ім'я («Розрита могила», «Якби-то ти, Богдане п'яний», «Осії. Глава XIV»).

Т. Шевченко добре усвідомлював небезпеку «антропонімічного натуралізму», який негативно позначився на мові творів його попередників. Хоча, як засвідчують спостереження шевченкознавців, ЛХА Кобзар добирав із прізвищ своїх товаришів, знайомих, але перш ніж такий протонім закріплювався в тексті твору, він піддавався скрупульозному аналізу на предмет його відповідності ідеї, темі твору, а також характеру денотата-персонажа. Так, наприклад, прізвищевою назвою для головного героя поеми «*Гамалія*» стало прізвище Шевченкового приятеля *Якова Гамалії*, з яким поет брав участь в експедиції на Балтійському морі [6, с. 79]. Тюркське походження цього слова, як і допрізвищева його семантика «сильний», органічно влітають у систему мовних виражальних засобів поеми, гармоніюють з характером денотата, а тому цей випадок антроповживання Т. Шевченком аж ніяк не можна кваліфікувати як антропонімічний натуралізм. Прагнучи уникнути антропонімічного натуралізму, Т. Шевченко змінює прізвище одного з головних героїв драми «Назар Стодоля». У першій редакції цей персонаж називався *Данило Рева* і, відповідно, п'єса мала назву «*Данило Рева*». Першим варіантом іменування героя Шевченкової п'єси стало прізвище Шевченкового товариша – *Данила Андрійовича Реви*, студента медико-хірургічної академії [6, с. 78]. Очевидно, через прозорість допрізвищевої семантики та експресивність, Шевченко змінює *Данило Рева* на нейтральніше – *Назар Стодоля*.

Визначальною рисою Шевченкової літературно-художньої творчості другого і третього періодів було прагнення ідейно й тематично розширити обрії нової української літератури, увести її в контекст світової культури. Без перебільшення можна стверджувати, що одним із найважливіших засобів інкультурації як давніх ідей християнства, так і новіших – доби Відродження – виступає літературно-художня антропонімія. Якщо в «Гайдамаках» спостерігається тільки використання традиційних для народнорозмовного мовлення біблійних імен типу *Іуда*, *Михаїл*, то в «Єретіку», наприклад, Т. Шевченко називає П.-Й. Шафарика Іезекіїлем – біблійним іменем, мало відомим у народі. Постать старозавітного пророка Єзекиїла, що жив у часи розвалу Юдейської держави, особливо цікавила

Т. Шевченка. Він створив вірш «Подражаніє Іезекіїлю» та мав намір написати картину «Іезекіїл на полі, всіяному кістками» [10, т. 1, с. 249]. Порівняймо: «І став еси <...> На розпутті все-світньому Іезекіілем». У цій самій поемі *Яна Гуса* Т. Шевченко називає *Іваном*, а чеського короля *Вацлава IV* – *Вячеславом*. Згадані випадки перекладуваних імен – продуманий стилістичний прийом, що покликаний зіставити Чехію доби визвольних змагань та Україну середини XIX ст.

Засобами літературно-художньої антропонімії у поемі «Неофіти» Т. Шевченко також екстраполює Рим початку нашої ери на сучасну йому Україну. Цього авторові вдається досягнути завдяки змінній онімічній семантиці ЛХА *Нерон*. В окремих епізодах твору реальний антропонім, ім'я римського імператора *Нерона*, перетворюється на своєрідне прізвисько російського царя *Ніколая I*. Цьому сприяють і деякі свідомі «обмовки» поета: «Ідеш шукать його в *Сибір* чи теє... в *Скіфію*». Хронологічна або територіальна екстраполяція дії твору засобами літературно-художньої антропонімії була абсолютно новаторським стилістичним прийомом не тільки в українській, але й у слов'янській літературно-художній антропонімії. Навіть М. Драгоманов не зміг зрозуміти суті трансформацій ЛХА Т. Шевченка: «В “Неофітах” він прямо так розказує свій сюжет, що зовсім не розбереш, про кого йде діло: про українців, чи римлян, – од чого п'єса не виграє в своїй ціні».

Без сумніву, зразком неперевершеної стилістичної майстерності Т. Шевченка варто вважати літературно-художню антропонімію поєми «Марія». На перший погляд може здатися, що поет довільно варіює церковнослов'янські та українські імена. Порівняймо: *Йосип*, *Марія*, *Іван* та *Семіон*, *Авраам*, *Ісаія*. Однак це тільки поверхове враження. Усі старозавітні пророки, а також іудейські священики іменуються виключно церковнослов'янськими іменними варіантами, а новозавітні – українськими. Батька *Івана Хрестителя*, іудейського священика, який як служитель культу належав до Старого Заповіту, а як батько *Івана Хрестителя* – до Нового, Т. Шевченко іменує «напівукраїнським» іменем *Захарій*, а не церковнослов'янським *Захарія*, а власне *Івана Хрестителя*, в окремих випадках – специфічно українським *Івась* або *Івась-удовиченко*. Називаючи засновників християнського віровчення українськими іменами, Т. Шевченко підкрес-

лює глобальний, загальнолюдський, у тому числі й український, характер ідей християнства, чого не можна сказати про іудаїзм (порівняймо неукраїнські імена старозавітних пророків). Ця ідея Шевченком реалізована настільки послідовно і скрупульозно, що навіть *Марія*, ще не ставши Богоматір'ю, звертається до свого майбутнього чоловіка *Іосифе*, сам же автор послідовно називає його *Йосипом* [пор.: 9, с. 153–154].

Усі ЛХА-церковнослов'янізми в літературно-художній антропонімії Т. Шевченка виконують певні стилістичні функції. Тому має рацію В. Ващенко, коли не погоджується з А. Кримським, який у праці «Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася», опублікованій у спільному з О. Шахматовим виданні «Нарис з історії української мови», стверджує, нібито Кобзар вводив церковнослов'янізми, «захопившись слов'янофільством», щоб «українську мову краще розуміли слов'яни» [3, с. 45].

Дослідники літературно-художньої антропонімії Т. Шевченка неодноразово справедливо акцентували увагу на її тісному зв'язку з народнопісенною антропонімією. Так, на думку В. Чабаненка, саме народнопісенна традиція вплинула на вибір імені одного з героїв «У тієї Катерини». У первісному варіанті поеми одного з гостей Катерини Т. Шевченко називає *Кіндратом*, але оскільки це ім'я частіше зустрічається у прозових фольклорних жанрах, а не в піснях, під які стилізував цей твір Кобзар, то *Кіндрат* було замінено на *Іван*. За народнопісенною традицією «*славним вдовиченком*» пристало бути краще *Іванові*, ніж *Кіндратові* [9, с. 144–145].

Один *Семен Босий*,
Другий *Іван Голий*,
Третій *славний вдовиченко*
Іван Ярошенко.

У дусі народнопісенної творчості Т. Шевченко часто звертається до безталанних героїнь пестливими іменними варіантами на зразок *Катруся*, *Настусенька*, *Іаннуся*, *Оксаночка*, *Яриночка* тощо. Персонажі-чоловіки здебільшого називаються емоційно нейтрально – *Данило*, *Карпо*, *Максим*, *Марко*, *Ярема*... [9, с. 145].

Не можна не згадати і про виняткову роль Т. Шевченка в популяризації колоритних українських іменних варіантів на

зразок *Катря, Оксана, Ярина, Марко, Ярема*, що стало визначальним при набутті ними статусу офіційних.

На окрему увагу заслуговують антропоніми, що їх вживає Т. Шевченко у власних назвах літературних творів та присвятах до них. Ці оніми, звичайно, не можна вважати ЛХА, проте завдяки специфічному, шевченківському їх використанню, вони зазнають часткової трансонімізації, набуваючи окремих ознак ЛХА. Так, наприклад, поему «Катерина» Т. Шевченко присвятив російському поетові «*В. А. Жуковському* на память 22-го апреля 1838 года». У цій присвяті реальний антропонім невигаданої особи не лише вказує на справжню подію у біографії поета, але й зазнає творчого переосмислення, зокрема на рівні семантики, онімної та енциклопедичної. Адже доля *В. А. Жуковського*, позашлюбної дитини, та його матері, туркені-полонянки Сальхи, багато в чому суголосна з долею головних героїв «Катерини» [10, т. 1, с. 284]. Досить промовистою є присвята-антропонім «*Є. П. Гребінці*» до вірша «Перебендя», якою Т. Шевченко засвідчив не тільки шанобливу прихильність до Є. Гребінки, який, як відомо, одним з перших помітив поетичний талант Кобзаря, а й вказав на подібність між Є. Гребінкою та Перебендею. Прикметно, що у пізніших виданнях Т. Шевченко зняв цю присвяту, чим, очевидно, виявив зміну у ставленні до Є. Гребінки. Безсумнівним є також зв'язок тексту поеми «Кавказ» із долею Шевченкового приятеля *Якова де Бальмена*, який загинув на Кавказі, або поеми «Єретик» з діяльністю визначного славіста *Павла-Йозефа Шафарика*, що сам поет так яскраво уобразив у посланні-присвяті, де «уперше і найкраще сформульовано ідею слов'янської єдності» [10, т. 1, с. 216].

Таким чином, Т. Шевченко визначив джерельну базу, основні критерії добору та закономірності функціонування ЛХА, а також продемонстрував їхні характеристичні та експресивні можливості. Уже в поемі «Гайдамаки», де вживається лише 33 ЛХА, засвідчено появу нової української літературно-художньої антропонімії як поліфункціональної, стилістично здиференційованої системи з практично необмеженими характеристичними та оцінними можливостями. Т. Шевченко виявив себе неперевершеним майстром стилізації ЛХА у дусі фольклорних традицій. Разом із ЛХА, запозиченими з народнорозмовного мовлення, до складу нової літературно-художньої антропонімії увійшло чимало ін-

шомовних з походження ЛХА. Т. Шевченко подолав синхронність літературно-художньої антропонімії твору відносно часу його написання. Реалістичність та функціонально-стилістична доцільність – ось ті два чинники, які врегульовували вживання гетерогенних та гетерохронних ЛХА. Названі принципи побудови нової української літературно-художньої антропонімії дозволили розширити її просторові та хронологічні рамки. Оцінка П. Кулішем ролі Т. Шевченка у формуванні нової української літературної мови цілком справедлива і стосовно значення Кобзаря (як і самого П. Куліша) у створенні нової української літературно-художньої антропонімії: «У його віршах мова наша зробила той великий крок, який робиться лише спільними зусиллями цілого народу протягом тривалого часу або дивовижною могутністю генія, що в своїй особі збирає всю вроджену художність рідного племені» [7, с. 477].

Для процесу становлення нової української літературно-художньої антропонімії було дуже важливо, щоб новаторські принципи іменотворчості Т. Шевченка поділяв П. Куліш, а також досить близькими (в т. ч. й завдяки спільності естетичної платформи) до них були українські романтики. Це розширювало базу нової української літературно-художньої антропонімії та засвідчувало її вітальність.

1. *Барабаш Ю.* Просторинь Шевченкового слова. Текст – контекст – семантика – структура. – Київ : Темпора, 2011. – 506 с.

2. *Белей Л.* Нова українська літературно-художня антропонімія: проблеми теорії та історії. – Ужгород, 2002. – 175 с.

3. *Ващенко В. С.* Мова Тараса Шевченка. – Харків, 1963. – 251 с.

4. *Гріченко Б.* Словарь української мови : в 4 т. – Київ, 1907–1909.

5. *Дорошенко Д.* Слов'янський світ у його минулому й сучасному / упорядкув., вступ. ст. та прим. Л. Белея. – Київ : Темпора, 2010. – 784 с.

6. *Коломієць О.* Зелені парості // Отчий край. Історико-літературний збірник. – Київ : Молодь, 1988. – Вип. 3. – С. 78–83.

7. *Куліш П.* Народні оповідання Марка Вовчка // *Куліш П.* Твори: у 2 т. – Київ, 1989. – Т. 2. – С. 477–484.

8. *Плющ П. П.* Історія української літературної мови. – Київ, 1971. – 423 с.

9. *Чабаненко В. А.* Антропоніми в Шевченкових поезіях: лінгвостилістичний аналіз // Збірник праць 20 Наукової шевченківської конференції. – Київ, 1978. – С. 141–156.

10. Шевченківський словник : у 2 т. – Київ, 1976.

Петро Білоусенко
(Запоріжжя)

ПРО ПРИРОДУ ДЕЯКИХ ІМЕННИКІВ НЕПОВНОЇ ПАРАДИГМИ У ТВОРАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

До іменників неповної парадигми звичайно відносять групи слів, які не мають грамем однини (іменник *singularia tantum*) або множини (іменник *pluralia tantum*), у чому виявляється виразне семантичне спрямування категорії числа «на відображення кількісних співвідношень предметів у позамовній дійсності» [3, с. 92]. Спостереження засвідчують, що окрім згаданих іменників, які вживаються лише в однині чи тільки в множині, у мові є багато субстантивів, парадигма яких зводиться до однієї чи двох-трьох форм однини або множини. Зрозуміло, що кожен іменник, який виникає в мові, має спочатку лише одну відмінкову форму, а пізніше, розширюючи сфери вживання, поступово охоплює всю парадигму. Зауважимо, що далеко не кожен іменник, незважаючи на дату його виникнення, і нині вживається в усіх відмінкових формах, однак у словниках, як правило, подається його початкова форма (часом штучно сконструйована), а в ілюстраціях наводяться ті контексти, які було виявлено при укладанні лексикографічних праць. У словниках-тезаурусах екземпліфікації укладнюються всіма зафіксованими словоформами, що були виявлені в окресленому колі джерел. Такими є, зокрема, «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» (1977–1978), «Словник мови Шевченка» у двох томах (1964) та ін.

У згаданому «Словникові мови Шевченка» задокументовано цілий шерг слів з обмеженою кількістю словоформ. Наприклад, до іменника *приблуда* не наведено жодного вживання форм підпарадигми множини (СМШ, II, 151), проте такі форми легко домислюються як реально наявні у мові (*приблуди, приблуд, приблудам* і т. д.). Однак застосування згаданого підходу неможливе до цілої низки слів. Зокрема, важко уявити іншу форму іменника, ніж *плив* у Шевченковому словосполученні *збити з пливу* – «звести з правильного шляху»: *А Борнц усе-таки поет народний і великий, І наш Сковорода таким би був, якби його не збила з пливу латинь* (СМШ, II, 79).

Такі іменники виступають у творах митця здебільшого в прийменниково-відмінковій формі. Досить часто трапляються конструкції з прийменником **на**, причому іменник структурно й семантично співвідноситься з дієсловом, наприклад: *Ремінна свита ... на **заказ** і добре зроблена* (СМШ, I, 247); *Не видно нікого в Ієрусалимі, Врата **на заборі*** (I, 258); *Посилаю вам **на показ** 10 екземплярів* (II, 103); *Я в Нижнім Новгороді на волі, – на такій волі, як собака **на прив'язі*** (II, 153); ***На припоні** коні отаву скубуть* (II, 159). Рідше документуються субстантиви такого штибу з прийменниками **з, без, у (в), по**: *Чи не той це Микита, що **з вільотами** свита* (СМШ, I, 87); *Ремінна свита **з відлогою** на тім тиждні тобі пошлеться* (I, 96); *А то так случилось, Просто **з запалу** та й годі* (I, 254); *Папір мені дуже став **у пригоди*** (II, 103); *вдовиного, бачиш, сина **В прийом** громада повезла* (II, 156) – «місце, де провадиться набір рекрутів»; *Ты паству свою покинув **без спросу** владыки и блукаєш тепер по дебрях та добрых людей грабыш* (II, 548); *Мабуть шкода, **Що без пригоди**, мов негода, Минула молодість моя* (II, 153) – «потреба, користь», співвідносне з *пригодитися* «знадобитися»; *Не плач, Катерино, Не показуй людям сльози, терпи до **загину*** (I, 243); *Так ніколи, що **за лежєю** нема коли і посидить* (I, 368); *Стали хлопців В кайдани кувати Та повезли **до прийому** Битими шляхами* (II, 156); ***По слуху** вона мені подобалась* (II, 266) – «з розмов»; *Дурня знати **по походу*** (II, 138) тощо.

У постприйменниковій позиції можуть виступати іменники прикметникового походження. Зокрема, у творах Т. Шевченка документується цікава форма *до скруту*: *Було, на собаку кинь, то влучиш друга, а як прийшлося **до скруту**, то святий їх знає, де вони поділись* (259) (*скрут* – «складні, важкі обставини, труднощі»). Цей іменник чоловічого роду структурно й семантично співвідноситься із запозиченим з польської мови прикметником *скрутий* (старопольське *skrutny*) (ЕСУМ, V, 289). Можливо, **скрут** – це новотвір митця. Слідом за Т. Шевченком, у прийменниково-відмінковій формі *до скруту* цей іменник уживали П. Мирний, М. Кропивницький та інші письменники. Пізніше фіксуються форми називного відмінка цього деривата, наприклад: *В мене велике господарство, в мене великий **скрут**; я не вмію до півдня спати, а з півдня по хатах походжати та люльку смоктати* (І. Нечуй-Левицький); *Ми отак молоком більше перебива-*

ємося, бо такий **скрут** – ніколи такого ще не було (Г. Косинка). Подальше розгортання кількості словоформ цього іменника з наведеною семантикою, певне, було заблоковано великою кількістю омонімів, здебільшого з конкретним значенням: «поворот; нитка (скручена); кривизна» (Ж 879), «заворот (кишок); деталь водяного млина; клубок із солом'яної стрічки, із якого виготовляють капелюхи» (Гр, IV, 145); «заворот кишок; поворот дороги» (Сабадощ, 294; Негрич, 158), «деталь воза» (Шило, 241), «гужва з лози» (Горбач, 338) та ін. Згодом в українській мові документується форма жіночого роду цього іменника *скрута*, у якій не було згаданих семантичних обмежень, тому кількість форм однини в нього значно поширена (СУМ, IX, 326), однак його абстрактність – позначення внутрішнього стану людини – стала на заваді утворенню форм множини.

Зрідка в посприйменникову позицію потрапляє наявна в мові прийменниково-відмінкова форма іменника або ж частка з дієсловом, що сприяє об'єднанню їхніх складників в окреме слово з обмеженою парадигмою: **На незабудь Штернбергові** (СМШ, I, 461); **На пригорі**, ніби капличка, Козацька церква невеличка (II, 153); **На пригорі** собі стоїть, неначе дівчина, хатинка (там само) тощо. Порівняймо: *А з вечора до досвіта Летить стріла каленая* (I, 202) та *Що гомонять отам, зичить удосвіта* (I, 65).

Аналізовані іменники здебільшого вжито в однині, почасти трапляються іменники *pluralia tantum* лише з однією-двома словоформами, наприклад: *Нехай вона сердешна од наймів трохи одпочине*; *Ви в наймах* вирости чужії, *у наймах* коси побілють, *У наймах, сестри, й умрете*; *Піду в найми, піду в люди, А за сотником не буду* (I, 441).

Іменники неповної парадигми, як правило, – нульсуфіксальні утворення, іноді серед них трапляються деривати з іншими формантами, наприклад, *спасибі, що ти зовеш на пораду і на розгляданні сестру Ярину* (II, 203).

У письменників нової української літератури – попередників Т. Шевченка – такі іменники трапляються нечасто. Зокрема, у Г. Квітки-Основ'яненка є *загинуті*, але немає *до загину* (Кв.-Осн., I, 477), є *прив'язатися*, але немає *на прив'язі*, є *запірати* (замикати), але немає *на запорі* (I, 507), є *запалати*, але немає *з запалу*, є *найняти*, *наймичка*, *найом* (дія зі значенням

«найнятися» (за *найом*)), *наньм* (без *наньма*, по *наньмам*), але немає *найми* тощо, що, правда, є *бути в пригоді* (II, 668).

Походження таких конструкцій пов'язане з розвитком синтаксичного ладу нашої мови, який від давньокиївського періоду до сьогодні зазнав значних змін у бік розвитку прийменникових конструкцій, котрі в багатьох випадках витіснили безприйменникові, тобто відбулася заміна синтаксичного зв'язку прилягання на опосередковане керування. Це дало змогу більш точно й диференційовано означати обставинні функції, які раніше виконували переважно відмінкові форми без прийменника. Проте розвиток згаданих конструкцій наштовхувався на дефіцит іменників з потрібним значенням – наявні субстантиви не могли забезпечити потреби носіїв мови у вираженні думки – тому, якщо необхідна семантична ідея містилася в прислівнику, він міг виступати в ролі іменника. Прийменниково-прислівникові конструкції часто трапляються у творах Т. Шевченка, наприклад: *На світ Вас виведу **надалі** Рядами довгими в кайданах* (СМШ, I, 437); ***Замарне** сила пропаде* (I, 251); *Чи знаєте, як ви мені її [схриньку] **вторік** показували недороблену?* (I, 122); *ще купіль гріли матері, **Намарне** гріли* (I, 445). Такі конструкції зазнавали адвербіалізації й у сучасній мові однозначно сприймаються як синтетичні прислівники. У мові Т. Шевченка є й такі структури, які підтверджують думку про те, що аналізовані постприйменникові компоненти мовцями первісно сприймалися як субстантиви, оскільки при них може бути означення, наприклад: *Був собі дід та баба, З давнього **давна** у гаї над ставом, Удвох собі на хуторі жили* (СМШ, I, 160); *І хоч би на сміх де могила о давнім **давні** говорила* (там само), порівняймо: *давно, здавна*. Зіставімо також сучасні *з^{малку}* і з *самого мал^{ку}*. Адвербіалізувалася й більшість структур, постприйменниковий компонент яких – деад'єктив, наприклад: *Очі, очі ... Чом ви **змалу** не вилізли* (I, 285); *І в путь Марія **нашвидку** збиралась* (452); *Хата щоб була 10 аршин **вишир*** (120) тощо. У панівній більшості таких структур маємо подвійну (прислівникову й прикметникову) мотивацію (*зблизька, згарячу, здалека, здуру, знову, дочиста, заживо, за дорого, подальш* тощо).

Окрім цього, у найдавніших пам'ятках документуються девербативи та деад'єктиви із загальним словотвірним значенням «опредметнена дія» чи «опредметнений стан» зі спеціалі-

зованою функцією: виступати в постприйменниковій позиції обставинних прийменниково-відмінкових конструкцій. Новостворені деривати вживалися лише в одній, рідше – двох-трьох відмінкових формах, отже, були іменниками неповної парадигми. До таких новотворів в українській мові XI–XIII ст. можна віднести невелику кількість іменників. Наприклад: *бъ бо рать велика бес перестани* (ПВЛ, 127); *бъ бо уже в заморозъ* (142); *Галичане изоимаша изаслави(ч) на розгонъ* (ЛК, 464); *онъ же в оторопъ* (ін. сп. в *торопъ*) *выскочивъ по нихъ* (587); *Романъ же слышетъ без опасы к mouжемъ Галичскимъ* (660) тощо.

Інтенсифікується цей процес у середньокраїнській мові, подібні конструкції дедалі частіше фіксуються в пам'ятках, які відображають живу народну мову: *На покормъ до Волини идутъ* (1545, Торг, 67); *ся розы(ш)ли про(ч) у поко(р)мъ* (1571, СелРух, 45); *копцы закопа(ли) ... в о(б)ездъ* (1597 ККПС 88); *Душа яст[ъ], и до сказаи приходит[ъ]* (1607, Душ, 184); *Кзвалътовная, наглая, по мусу утрата* (1620, УП, 166); *рушилъ ... на отсвчъ войску* (до 1720, ЛСам, 21); *козакъ въ Православной вѣри безъ зазору обрѣтающійся* (1638, ВО, 144); *поити на пролом* (1720, ЛВел, I 68); *на море въ бродъ пустившись* (369); *до утеку удалися* (П, 38); *продавання на роздробъ* (545); *изъ курієромъ въ задіоръ войшолъ* (1723, ЯМ, 101); *горѣлки ... на росходъ* (1724, 101); *на розискъ ... кого послалъ* (222); *о побою и порубъ мужа* (1728, ДНМ, 188); *в службъ за наемъ находилъ* (1756, 344); *плѣнниковъ ... на окупъ випустилъ* (1770, СИ, 354); *безумний болтает без разбору* (60–70-і XVIII, Ск, I, 109) та ін.

Деякі зі згаданих іменників неповної парадигми можуть за формою збігатися з давніми іменниками повної (чи потенційно повної) парадигми. Однак зіставлення, приміром, наведених *въ бродъ пустившись* (при давно відомому *бродъ*, що позначає місце функціональної дії), прозора вказує на омонімічність цих дериватів. Порівняймо також сучасні *розмах* (крил) і ударив з *розмаху* та ін.

Значна частина цих конструкцій перейшла в прислівники, оскільки вони відповідали умовам адвербіалізації. На перехід форм слова й прийменниково-іменникових конструкцій у прислівник впливав ряд факторів: багатифункціональність прийменників [7, с. 16], їх лексична невиразність [5, с. 86]. Легко переходили в прислівники прийменниково-іменникові

конструкції, що вживаються для вираження релятивних функцій: просторових, темпоральних, каузальних, модальних та інших [9, с. 22]. Прискорює завершення цього процесу наявність у слові семантичного імпульсу до адвербіалізації, а саме: абстрактність імені [5, с. 86; 6, с. 116], широта позначуваних словом понять [11, с. 33], втрата ними об'єктності [10, с. 43].

Серед факторів, що сприяють адвербіалізації, лінгвісти відзначають також розвиток абстрактного значення словосполучень [8, с. 57], закріплення за прийменниково-іменниковими групами значення, неадекватного сумарному значенню компонентів, що складають ці структури [4, с. 29]. Сприяло переходу в прислівники різних частин мови явище *аналогії* [5, с. 86].

Дослідники вказували й на те, що значно збільшувало можливість переходу в прислівник словоформи чи сполучення слів випадіння другого компонента із лексичної системи мови [5, с. 20], чи повне руйнування парадигматичної системи певного типу [2, с. 382]. Аналізовані ж новотвори з самого початку мали обмежену парадигму. Отже, значна частина прийменниково-відмінкових конструкцій з цими дериватами відповідала умовам адвербіалізації: порівняймо сучасні *навиліт, навипуск, нарозхват, уроздріб, вплав, вбрід* та багато інших. За створеними морфолого-синтаксичними моделями творилися нові, здебільшого конфіксальні адвербативи.

Т. Шевченко, очевидно, звернув увагу на те, що трансформація дієслів, прикметників в іменники з обмеженою парадигмою зумовила концентрацію, інтенсифікацію в цих дериватах інформації процесу, ознаки, а отже, і їхнього емоційно-експресивного навантаження. Тому в його текстах часто трапляються згадані іменники, потреба у створенні яких продиктована саме такими чинниками. Порівняймо, наприклад, у цьому плані конструкції *до смерті* і *до загину*, *собака прив'язана* і *собака на прив'язі*, *як прийшлося до скруту* і *як стало скрутно*, *стати у пригоді* й *пригодитися*, *коні на припоні* й *коні припнуті* тощо.

Зароджені в надрах давньої русько-української мови, розглядувані прийменниково-відмінкові конструкції з іменником, який має обмежену парадигму, широко вживаються у творчості письменників – наступників Т. Г. Шевченка – основоположника нової української літературної мови, наприклад: *навіть курей і гусей на розвід дала; А! – каже з притиском, – а! браво,*

хлопче! (з тв. А. Свидницького); *Дика коза обзывається безъ протягу, тико мезэ!* (Я. Новицький, 54); *У мене люде не на убій;* *А боги оба рубалися Аж до вбою аж до здоху* (з тв. Ю. Федьковича); *У подобі став їй новий піп* (Г. Барвінок); *Не в забарі буде в нас дитина* (Л. Боровиковський); *В коляску запрягли дванадцяттеро коней по парі в простяж* (О. Стороженко); *Буває ... візьмуть тебе на висміхи* (98); ... з *перепоею* богу душу оддав (О. Кониський); ... *хоч би тобі один хвіст залишився на розвід* (М. Стельмах); *Обертайся, земле, без упуни* (Є. Плужник); *А взагалі я певен, що все буде добре: дивись, народ у нас як на підбір;* ... *летять вони [журавлі] вдень і вночі без передиху, без єдиної зупинки* (з тв. О. Гончара) тощо.

Такі структури можуть легко адвербіалізуватися, порівняймо: *впорожні, взагалі, всерйоз* тощо. На субстантивність постпрефіксального (постприйменникового) елемента, як і раніше, вряди-годи може вказувати розширення його парадигми (*взагалі // назагал*) та розщеплення прийменниково-іменникових форм означуванням словом, наприклад: *Кажи назагал – скільки ми маємо бійців під гвинтівкою* (Ю. Смолич); *Хведько звук на повному серйозі відповідати на запитання старших* (М. Стельмах).

Наведені приклади репрезентують типове вживання цих форм: вони використовуються здебільшого в розмовному й просторічному мовленні та широко – у поетичних і прозових творах художньої літератури, рідше – в публіцистичному стилі. Розглянуті іменники неповної парадигми означають опрідметнені процеси, дії, якості і знаходяться на периферії синтаксичних функцій цієї частини мови: вони, як правило, не виступають підметами, додатками, присудками, мають прислівникове значення. Лише зрідка прийменниково-відмінкові форми цих іменників можна кваліфікувати як неузгоджені означення чи складники присудка. Наприклад: *Церемонія вітання високого гостя тим часом була якраз у розпалі* (Ю. Смолич); *Я вже іду, я весь уже в розгоні* (Д. Павличко). Апарадигматичність згаданих іменників, специфіка значення часом стоять на заваді визначенню їхнього роду. Та все ж можемо констатувати, що всі вони майже поспіль мають граматичне значення чоловічого роду.

Нульсуфіксальні іменники неповної парадигми можуть утворюватися й поза межами прийменниково-відмінкової кон-

струкції. Наприклад: *и **пониро(м)** плынуци по(д) комягу пна ягоди(н)ского поды(ш)ла* (1565, Торг 116); *взяли поля **на(и)-мо(м)*** (1627, СелРух, 211); *Було **произдомъ** чумаки якъ пидвернуть до ихнего коша* (69); *Турок ... пишовъ **потоптом*** (105); ***Поїдом** їсти* (Ж, 683). Однак форми орудного відмінка в наведених прикладах скоріше слід, певне, кваліфікувати як прислівники, утворені не шляхом адвербіалізації, а власне деривації: додаванням суфікса **-ом** до мотивувального слова.

У творах Шевченка зрідка документуються іменники неповної парадигми, що не належать до прислівників і не виступають у післяприйменниковій позиції, наприклад: *Паничі ... Засватані, весілля ждуть, А нашим молодим дівчатам В селі **проходу** не дають* (І, 176). Іменник *проходу* тут означає не локатив (місце, де хтось (чи щось) може пройти); не давати проходу – це значить «не давати пройти», а в наведеному контексті ще й «чіплятися до дівчат». Наступники Шевченка охоче користуються такими формами: *не давали бусурменамъ **спуску***; (Я. Новицький); *Й не по мені човни ті на приколі, Яким не знати ні **глибу**, ні **жахань*** (А. Мойсієнко). У сучасних поетичних творах іменники неповної парадигми, як свідчать спеціальні розвідки [див.: 1], часто виступають поза прийменниково-відмінковими структурами як аномативні поетизми, зокрема: *зітхати* > **зітх**, *пропадати* > **пропадъ**, *сліпий* > **сліп**, *зацвітати* > **зацвіт** (з тв. В. Стуса), *нестрим*, *підпряга* (Д. Павличко), *змагати(ся)* > **змаг** (Є. Маланюк), **змага** (Я. Славутич) та ін.

Отже, аналізовані іменники неповної парадигми, що були в найдавніших текстах марковані належністю до народнорозмовної мови, верифіковані творчістю Т. Шевченка, завдяки оригінальності (однинності) форми, стали вагомим виразовим та емоційно-експресивним засобом сучасного красного письменства.

1. Біленко Т. Г. Поетика нульсуфіксації : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «українська мова» / Т. Г. Біленко. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.

2. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – Москва : Учпедгиз, 1947. – 784 с.

3. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – Київ : Пульсари. – 400 с.

4. *Герасимов В. И.* История выражения временных отношений предложно-падежными и падежными формами (на материале русского языка XI–XVII вв.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «русский язык» / В. И. Герасимов. – Москва, 1978. – 22 с.

5. *Демидова А. К.* Переход предложно-именных сочетаний в наречиях / А. К. Демидова // Русский язык в школе. – 1957. – № 5. – С. 85–92.

6. *Довга Т. М.* Адвербіалізація іменникових словоформ родового відмінка / Т. М. Довга // Питання словотвору східнослов'янських мов: Матеріали міжвуз. респ. конф. – Київ : Наукова думка, 1969. – С. 116–117.

7. *Довгая Т. М.* Адвербиализация в современном украинском литературном языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.02. «украинский язык» / Т. М. Довгая. – Ужгород, 1970. – 20 с.

8. *Дымский А. С.* Отграничение от наречий сочетаний предлогов с именем существительным (без устали) / А. С. Дымский // Уч. зап. Москов. заоч. пед. ин-та. каф. языкознания. – Москва, 1971. – С. 52–89.

9. *Коневецкий А. К.* История наречий в русском языке : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А. К. Коневецкий. – Саратов, 1977. – 44 с.

10. *Федорук-Галкина Е. М.* Наречие в современном русском языке / Е. М. Федорук-Галкина. – Москва, 1939. – 156 с.

11. *Шапиро А. Б.* Об образовании наречий в современном русском языке / А. Б. Шапиро // Русский язык в школе. – 1947. – № 1. – С. 28–38.

Список скорочень

АЖ – Актова книга Житомирського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К. : Наукова думка, 1965. – 191 с.

Б-Н – *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1966. – 423 с.

БерЛекс – Лексикон словенороський Памви Беринди / підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука ; надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – XL, 272 с.

ВО – О войнѣ остраниновой зъ ляхами на Украинѣ Малоросійской // Лѣтопись событій въ Юго-Западной Росіи въ XVII в. / сост. Самоиль Величко. – К., 1984. – С. 133–146.

Горбач – *Горбач О.* Словник говірки села Бродина // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Л., 2000. – С. 247–364.

Гр – Словарь української мови / збір. ред. журн. «Києв. старина». Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.

ДНМ – Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. : (Матер. сотенних канцел. і ратуш Лівобереж. України) / підгот. до вид. В. А. Передрієнко. – К. : Наукова думка, 1976. – 416 с.

ДолГов – *Верхратський І.* Про говор долівський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1900. – Т. 25–26. – Кн. 3, 4. – 127 с.

Душ – Г. Т. Душевник // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 180–205.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / за ред. Л. С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1–5.

Ж – *Желєхівський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словник. – Л., 1886. – Т. 1–2. – 1117 с.

Кв-Осн. – Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : у 3 т. – Х.: ХДУ, 1978–1979. – Т. 1–3.

ККПС – Книга Київського підкоморського суду / відп. ред. В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1991. – 344 с.

ЛВел – *Величко С.* Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками. – К.: Українська академія наук, 1926. – 275 с.

ЛК – Київський літопис // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во вост. литературы, 1962. – С. 384–707.

ЛСам – Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. – К., 1873. – 469 с.

Негрич – *Негрич М.* Скарби гуцульського говору: Березові. – Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с.

Сабадош – *Сабадош І.* Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району. – Ужгород: Ліра, 2008. – 480 с.

СелРух – Селянський рух на Україні 1569–1648 р. – К., 1993. – 532 с.

СИ – Собрание историческое // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. – К., 1873. – С. 320–378.

Син – Синоніма славеноросская // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 91–172.

СМШ – Словник мови Шевченка : у 2 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. В. С. Ващенко (відповід. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. 1: А–Н / ред. тому Т. К. Черторизька. – 1964. – 484 с.; Т. 2: О–Я / ред. тому В. Г. Маринченко, Л. О. Родіна. – 1964. – 569 с.

СУМ – Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

Торг – Торгівля на Україні XIV – середини XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. – К.: Наукова думка, 1990. – 299 с.

УП – Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. / упоряд. В. П. Колосова, В. І. Крекотень. – К.: Наукова думка, 1978. – 432 с.

Шило – *Шило Г.* Наддністрянський регіональний словник. – Л.; Нью-Йорк, 2008. – 288 с.

ЯМ – Дневник генерального подскарбія Якова Марковича (1717–1734 гг.) / под. ред. А. Лазаревского. – К., 1983–1987. – Ч. 1–3. – 418 с.

Людмила Васильєва
(Львів)

ДЕЯКІ УНІВЕРСАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВИ ПОЕЗІЙ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

(східнослов'янські та південнослов'янські паралелі)

Значний період розвитку до етапу формування стандартизованої форми пройшли слов'янські літературні мови. У ситуації, що склалася, перед їхніми носіями постало важливе завдання: визначитися в ставленні до власної літературно-мовної традиції – прийняти її, відмовитися від неї або обрати середній шлях – симбіоз старого та нового. Новим елементом здебільшого була народна мова чи конкретний діалектний ідіом, які до того часу або не були зафіксовані в літературно-писемних пам'ятках, або їх уживали обмежено.

Основою для формування української стандартизованої мови стали діалекти регіонів, які перебували у складі двох імперій народномовних¹ – тут здавна сформувалася традиція проникнення елементів до літературної мови [8, с. 169]. У становленні діалектної основи білоруської літературної мови визначальну роль відіграли периферійні південно-західні гродненсько-барановицькі та полоцько-мінські говірки північно-східного наріччя [12, с. 194–195, 278]. Виняток у слов'янському світі становили регіональні літературні мови Хорватії на чакавській, кайкавській та штокавській основах: перед хорватською мовою постала проблема вибору однієї із зазначених мов як бази для мови літературної, тому вчені чи культурні діячі того часу щодо різних параметрів такої мови опинилися перед дилемою.

У передстандартний період суперництво ідіомів з окремими okazальними чи провізорними формами досягло апогею, а затихання такого суперництва знаменувало початок функціонування єдиної стандартизованої мови [17, с. 155]. У середині XIX ст. у слов'ян склалася така соціолінгвальна ситуація, коли розв'язання, здавалося б, суто лінгвістичних проблем давало поштовх до вирішення національних та культурно-історичних питань. З огляду на це й ситуація з мовами в різних слов'янських народів у той час мала низку подібних (і диферен-

ційних) рис (передусім розв'язання нагальних мовних проблем у них не завжди збігається за хронологією).

Мета пропонованої розвідки – кризь призму аналізу поетичної мови Тараса Шевченка, а також видатних представників інших слов'янських народів – Янки Купали, Івана Мажурича, Петра II Петровича Негоша – розглянути певні лінгвальні факти, спільні для періоду стандартизації їхніх мов. Виходимо насамперед з висновку І. Огієнка про те, що в історії постання літературних мов звичайним явищем є те, що «мова найсильнішого письменника й господаря дум народних помалу [часто] стає за основу мови літературної» [14]. Це явище характерне для більшості слов'ян². У статті висвітлено також деякі особливості, вагомі для процесу формування української, білоруської, хорватської та чорногорської мов.

На українських етнічних землях здавна існували різні мовотворчі осередки: Холм, Ковель, Луцьк, історична столиця держави Валіана – Волинь, столиця Червентських городів – Червен. Саме ця територія з давніми українськими містами, на думку Л. Коць-Григорчук, заслуговує на особливу увагу науковців, оскільки саме там розташований найдавніший український мовотворчий осередок [11]. Зі смоленсько-полоцьких говірок формувалася білоруська мова. Після об'єднання північно-західної діалектної зони із часом ця діалектна зона перебрала на себе функцію єдиної основи сучасної білоруської літературної мови [12, с. 215, 277–278]. Основою для випрацювання літературних норм наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. були середньобілоруські говірки, оскільки визначні представники білоруської літератури однозначного періоду (Янка Купала, Якуб Колас та інші, а також В. Дунін-Марцинкевич, який першим опублікував твір білоруською мовою) походили із цих регіонів [2, с. 154].

Характерною особливістю чорногорської мови є те, що в її розвитку важливу роль відіграло зближення адриатичної (бокейської) та континентальної мовних зон, які зазнавали різних культурних впливів: адриатична – переважно середземноморського, а також хорватського (західного), а континентальна через запровадження православ'я – сербського (східного). Вплив народної мови на адриатичний та континентальний різновиди зумовив їх поєднання. Про значну тривалість розвитку чорно-

горської мови та писемної традиції в Чорногорії свідчить існування державної друкарні вже в XV ст. та найдавніша зетська (чорногорська) редакція старослов'янської мови, зафіксована в кириличних та глаголичних пам'ятках.

Особливість розвитку хорватської мови полягала в тому, що мовна основа творчості хорватських письменників епохи Відродження та бароко вже чітко співвідносилася з конкретними органічними хорватськими діалектами (у М. Марулича – із чакавськими, у М. Држича, І. Гундулича – зі штокавськими тощо), важливим чинником розвитку мови було також взаємопроникнення цих органічних хорватських діалектів; у ході їхнього подальшого розвитку вплив мови дубровницької літератури, з одного боку, і поширеність одного із цих діалектів – штокавиці внаслідок міграцій, – з другого, забезпечили в XIX ст. особливий статус штокавського різновиду як основи для єдиної мови хорватів.

Відомо, що історія мови в період творення її стандартизованої форми – тісно пов'язана з історією літератури, писаною цією мовою. Літературні процеси в Україні, Білорусі, Хорватії та Чорногорії, розвиток літературної мови на цих теренах відбувалися по-різному: неоднаковими темпами, відмінними за кількістю й жанрами літературних творів, з різним співвідношенням внутрішньолітературних та позалітературних чинників у ході розвитку літератур.

У XVII – першій чверті XVIII ст. українська мова досягла свого розквіту: удосконалився її офіційно-діловий стиль, набула поширення полемічна, навчально-проповідницька література, активізувався розвиток поезії та драматургії, цією мовою осмислювалася власна історія [15, с. 126]. На народній основі базується мова Г. Сковороди, «якісно нове явище, покликане репрезентувати собою єдину східнослов'янську літературну мову» [15, с. 132]. Про високий рівень розвитку та внормованість цієї мови свідчить діяльність українських учителів за кордоном, зокрема в Сербії, куди вони прибували з українськими виданнями. На прохання сербського митрополита М. Петровича в Сербію українські просвітники везли книги київського й московського освітніх центрів. За постановою Синоду 1724 року, до Воєводини відправили 70 примірників «Граматики словенської» М. Смотрицького, 400 примірників «Бук-

варя» Ф. Прокоповича та інші книжки (наприклад, граматику Л. Зизанія). На сербській мові того часу істотно позначився східнослов'янський вплив. Зокрема, І. Франко згадує про приїзд до сербів «вихованця Києво-Могилянської академії українця Козачинського», який відкриває там «слов'янські школи і навіть пише для них шкільні драми з сербської історії» [20, с. 56]. У Сербії також перебували інші вихованці Київської академії: Казуновський, Климовський, Шумиляк, Левандовський, Минацький, Залуський [19, с. 197–198].

У першій половині XIX ст. в історії української стандартизованої мови відбувалось утвердження мовного типу на народній основі. Формування такої мови, як уже зазначалося, почалося із середини XVIII ст. Згодом центральне місце в її формуванні зайняла творчість Т. Шевченка, яка відкрила новий історичний період розвитку й удосконалення мови з використанням усіх її можливостей та застосуванням цих можливостей у житті суспільства: «Власне Шевченкова мова й стала в нас за наріжну підвалину нашої літературної мови. Сталося це тому, що сам Шевченко був у нас найсильнішим поетом, і його твори захопили всю Україну: їх усі читали, завчали напам'ять, і вже тим самим навчалися й мови» [14].

Поява нової білоруської писемності та мови датується першою половиною XIX ст. – творами Я. Баршчевського, А. Рипінського, В. Каратинського і дещо пізніше – В. Дуніна-Марцинкевича, який, як прийнято вважати в білоруському мовознавстві, започаткував сучасну білоруську літературну мову [2, с. 151]. Наприкінці XIX ст. в білоруській літературі з'явилися Ф. К. Богушевич, А. Гуринович, Я. Лучина, а згодом – Янка Купала, М. А. Богданович, Якуб Колас та ін. Усе-таки національне відродження в білоруській літературі пов'язане передусім із творчістю Янки Купали – саме він підніс білоруське народне слово до рівня розвинених стандартизованих мов [2].

Іншою була ситуація в Хорватії: майже всі її регіональні осередки, які існували до початку XIX ст., використовували, по суті, різні літературні мови. Період становлення стандартизованої мови там хронологічно збігається з таким самим процесом в Україні, а романтичний напрям у хорватській літературі – із загальнослов'янською ідеєю, пов'язаною з іменами іллірійців, які заклали основи хорватської літератури XIX ст.,

що була написана єдиною мовою штокавського типу. Видатною постаттю іллірійського руху був поет, мовознавець, а згодом хорватський бан І. Мажуранич, поезія якого зазнала впливу як народних епічних пісень, так і далматинської поезії.

У Чорногорії мовна ситуація на початку XIX ст. мала свої характерні риси. Насамперед вона становила симбіоз адриатичного та континентального різновидів, чому сприяло художнє перетворення мови народної поезії в мову художньої літератури. Усна народна творчість у чорногорців була багатою. Через внутрішні міграції населення та відсутність переселень до Чорногорії з навколишніх теренів мова усної народної творчості чорногорців дуже рано розвинулася в спонтанне койне (спільний наддіалектний тип).

Формування літературної мови в Чорногорії традиційно пов'язують з ім'ям П. II Петровича Негоша (1813–1851), у творчості якого чорногорська література епохи Відродження досягла апогею. Хоча й кілька століть до Негоша, особливо з кінця XVI ст., уживання народної мови в чорногорській літературі було традиційним з огляду на специфічні суспільно-історичні чинники. У XVIII ст. народна мова в Чорногорії перебувала на високому рівні, насамперед у творах святого Петра Цетінського (Петро I Петрович Негош) і перастця Івана Антуна Ненадича, доктора права, який ще 1768 року закликав до використання в чорногорській літературі народної мови [28, s. 19–22, 41–52].

Ми навели деякі спільні й відмінні риси мовної ситуації в Україні, Білорусі, Хорватії та Чорногорії. У цьому контексті розглянемо певні універсальні особливості, властиві поетичній мові Т. Шевченка, та покажемо, як вони реалізуються в мові інших поетів, представників інших слов'янських народів – Янки Купали, І. Мажуранича, П. II Петровича Негоша: використання народномовних елементів; уживання церковнослов'янізмів; уживання етранжизмів³.

При розгляді мовної ситуації періоду національного відродження вже йшлося про першу особливість, тісно пов'язану з нормуванням мов на народній основі. Із цього приводу додамо лише кілька коротких зауваг щодо проблем мовної норми. Як уже зазначалося, Т. Шевченка небезпідставно вважають центральною фігурою в стандартизуванні української мови. Його поетична творчість припала на період, коли «літератур-

на норма української мови ще не усталилась, тому що була позбавлена граматичного нормування досить довго. Починаючи з 1818 року, коли вийшла граматики Ол. Павловського, і аж до початку ХХ ст. не було опубліковано жодної впливової граматичної праці, побудованої на основі української живої народної мови [частково цю прогалину заповнювали галицькі граматики. – Л. В.⁴] <...> от тому Шевченкова мова, як вдала фіксація живої народної мови, стала зразком, що набув великої популярності й визначив літературну норму [того часу. – Л. В.]» [5, с. 36]. До того ж висока поетична майстерність Кобзаря та його неперевершене чуття мови сприяли закріпленню цієї норми вживання.

Інша ситуація, пов'язана з питаннями мовної норми, спостерігалася в хорватів. І. Мажуранич й інші письменники періоду національного відродження мали можливість використовувати принаймні деякі її положення (щоправда, тоді ця норма часто змінювалася). Уже існували граматичні традиції Л. Гая, В. Бабукича, А. Мажуранича. Сам І. Мажуранич уклав перший словник сучасної хорватської мови (у співавторстві з Й. Ужаревичем), до якого увійшло 40 тис. одиниць, і став автором низки назв для багатьох нових понять тогочасної міської цивілізації, чим відкрив шлях для лексикографічної праці відомому хорватському лексикографові Б. Шулеку. Наприклад, у творі «Смерть Смаїл-аги Ченгича» (*Smrt Smail-age Čengića*) І. Мажуранич повністю «спирався на граматику свого брата Антуна» [25, с. 174], використовуючи внормовані в цій граматиці форми. При читанні поезії Мажуранича привертає увагу те, що «традиції писемної мови хорватів на основі стилізації власних діалектів тривають із XVI ст.» [26, с. 41]. З огляду на це головною рисою поетичної творчості автора вважаємо досконале поєднання народної пісні (фольклору), досягнень попередньої світової класичної спадщини⁵.

Трактат чорногорця І. Ненадича «Наука християнська» («*Nauk krstjanski*», 1768 р.) містить своєрідний маніфест про фонологічний спосіб написання: «...щоб легше було читати, так як мовиться, і розмовляти, так як читаєш» («...da se lašje može štjeti kako se govori i da se ozgovara onako kako se štije») [27, с. 335]. Саме такий підхід усталився на чорногорських землях щодо норми вживання. Хоча П. П. Петрович Негош система-

тично питаннями мовної норми не цікавився, у своїх творах він виходив з нормованого літературного інтердіалектного ідіому, який «у першій половині XIX ст. не тільки вживався в усіх сферах стандартизованого використання», але й мав «такий ступінь полівалентності, що міг на відповідному рівні задовольнити всі головні потреби культурно розвиненого суспільства того часу» [27, с. 362]. Варто наголосити, що чорногорські народні говірки, особливо мова чорногорської літератури, і до Негоша були настільки зрілими, що стали «одним з найважливіших чинників його [Негоша. – Л. В.] формування як письменника» [27, с. 363].

Викладений матеріал викликає асоціації, пов'язані із впливом мови попередників на мову Т. Шевченка, а також із формуванням його як письменника: «В “Енеїді” І. Котляревського, в повістях Г. Квітки-Основ'яненка, в піснях і баладах харківських поетів-романтиків український народ пізнавав самого себе, свій побут, свої звичаї, свої більші чи менші клопоти соціальні. І все ж, це була література про народ, а не для народу» [15, с. 171]. У творчості поетів-романтиків також спостерігається тенденція до нормування мови української літератури. Зразком мови для них став фольклор. Пригадаймо тут і Шевченкове: «І списую Сковороду...». Головна відмінність мови Т. Шевченка від мови творів його попередників, на думку С. Єрмоленко, полягає в тому, «що останні не завжди могли відірватися від бурлескного нашарування в зображенні картин природи і народного життя..., окремі образи-мотиви [вони. – Л. В.] переносили <...> на ґрунт романтичного сюжету і тогочасної літературно-мовної традиції» [9, с. 82].

Для білоруської мовної ситуації міркування В. Виноградова про визначну роль художньої літератури у формуванні й розвитку літературної мови та її норми [6, с. 47] має особливе значення. Попри вповільнений і специфічний розвиток стандартизованої мови в Білорусі, мова художньої літератури (на відміну від мови інших стилів) тут ніколи не припиняла свого розвитку, «відбувався синтез розмовної народної мови з фактами давньої білоруської писемності» [13, с. 127]. У творчості Янки Купали ці досягнення конденсувалися, фіксувалися лексичні, граматичні, стилістичні особливості мови, які складалися впродовж століть. Вони зазнавали певних змін, але саме на їх

основі розроблялася літературна норма. Мова більшості білоруських майстрів слова «виросла з попередньої літературної спадщини і продовжувала традиції її розвитку» [13, с. 135]. У першій половині ХІХ ст. здійснено неуспішну спробу внормувати нову білоруську мову, створивши її граматику⁶. Таким чином, поетична мова Янки Купали формувалася переважно під впливом художніх творів білоруською мовою (В. Дуніна-Марцинкевича, Р. Богушевича та ін.) [1, с. 65].

Народнорозмовна основа мови і Янки Купали, і Т. Шевченка виразно проявилася на різних мовних рівнях – фонетичному, лексичному, граматичному. Кожен з рівнів відображає орієнтацію поетів на її образно-художнє нормування у фольклорі та на свідому селекцію слів і форм відповідно до їх територіальної поширеності. Заслуга Т. Шевченка перед українством полягає насамперед у тому, що він естетично впорядковував мову літератури, збагатив її органічним введенням не лише розмовних, але й інших елементів, зокрема стилістичних. Цим він провів чітку межу між мовою літератури та побутовою мовою. Янка Купала ввів в обіг білоруську народнорозмовну лексику [13, с. 127] і торував їй шлях до лексичної скарбниці білоруської мови. Не менш значним є його внесок у розширення можливостей словотворення, збільшення лексичного запасу, синтаксичну організацію тексту, кодифікацію граматичних норм. У його поезіях «було збережено найважливіші її особливості, на основі яких випрацьовувалися норми літературної мови» [13, с. 127]. Мовна інтуїція, увага Янки Купали до питань нормалізації, уніфікації, усунення різнобою, який панував свого часу в білоруській мові, не давали поетові використовувати варіантні форми, що не стали літературною нормою [13, с. 134–135].

Народним характером відзначається поезія Петра II Петровича Негоша. На думку Д. Вушовича, Негош писав чорногорським розмовним ідіомом. Науковець виділив найпрезентативніші з погляду мови твори автора: «Гірський вінець» (1847) та «Лжецар Степан Малий» (1851). У фонетиці, морфології та синтаксисі цих творів є особливості чорногорського діалекту: «Його [Негоша. – Л. В.] мова – переважно народна і така, якою розмовляють у Чорногорії» [30, с. 194–195]. На лексичне багатство народної мови та на її наддіалектний характер у Негоша вказав М. Стеванович, який наголосив, що «формально локаль-

ний характер словника “Гірського вінця”, по суті, має широко народний характер, оскільки можливості народної мови в ньому використано без будь-яких обмежень» [16, с. 293–294]. М. Стеванович простежив також вплив попередників на мову Негоша, а особливо роль народних пісень у розвитку його як поета. Народна пісня і за своїм словником, і за формою та синтаксичною будовою речень надзвичайно подібна до мови рідного краю Негоша [16, с. 293–294]. Негош творив народною мовою, яка «виходить із народних надр і становить синтез почуттів та устремлінь одного цілого народу не лише в той момент, коли ця література [цією мовою. – Л. В.] з’явилася, а й у майбутньому», – такого висновку дійшов О. Белич [3, с. 1–5]. Отже, мова поетичних творів автора є художнім перевтіленням мови народної чорногорської поезії в мову художньої літератури. Йому вдалося надати особливого звучання фольклорному розміру вірша «десетерця» як оригінальному засобу поетичного вираження авторської думки⁷.

Друга особливість мови поезії періоду національного відродження полягала у використанні авторами церковнослов’янізмів. У зв’язку із цим варто підкреслити одну з важливих ознак стандартизованої мови: своїми засобами вона мала задовольняти всі основні функціональні стилі. Оскільки народна мова, особливо мова фольклору, не могла повною мірою відповідати всім суспільним потребам середини-кінця ХІХ ст.⁸, її потрібно було доповнити необхідними для цього засобами, передовсім церковнослов’янізмами. З приводу важливості церковнослов’янізмів в історії слов’янських мов Ю. Шерех зазначав: «Церковнослов’янська мова, позиченням чи калькуванням, увібрала в себе величезні скарби давньогрецької абстрактно-філософської чи богословської мови, – а ледве чи яка в світі народна мова може такими скарбами похвалитися» [23, с. 3].

Церковнослов’янізми посідають належне місце в лексиці й фразеології Т. Шевченка, що пов’язано, зокрема, з наявністю окремих елементів церковнослов’янської мови у фольклорних текстах [15, с. 171]. Про вплив давньоруських пам’яток, наприклад «Слова о полку Ігоревім», на мову Т. Шевченка зазначав І. Білодід. На підтвердження він навів мовні засоби в поезіях Шевченка, подібні до тих, що є в «Слові...»: «*За горами гори,*

хмарою повиті, / Засіяні горем, кровію політі»; «Лягло костьми / Людей муштрованих чимало. / А сльоз, а крові? напоїть / Всіх імператорів би стало / З дітьми і внуками, втопить...» (приміром, у «Слові...»: «Чрґна земля подѣ копыты костью была посѣяна, а кровію польяна»)[4, с. 46].

Багато церковнослов'янізмів (лексем, фразеологізмів) Т. Шевченко почерпнув з Давидових псалмів, – українізуючи їх текст, він зберіг окремі слова й цілі церковнослов'янські звороти. Не сприймаються в Шевченка як чужі слова *древо, муж, воспою, благая, восхвалили, яко в притчу, ізбави, беззаконіє, творящий, доколі*, а також лексика, створена за церковнослов'янськими моделями з питомих українських чи з українських та церковнослов'янських морфем, лексика, наявна в усій творчості поета: *окрадена* («Та не однаково мені, / Як Україну злії люде / Присплять, лукаві, і в огні / Її, *окраденую*, збудять...»); *долготерпеливий* («А бог куняє. Бо се було б диво, / Щоб чути і бачить – і не покаратъ. / Або вже аж надто *долготерпеливий*») тощо. Таких слів у мові творів Т. Шевченка багато, наприклад: *амінь, чинити, нині, веліти, клен-древо, вражий, повеліти, милосердіє, діять, посланіє, лукавий, уста, во дні они, возвисити, глас, воспівать, собор, нелукавий, псалтир, тимпан, воспоем, благая* тощо.

Церковнослов'янську й біблійну лексику Шевченко, вочевидь, сприймав як невід'ємну частину мови, без якої остання втрачає свої виражальні можливості – він використовував її передусім зі стилістичною метою. Щоправда, окремі церковнослов'янізми Т. Шевченко вводив у мову своїх поезій для позначення абстрактних понять, осіб тощо. На думку В. Русанівського, Т. Шевченко вважав невіддільними українські й церковнослов'янські мовні джерела в мовному вихованні [15, с. 198]. За спостереженнями В. Чаплєнка, народнорозмовні елементи переважають у ранній творчості поета, а згодом зростає значення церковнослов'янізмів та етранжизмів [21, с. 93]⁹.

Біблійні мотиви, а також певні церковнослов'янські елементи, властиві мові Янки Купали, зокрема, його вірш «А хто там іде» створено в дусі Старого Заповіту. Як провісник відродження Янка Купала інтуїтивно відчував потребу спиратися на досвід людства, у тому числі – релігійний: низка інших творів поета свідчить про мовний і тематичний зв'язок з Біблією. Нові

суспільні умови, у яких творив Янка Купала, здебільшого спонукали його уникати церковнослов'янських елементів, надавати перевагу народній білоруській лексиці. Проте автор активно використовував церковнослов'янську лексику зі стилістичною метою: «Не веру купленным *пророкам*...», «Табе такой служыць па гроб / Ня кіну я, і “*расцяргаць*” / Ня дам *дзяржаўнасці* “оплот”, / Цябе, *единую*, о, маць!», «О, стыдна, рускі “*гражданін*”! / *Язык* твой царскі ён табе», «Слуга *оцечаству*, цару», «А ты, о рускі мой “*язык*”! / Мой “общарускі”, што з табой? / Табе слухмян быў мал, вялік, / Быў *славен* ты сваёй кляцбой».

Церковнослов'янізми часто трапляються в мові поезій П. П. Петровича Негоша, де вони теж здебільшого мають функціонально-стилістичний характер. З огляду на це П. Івич, характеризуючи мову Негоша, стверджував: «Його [Негоша. – Л. В.] мова є синтезом чорногорських народних говорів та церковної мови» [29, s. 97]. Ось деякі церковнослов'янізми та русизми з поезії Негоша: *istoričesko sobitije*, *sočinjenje*, *znamenije*, *otačastvo*, *blagorodan*, *vojinstven*, *podvig*, *blistatelan*, *gordo*, *poznaniye*, *žrec*, *raspjatije*, *stradanije*, *mučenije*, *obešta se*, *mirovi* (у значенні *svjetovi*), *bdenije*, *mirobitan*, *djeistviye*, *popečeniye*, *snabdjewa*, *sljeduju*, *toržestvuje*, *dobrodjetelj*, *nadežda*, *vaskrsnula*, *jazičestvo*, *pojat* (а також *pjevati*), *volna* (у значенні *val*), *vaistinu*, *roždestva* та ін. Більшість автор використовував зі стилістичною метою (наприклад, вводив їх у мову ігумена Стефана чи владики Данила, щоб показати, що Стефан, вихований на церковних книгах, по-іншому розмовляти не може). На нашу думку, найважливіше те, що Негошеві як чорногорському митрополиту і главі держави церковнослов'янська мова була близькою, він правильно визначив роль мови в той час – функціонування в усіх важливих сферах життя чорногорців, починаючи із церковної і завершуючи державно-адміністративною.

На церковнослов'янізми натрапляємо також у творах І. Мажуранича, більшість з яких із часом було хорватизовано. Деякі з них мають форму, характерну для церковнослов'янської мови: *pobjediteljni*, *slavjani*, *ščit*, *hotjenje*, *poetičeska*, *trebuje*, *djeva*, *oltar*, *zriti*, *ljubezne* (*orte*), *znamenje*, *ljubezna*, *vihrom* (вихором), *rukotvor*, *revnost*, *ukus*, *jezdit*, *žarki* (про сонце), *blag*, *njedro* (закхидний множини), *krotak*, *raskošni*, *dažd*, *seljanin*, *seljanka*, *luč*

(світло, а також око), *Perun* (Мажуранич використовує цю назву замість *Jupiterra* (Zeusa)), *bitva*.

Третя особливість мови Т. Шевченка й згаданих поетів полягає у використанні авторами етранжизмів. Вона теж пов'язана з уже вказаною ознакою стандартизованої мови, з її поліфункціональністю. Етранжизми як невід'ємна складова кожної розвиненої мови додають виражальних можливостей, сприяють розширенню функцій народнорозмовного ідіому, виведенню його за межі побутового вживання, збільшенню інформативних функцій, перетворенню на універсальний засіб самовираження.

Ознайомившись із європейською літературою й культурою, Т. Шевченко використовував у творах образи з європейської поезії та імена політичних і культурних діячів, зокрема, близькою йому була слов'янська поезія: у поемі «І мертвим, і живим...» згадано чеського поета В. Ганку; поему «Єретик» присвячено діячеві слов'янського відродження П. Шафаріку; за мотивами сербських пісень, виданих В. Караджичем, написано вірш «Подражаніє сербському»; високо поціновано польського поета А. Міцкевича («відчувається навіть певний настроєвий і стилістичний перегук між третьою частиною поеми польського письменника «Дзяди» [Dziady] і поемою «Сон» Шевченка» [15, с. 200]) тощо. Завдяки художнім творам абстрактна загальнокультурна лексика, яка «єднала творчість слов'янських поетів з прийнятим у європейській поезії лексиконом», назавжди залишилася в українській та інших слов'янських мовах [15, с. 203]. В українську мову із західноєвропейських мов потрапили слова: *арена*, *армія*, *банкір*, *барон*, *вальс*, *гвардія*, *герольд*, *гетера*, *гімн*, *догмат*, *драма*, *елегія*, *епілог*, *інтродукція*, *епопея*, *інститут*, *інвалід*, *кардинал*, *кастрат*, *катакомби*, *колега*, *лазарет*, *леопард*, *маркіз*, *маг*, *муза*, *неофіт*, *німфа*, *оригінал*, *оргія*, *плебей*, *сенат*, *сфінкс*, *цитадель* тощо (більшість із них використано в поезії Шевченка), а також лексеми: *оазис*, *магнат*, *антипап*, *тіара*, *герцог*, *дюк*, *герольд*, *трубадур*, *пурпур*, *амфора*, *Капріда*, *воєвода*, *сенат*, *жрець*, *кесар*, *вахта*, *капітан*, *матрос* та ін.

Відзначаючи багатство народної мови в Негоша, М. Стеванович писав про наявність у ній іншомовних запозичень: «У цей місцевий словник, окрім автохтонної лексики, входить і та, яка зумовлена особливими історичними й економічними

умовами розвитку того краю, тобто запозичені з окремих мов слова (з турецької, з італійської) засвоїлися і стали народними» [16, с. 292–293]¹⁰. У «Гірському вінці» Негоша є італійські слова, а також запозичення з інших мов: *cekin, žbiri, špijuni, palac* (у значенні *dvor*), *kvarat, jačine, princip, providur, tron, skiptar, demonski, ad, materijal, triumf, heroj, karta, cukar, ura, amvon, poklisar, prćija, ad* та ін.

На слова з різних європейських мов натрапляємо й у творах І. Мажуранича: *Vulkan, Venus, historik, varviton, lira, Anakreon, Sappho, Horatius, Olimp, Prometheus*, а також *Hun, Tatar, Turčin* і *Frank, oltar, lira, balsam, jamb, lijer* (лілія), *oberstar* (полковник), *Parnas, pedepsa* (покарання), *Pegaz, Hipokrena, škur, Talijs, varviton* (музичний інструмент).

У поезії і Негоша, і Мажуранича вжито багато турцизмів: *aferim, ama, aradž begenisati, binjš, fajda, fildiš, harač, hurije, fišek* і т. д. – у Негоша; *aga, anterija, baltadžija, čauš, čelebija, česelbaški, česelbašk, hainski, hamalija, han, konačište, harač, danak, haran, harba, helebarda* тощо – у Мажуранича. У поезії Шевченка трапляються грузинські слова: *чурек, сакля* та ін.

Характеризуючи мову Янки Купали як народну, не варто плутати поняття народності й простонародності. Народність полягає в освоєнні ним джерел, які живили духовний світ білоруської культури, а отже, не можна не зважати на її зв'язки з європейською культурною спадщиною. Це підтверджує і перекладацька діяльність Янки Купали, зацікавлення іноземною літературою, контакти із закордонними культурними діячами. Віддзеркаленням цього є мова поета. У білоруській мові досі збереглася низка давньоруських слів (*вёска, вавёрка, вепрук, жыхар, пярун*), лексика, спільна для західнослов'янських мов (*зычыць, пуга, агіда, гузік, карак, шлюб, брама, кахаць, трымаць, качка, паркан, цікавы, суніцы, цнота, тлум* та ін.), а також слова, які потрапили до неї за посередництвом польської мови з латинської (*колер, густ, імнэт, аркуш, келіх, кварта, мэта, папера, лямант, кляштар, алей, кошт, верш, сэнс, цэгла, палац, фокусник*) та німецької мов (*фарба, варты, ганак, дах, ланцуг, жарт, ліхтар, кшталт, гандаль, шкода, вага, хваля, шпак, грубка*) тощо. Ці групи лексики – притаманні мові поезій Янки Купали, додають їй виражальних можливостей. Ось приклади з поезій, де використано етранжизми: «Не веру ў *фокуснікаў*

цуды усіх народа ў і вякоў», «Гэткі ў сэрцы сваім збудаваў ёй пасады і такую ўзлажыў ёй з каханьня карону, – / Як і неба зь зямлёю, на Божы загад, / Не прыдбаюць такіх ні кароны, ні *трону*!», «Акоў паломаных *жандар*», «Пуны, дзяўчына, / Сенапрынада, / Хлопец пад пунай, – / Вось *сэрэнада*», «Свет, людзі-шэльмы / Крадучь, лгучь шчыра, / Чэсны паэта, – / Вось вам *сатыра*».

Уживання етранжизмів у мові згаданих поетів не можна пов'язувати лише зі стилістичною метою. Етранжизми – органічна складова їхнього лексичного фонду. Є в них слова, що становлять інтернаціональну лексику, запозичення з різних мов, у тому числі слов'янських. Жоден з поетів не використовує надмірної кількості етранжизмів, натомість усі вони органічно влітають їх у канву контексту як цілком природне явище й цим збагачують виражальні можливості власних мов.

Отже, мова поезії видатного представника літературного процесу в Україні – Шевченка, який став центральною фігурою в стандартизуванні української мови, – має певні універсальні особливості, властиві мові Янки Купали, І. Мажуранича, П. П. Петровича Негоша. Спільною рисою чи тенденцією, до якої змагали ці поети, є те, що виражальних засобів мови має бути достатньо для її повноцінного функціонування в суспільстві. Поетичне слово Т. Шевченка, як і кожного зі згаданих авторів, опиралося передусім на народномовну основу. Проте їхнє чуття мови, висока мовна ерудиція зумовили потребу в додаткових виражальних засобах, а саме в церковнослов'янізмах та етранжизмах, й особливо – їх оптимальне співвідношення в мові поезії. Як і Т. Шевченко, Негош, Мажуранич та Янка Купала успішно використали попередню мовно-літературну спадщину й наповнили новим змістом мовні традиції своїх попередників.

¹ У XIX ст. основою української літературної мови тривалий час уважалися центральні українські діалекти, носії яких проживали в Російській імперії, як монолітні, без яскраво виражених місцевих особливостей, а саме: діалекти південно-східного наріччя, середньо-верхньодніпровські та східнополтавські. На думку Ю. Шевельова, «твердження про киево-полтавську основу української літературної мови (а саме південнокиївську й південнополтавську) <...>

потребує якщо не заперечення, то чималого обмеження», оскільки «в українській історичній ситуації наприкінці XIX – у XX ст. вплив північних говірок у їх чернігівському варіанті на літературну мову <...> мав тривалий характер і <...> послідовністю він чимало сприяв синтетичному характерові української літературної мови» [22, с. 173]. У цій самій праці Ю. Шевельов наголошує на важливій ролі Галичини у формуванні української літературної мови.

² Через обмежений обсяг цієї праці розглядатимемо поетичну мову лише зазначених авторів. Їх було обрано з огляду на роль у формуванні стандартизованої форми кожної з досліджуваних мов у період слов'янського національного відродження.

³ Усі вони зумовлені позалінгвальними обставинами й характеризують мову багатьох інших слов'янських поетів розглянутого періоду – Ю. Словацького, А. Сладковича, Я. Краля та ін.

⁴ Принагідно зазначимо, що, указуючи на зв'язок ранніх публіцистичних творів з мовою старої української публіцистики, насамперед полемічної літератури Г. Смотрицького, Х. Філарета, І. Вишенського, М. Жовтобрюх не знайшов у східноукраїнських авторів прямого зв'язку й спадкоємності, натомість «в мові західноукраїнських альманахів такий зв'язок виявляється дуже легко» [10, с. 132].

⁵ І. Мажуранич, зокрема, глибоко цікавився творчістю Дж. Гордона Байрона й О. Пушкіна та дубровницькою поезією [31, с. 287]. Варто зауважити, що інші слов'янські народи вже теж мали свої граматики: поляки – граматики О. Копчинського та Ю. Мрозинського, чехи – Й. Добровського, серби – В. Караджича і Дж. Даничича, словаки – М. Гаттали.

⁶ До друку було підготовано праці П. Шпілевського, К. Нядзведського, проте вони так і залишилися рукописними. Не вийшов у світ і здійснений білоруською мовою переклад поеми А. Міцкевича «Пан Тадеуш» В. Дуніна-Марцинкевича.

⁷ Сам П. П. Петрович Негош про мову своїх творів, зокрема «Гірського вінця», висловився так: «Мій “Гірський вінець” <...> сподобається моїм чорногорцям, тому що в ньому я показав їхні звичаї, їхній спосіб мислення й мовлення, і вони бачать себе, як у дзеркалі» [24, с. 139–141].

⁸ У Сербії В. Караджич запропонував мову фольклору як основу стандартизованої мови.

⁹ Доречно пригадати ще одну важливу тезу, що стосується ставлення митців до церковнослов'янізмів: «В історії української літературної мови, раз-у-раз хвиля боротьби з церковнослов'янізмами змінюється протилежною хвилею. Кожна з них має свої конкретні суспільно-історичні причини... Але вже самий факт постійного відновлення церковнослов'янізмів у літературній мові говорить, що вони в ній не випадковість, не чиясь індивідуальні примха, а глибокий органічний складник. На першому-ліпшому прикладі легко пересвідчитися, як збіднюється літературна мова, особливо в царині абстрактної лексики, коли з неї усунути церковнослов'янізми» [23, с. 2].

¹⁰ Виняток, на думку науковця, становлять лише запозичення з російської, які були для цієї мови чужими [16].

1. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. – Мінск : Інтэрпрэсэсэрвіс, Кніжны Дом, 2003. – 672 с.

2. Беларуская мова. Энцыклапедыя. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя ім. Петруся Броўкі, 1994. – С. 150–154.

3. *Белић А.* Његош и национална култура наша // Наш језик. – Београд : Научна књига, 1951. – Књ. 3. – С. 1–5.

4. *Білодід І. К. Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови.* – Київ : АН УРСР, 1964. – 198 с.

5. *Ващенко В. С.* Мова Тараса Шевченка. – Київ : Наукова думка, 1963. – 212 с.

6. *Виноградов В. В.* Проблемы литературных языков и закономерности их образования и развития. – Москва : Наука, 1967. – 134 с.

7. *Горбач О.* Засади періодизації української літературної мови й етапи її розвитку // *Горбач О.* Зібрані статті. – Мюнхен : УВУ, 1993. – Т. 3. – С. 45–52.

8. *Єдлінська У.* Деякі аспекти дослідження ролі територіального фактора в історії української мови (за фактами лексикографії) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1997. – Т. 234 : Праці філологічної секції. – С. 158–171.

9. *Єрмоленко С. Я.* Народнописанне слово в мові Тараса Шевченка і українських поетів-романтиків 20–40-х років XIX ст. // Збірник праць 27-ї наукової Шевченківської конференції. – Київ, 1985. – С. 78–87.

10. *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.) [Текст] / М. А. Жовтобрюх. – Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1963. – 415 с.

11. *Коць-Григорчук Л.* Особливе українське діалектне утворення // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1995. – Т. 229 : Філологічна секція. – С. 296–316.

12. *Крывіцкі А. А.* Дыялекталогія беларускай мовы : дапаможнік. – Мінск : Вышэйшая школа, 2003.

13. *Ляшчынская В. А.* Слова ў паэзіі Янкі Купалы. – Мінск : Беларуская навука, 2004.

14. *Огієнко І.* Історія української літературної мови [Електронний ресурс]. – Київ, 2001. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu19.htm>.

15. *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови [Електронний ресурс]. – Київ, 2001. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/rusaniv/ru.htm>.

16. *Стевановић М.* Година 1847 и Горски Вијенац за наш књижевни језик // Стваранје. – Цетиње, 1947. – Бр. 6. – С. 292–294.

17. Толстой Н. И. Культурно- и литературно-исторические предпосылки образования национальных литературных языков // История и структура славянских литературных языков. – Москва : Наука, 1988. – С. 151–164.
18. Франко І. Говоримо на вовка, скажімо і за вовка // Зоря. – 1891. – Чис. 18. – С. 357–358.
19. Франко І. Платон Кулаковский. Начало русской школы у сербов в XVIII в. Очерки по истории русского влияния на южнославянские литературы // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – Київ, 1981. – Т. 29. – С. 197–198.
20. Франко І. Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – Київ, 1981. – Т. 29. – С. 56–68.
21. Чапленко В. Історія нової української літературної мови. – Нью-Йорк, 1970. – 193 с.
22. Шевельов Ю. Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови [Електронний ресурс] // Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – Режим доступу : http://maidan.org.ua/history/kharkiv/yuri_sheveliov/galychyna/index_galychyna.html.
23. Шерех Ю. Невіддільна спадщина // Єдиними устами. Бюлетень Інституту Богословської термінології та перекладів. – Львів, 1998. – С. 2–7.
24. Van M. Tri susreta s vladikom Radom // Savrenenici o Njegošu. – Beograd, 1951. – S. 139–141.
25. Moguš M. Povijest hrvatskoga književnoga jezika. – Zagreb : Globus, 1995. – 234 s.
26. Moguš M. Povijesni pregled hrvatskoga književnoga jezika // Babić S., Brozović D., Moguš M. Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika. – Zagreb : Globus, 1991. – S. 15–60.
27. Nikčević V. Crnogorski jezik. – Cetinje : Matica crnogorska, 1997. – Т. 2. – 688 s.
28. Nikčević V. P. Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba // Jezik. – 1968. – Br. 1. – S. 19–52.
29. Pavle Ivić u časopisu Znak // Znak. – 1986. – Br. 20. – S. 97–98.
30. Vušović D. Prilozi proučavanju Njegoševa jezika // Južnoslovenski filolog. – Beograd, 1930. – Knj. 9. – S. 94–195.
31. Živančević M. Ivan Mažuranić. – Novi Sad : Matica srpska ; Zagreb : Globus, 1988.

Тамара Голі-Оглу
(Маріуполь)

РІЗНОРІВНЕВІ ЕКСПРЕСИВНІ МАРКЕРИ В ЕПІСТОЛЯРІЯХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Особисте життя великих людей зазвичай є тайною за сімома печатками або ж навпаки – розгорнутою книгою, яку читає кожний. Проте навіть у найвідкритішій, найпублічнішій людини є в житті факти, що не розраховані на увагу загалу. Однак саме такі факти в житті знакової постаті розкривають багатогранність її натури, творчі досягнення та суспільне значення. Т. Шевченко був саме такою постаттю в історії української літератури, культури і української національної спільноти.

У представленій статті ми прагнемо через мовні факти з епістолярій Т. Шевченка, адресованих друзям, добрим знайомим, розкрити найтонші емоційні переживання поета на різних етапах його життєвого шляху. Спробуємо поєднати екстралінгвальний та інтралінгвальний фактаж у межах біографічних даних найвідомішого українця.

Епістолярна спадщина Т. Шевченка за обсягом дуже значна, адже він був людиною комунікабельною, категоричною у своїх судженнях, безкомпромісною з опонентами та недругами і... доброзичливою, відвертою, емоційною з друзями.

Історія розвитку епістолярного стилю налічує не одне тисячоліття, адже епістолярії з давніх часів були об'єктом наукових пошуків лінгвістів. Слід визнати, що останнім часом інтерес сучасних українських дослідників до епістолярної спадщини українських письменників, поетів, політичних і громадських діячів поживавися. Зокрема, маємо відзначити роботи В. Кузьменко, Л. Лушпинської, М. Коцюбинської, І. Забіяки, Л. Курило та ін.

Незважаючи на зазначений факт, не всі лінгвісти визнають епістолярний стиль як самостійний, повноцінний функціональний стиль мови. Однак цей функціональний різновид мови, безперечно, має цілу низку диференційних лексичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних та стилістичних ознак, які і виокремлюють його з-поміж інших стилів мови.

Не маючи наміру сперечатися щодо функціонального статусу епістолярного стилю, розгляньмо його диференційні ознаки.

З-поміж лексичних диференційних ознак найрелевантнішими є: 1) насиченість тексту епістолярій інтимного і дружнього характеру емоційно та експресивно маркованими лексичними одиницями, лексично «дефективними» словами (онімами-демінутивами, лексемами на позначення родинних стосунків з іронічними конотаціями, атрибутивами з конотаціями «свійськості» тощо); 2) відсутність термінологічних сполук і канцеляризмів; 3) наявність великої кількості антонімів і синонімів, які виконують роль засобів увиразнення епістолярного мовлення; 4) широке використання інтимної лексики, зокрема, тих самих онімів-демінутивів, які мають чітко окресленого адресата і свідчать про близькі стосунки з ним, інколи вони виступають мовним засобом кодування, вуалювання реальної інформації.

Якщо говорити про морфологічні та синтаксичні ознаки епістолярного стилю, то тут маємо виокремити такі: 1) кількісна перевага іменників і дієслів, адже саме за допомогою цих частин мови в тексті виражається реальна модальність; 2) наявність вигуків, оскільки епістолярії – це письмова фіксація заочної бесіди між комунікантами; 3) порівняно невелика кількість числівників; 4) наявність у структурі епістолярного тексту різноманітних формул: звертань, привітань, прохань, побажань, прощань, постскриптів, які, хоч і є традиційними й певною мірою обов'язковими, не обмежують і не впливають на виявлення індивідуальних авторських рис у написанні листа; 5) привалювання простих речень, адже епістолярія є письмовою презентацією усної розмови між комунікантами; 6) активне використання еліптичних речень, у яких відбивається емоційність і певна спонтанність епістолярного мовлення; 7) порівняно нечасте використання різних типів ускладнень речень, епістола завжди орієнтована на певного адресата, тому її автор має враховувати комунікативні можливості цього адресата і комунікативну ситуацію (наприклад, нелегальне становище адресата чи його перебування під наглядом, наявність цензури тощо).

Обсяг наукової публікації не дозволяє всебічно проаналізувати всю епістолярну спадщину Т. Шевченка, тому за об'єкт дослідження оберемо лише послання поета до найближчих дру-

зів. Зокрема, до великого російського актора М. Щепкіна та до українського письменника, політичного діяча, редактора своїх поезій і близького друга (на певний час) П. Куліша, до видавця і друга Я. Кухаренка. Ці послання датовані 1839–1858 роками. За предмет наукового студіювання – лексико-семантичний аспект характеристики епістол Т. Шевченка, зокрема експресивні конотації мовних одиниць, що виступають структурними компонентами згаданих послань.

Листування Т. Шевченка відбувалося з багатьма респондентами. Зокрема, у дружньому листуванні він перебував з Я. Кухаренком, якому 1859 року поет «заслав свій власноручний портрет», з рідним братом М. Шевченком, з першим ректором Київського університету М. Максимовичем, з В. Закревським, з відомим актором М. Щепкіним, з П. Кулішем, М. Лазаревським і Г. Галаганом; до кола друзів-респондентів Т. Шевченка входила навіть жінка – дочка «малоросійського військового губернатора», молода письменниця, княгиня В. Рєпніна, з якою він познайомився в липні 1843 року в Яготині (нині – районний центр Київської обл.).

Відомо, що найекспресивніший компонент епістолярію – звертання – уходить до структури формули-привітання як необхідність виконання мовою фактичної функції – установлення первинного контакту з адресатом і визначення тональності комунікації. Очевидно, що сама мета використання звертань зумовлює наявність у них супровідних значень, додаткових конотацій експліцитного та імпліцитного планів вираження.

У листах до П. Куліша Т. Шевченко часто взагалі обходить ся без звертань, листи починаються народно-розмовними формулами: «*Який там тобі нечистий казав...*», «*Позавчора получив я твоє третє письмо...*» (1857 р., до П. Куліша [3]), «*Яка оце тобі сорока-брехуха на хвості принесла, що я тут нічого не роблю, тільки бенкетую. Брехня. Їй же богу, брехня!..*» (1858 р., до М. Щепкіна [3]), що може свідчити про емоційну спорідненість Т. Шевченка з П. Кулішем та М. Щепкіним, а також про активність спілкування між ними.

Найпоширенішим дружнім звертанням в епістолах Шевченка є формула «*друже мій єдиний*». Це звертання адресоване абсолютно різним респондентам – М. Щепкіну, М. Максимовичу, П. Кулішу, Г. Галагану. Звертання «*моє серце, мій голубе сизий*»

знаходимо в листах до М. Лазаревського і М. Максимовича; *«брате мій любий»* – у листах до рідного брата М. Шевченка й М. Лазаревського; *«батьку мій рідний»* – до В. Григоровича; *«друже мій великий Миколаю»* – до М. Костомарова; *«любий і щирий мій земляче»* – до М. Лазаревського; *«Богу милий друже мій великий»* – до П. Куліша. В усіх дружніх звертаннях є центральна, ядерна лексема – форма кличного відмінка *друже*, яка концентрує увагу адресата на його незмінному статусі і задає дружню, сердечну тональність усієї епістолярній риторичі в конкретному випадку. Решта лексичних одиниць (*сизий голубе, єдиний, мій* тощо), також рельєфно позитивного змісту, є поширювачами вітальної епістолярної формули; вони мають статус периферійних елементів звертання.

Емоційністю, позитивними конотаціями насичена і основна, змістова, інформативна частина епістолярію Т. Шевченка 1839–1858 років. Емоційними маркерами тут виступають: 1) народно-розмовні формули (як етикетні, так й інформативні), які містять велику кількість неканонізованих лексем, що є порушенням літературної мовної норми, але й доречні в «живій» розмові: *«Я трохи не одурів, прочитавши його»* (листа), *«Нехай тобі Господь милосердний заплатить за твою сердечную роботу»*, *«І як він, крий його Мати Господня! не видасть второго тома, то не тільки я, ти, всі земляки наші і вся славянщина проклена його і назове брехуном»*, про видавця Я. Кухаренка (1858 р., до М. Лазаревського [3]), *«Я жду тебе, а ти стань мені за рідного брата: поцілуй свою лобу жіночку за мене і за себе, та й гайда на залізний шлях»* (1857 р., до П. Куліша [3]); 2) демінутиви і згрубілі форми, що надають епістолам Т. Шевченка неформальної, дружньої тональності: *серденьком моє, голубочку сизий, люба жіночка, гарненько, разочок, друзяка* (1857–1858 рр., до П. Куліша [3]); 3) уживання канцелярських штампів і книжної застарілої лексики з метою іронічної стилізації *«під бюрократичну мову»* XIX ст.: *«Тут би тебе, преславно, на руках понесли твої безчисленні поклонники»*, *«всі тебе бачили, всі до єдиного руського чоловіка, всі тебе знають і з любов'ю повторять “твое обаятельное прославленное имя”»*, *«Не отринь же просьби любящего тебе друга»* [3] (переважно в листах до М. Щепкіна); 4) використання фразеологічних одиниць із метою увиразнення мовлення, надання йому експресивного на-

пруження: «Без столиці художник – **риба без води**», «**як мала дитина, заридає**» (1857 р., до М. Щепкіна [3]), «Препоганий Нижній Новгород. **Копійки нема де заробить**; думав уже писать Лазаревському, аж гульк – неначе з неба впали гроші, та ще й на Новий рік», «Учистив старий! **аж пальці знать**» [3], про М. Щепкіна; «Передай оці дві пісні Маркевичу, **чи не вчис- тив би він на їх ноту**», «**І старий Щепкін не такий, щоб він там возився по Москві з ними, як з писаною торбою**» (1858 р., до П. Куліша [3]); 5) уживання суржикових висловів, інколи навіть повноцінних російськомовних висловів, які закликані підкреслити іронічне ставлення Т. Шевченка до предмета розмови й комунікативної ситуації: «Граф Федор Петрович обіщає мені *“выхлопотать позволение жить в столице”*. О, якби-то йому Бог поміг! *“Ожила б тогда моя душа одинокая при виде великих произведений божественных искусств!”*» (1857 р., до М. Щепкіна [3]).

Широко представлені експресивні маркери різного характеру в завершальній частині епістол поета, зокрема в прощаннях і постскриптумах. Найчисленнішими в епістолярії Т. Шевченка є прощання і постскриптами з етикетними та етикетно-родинними конотаціями, що витікають із функцій мовленнєвого етикету, які, «базуючись на притаманній мові комунікативній функції, складаються із взаємопов'язаних спеціалізованих функцій: контактовстановлюючої (фатичної), орієнтації на адресата (конативної), регулюючої, волевиявлення, спонукання, привернення уваги, вираження ставлення й почуттів до адресата в умовах спілкування» [2, с. 413]. Тобто, етикетні конотації прощань і постскриптів актуалізуються в даному випадку саме функціями мовленнєвого етикету, які певною мірою впливають на адресата, у плані задуманого, передбачуваного й бажаного адресантом.

Формули прощань в епістоляріях Т. Шевченка є дуже сердечними і тому мають різноманітні позитивні експресивні конотації: «*І по цій мові бувайте здорові, спасибі за пам'ять і ласкаве слово*»; «*Трохи-трохи був не забув. Я чув, що в вас є молоденькі дівчата. Не давайте їм, будьте ласкаві, і не показуйте мої “Тайдамаки”, бо там є багато такого, що аж самому сором*» (1842 р., до Г. Тарновського [3]); «*Прощай, голубчику, нехай тобі Бахус помага тричі по тричі морду намочить. Амінь. Нудьгою і*

недугого битий Т. Шевченко» (1843 р., до В. Закревського [3]); *«Цілюю тебе, Семена, Куліша і всіх моїх і твоїх земляків, добрих і щирих, таких, як ти. Не покидайте мене, друзи мої, брати мої милії!»* (1857 р., до М. Лазаревського [3]); *«Вибач мені, моє серце, за мою щирість, і як і що придумаєш, то напиши мені, а тим часом оставайся здоровий і веселий і не забувай искреннього твого друга й поклонника Т. Шевченка», «Нехай тебе Бог милує і стереже на славу великого святого искусства. Не отринь же просьби любящего тебе друга Т. Шевченко»* (1957 р., до М. Щепкіна [3]); *«Остаюся, ждучи тебе, мій друже єдиний! Остаюся твій искренний Т. Шевченко», «Оставайся здоров, мій брате, мій друже єдиний. Нехай тобі Бог помагає во всіх твоїх добрих начатках. Не забувай мене, твого щирого рідного брата Т. Шевченка»* (1857–1858 рр., до П. Куліша [3]) тощо.

Найпродуктивніші експресивні маркери в етикетних формулах прощання, що є завершальними обов'язковими структурними елементами епістолярного тексту, такі: 1) типові народнорозмовні формули на кшталт *«нехай тобі Бог помагає», «нехай тебе Бог милує і стереже», «і по цій мові бувайте здорові», «а поки що оставай[ся] здоровий», «а поки що бувай здоров і веселий і не забувай мене»* [3] тощо; 2) прикметники з рельєфно вираженими оцінними експресивними конотаціями, зокрема *щирий, здоровий, рідний, єдиний, веселий, добрий, милий* [3] тощо; 3) присвійні займенники *твій, мій*, закликані стати своєрідними експресивними акцентами, адресованими конкретному респонденту; 4) прислівники з надмірним виявом ознаки позитивного характеру, що актуалізуються через первинну негативну семантику, зокрема *«нетерпляче, аж самому сором»*; 5) складні вигукі народнорозмовного походження: *«Брехня! Не потурай», «Цур йому. Пек йому», «та бач», «вибач мене», «прощай», «Брехня. Єй же богу, брехня!»* [3] тощо; 6) дієслова-імперативи, які виступають не лише експресивними, а й дієвими маркерами, що виражають інколи прохання або категоричний наказ: *не забувай, не отринь, не покидайте, нехай милує, нехай стереже, цілуй, кланяйся* [3] тощо; через такі форми в епістоляріях Т. Шевченка актуалізується волюнтаристична функція мови.

Постскрипtum є факультативним структурним елементом епістолярного тексту, який містить додаткову інформацію дієвого характеру, а саме: прохання передати щось комусь, ви-

словити співчуття комусь, застереження щодо різних людей і подій тощо. Отже, через постскриптами реалізується інформативна функція мови. Проте вони також не позбавлені експресивності, хоча й меншою мірою, аніж інші структурні частини епістолярію. Якщо аналізувати дружнє листування Т. Шевченка, то можна дійти висновку, що характер постскриптів передусім зумовлений характером стосунків між поетом і його дописувачами: в епістоляріях до П. Куліша мова переважно йде про редакторську справу та літературну критику, як-от: *«Шли мені швидше свого Вовчка. Та будь здоров з Новим годом. Передай оці дві пісні Маркевичу, чи не вчистив би він на їх ноту», «Навчи ти мене, будь ласкав, що мені робить з руськими повістями? У мене їх десятків коло двох набереться. Затопить грубу – шкода: багато праці пропаде. Та й грошей би хотілося, бо тепер вони мені дуже потрібні. Порадь, будь ласкав, що мені робить?»* [3] тощо; а в епістоляріях до М. Щепкіна – про життя спільних знайомих, кумедні ситуації: *«Чи робить там що Катков з моєю повістю? Я вже другу часть кінчаю. Чи прислав Куліш тобі мої “Неофіти”? Чом ти мені не написав адреса Сергея Тимофеевича?»*, або ж і *«Хоча ти і не велів, а я таки не втерпів, чмокнув сьогодні разочок нашу любую Тетясю. Чмокни гарненько за мене благородного Сергея Тимофеевича* [С. Аксаков. – Т. Г.-О.]» [3].

Нагадувально-виокремлені конотації в постскриптах письменника найчастіше переплетені з конотаціями офіційно-ділового характеру, а також із народнорозмовними формулами: *«В Полтавскую губернию, в Миргородский повіт, в село Мариенское. На ім'я Александра Андреевича Лукьяновича с передачею щирому твоему Шевченкові»* (1845 р., до Я. Кухаренка [3]), *«Сей панич суть предобрый і предорогий наш земляк; дак приміте його так, як і мене самого»* (1846 р., до О. Бодянського [3]), *«Не здивуйте, Бога ради, що на такому клаткові пишу до вас, бо в цьому Божому краї папір поштовий навдивовижу»* (1847 р., до М. Лазаревського [3]); *«Чи не писав тобі чого-небудь про мене старий кошовий із Чорноморці – Яков Герасимович Кухаренко? Я йому ще з Ново-петровського укрєплення послав дещо і просив його, щоб він з тобою поділився, та й досі не маю од його ніякої чутки»* (1857 р., до М. Щепкіна [3]) тощо.

Не можемо не спинитися на епістолярії-пародії, авторами якої є Т. Шевченко та В. Закревський, а адресатом – М. Мар-

кевич. Наводимо цю епістолярію повністю: «22 січня 1844 р. Вейсбахівка. Ми, по милости Господней, гетьман, повеліваємо вам – деркач в с...ку! – щоб ви – генерал обозний! – прибули до нас сьогодні, коли можна, а не то завтра – у Безбуховку – до гетьмана. Т. Шевченко рукою власною. Полковник компанійський – Корба. Январа 22-го дня, року 1844-го. Генеральний старшина Вихтор Мочеморденко. Військовий ієсаул Яків Дибайло» [3]. У цій жартівливій епіistolі Т. Шевченко та його друг В. Закревський талановито, як на наш погляд, пародіюють мову гетьманських універсалів – урочисту, насичену повторами, книжними зворотами, категоричними імперативами. Автори вдаються до стилізації онімів, за якими легко вгадуються люди з їхнього оточення, зокрема: «Полковник компанійський – Корба» – І. Корбе; «Генеральний старшина Вихтор Мочеморденко» – В. Закревський; «Військовий ієсаул Яків Дибайло» – ротмістр, граф Я. П. де Бальмен; а за стилізованим топонімом *Вейсбахівка* ховається реальний – *Безбухівка*.

Експресивні маркери в епістоляріях Т. Шевченка знаходимо і на синтаксичному рівні, адже синтаксис текстів цього стилю має досить високий ступінь варіативності компонентів, він насичений «дефективними» синтаксичними елементами, а також вирізняється непрямым порядком слів. З-поміж найактивніших експресивних синтаксичних маркерів виокремимо такі: 1) створення експресивного ефекту задоволення чи незадоволення, розпачу, сорому за допомогою «дефективних» синтаксичних одиниць, зокрема еліптичних речень, що вирізняються своєю змістовою і структурною неповнотою: «*Не похристиянськи, брате мій, знаю, а що ж діяти?*», «*Та вже чи раз батька по лобу вдарить, чи двічі – однаково, хоч воно трохи і не до речі просить, мов той старець*» (1947 р., до М. Лазаревського [3]); «*Порохні, Літевському, і невеличкому Шамраю, і всьому товариству на коші і за кошем – доброго здоров'я!*» (1857 р., до Я. Кухаренка [3]); «*Тепер я в Нижнім Новгороді, на волі, – на такій волі, як собака на прив'язі...*», «*Питаєш ти, чи багато у мене грошей? Дуже, дуже небагато, мій друже єдиний: нема де взять*» (1857 р., до М. Щепкіна [3]) тощо; 2) наявність звертань-поетизмів в основному, інформативному тексті, що вносять в епістолярій конотації інтимності, душевності, утаємничення, «слова не для всіх»: «*Рішися, друже мій великий, на*

мою просьбу і, рішившись, напиши мені гарненько, коли б тебе ждять до себе», «Якщо єсть у тебе такий чолов'яга з теплою хатою, то напиши мені, **батьку, брате мій рідний!**», «Зробімо так, **мій славний друже!**» (1857 р., до М. Щепкіна [3]) тощо; до того ж, такі звертання фіксуємо в усіх дружніх епістоляріях Т. Шевченка.

Отже, епістолярії Т. Шевченка 1839–1858 років містять різнопланові та різнорівневі експресивні маркери: 1) **лексичні** (народно-розмовні формули, демінутиви та згрубілі форми, канцелярські штампи і книжна застаріла лексика, фразеологізми, уживання суржикових висловів тощо); 2) **морфологічні** (прикметники з рельєфно вираженими оцінними експресивними конотаціями, присвійні займенники, прислівники з надмірним виявом ознаки позитивного характеру, складні вигуки народнорозмовного походження тощо); 3) **синтаксичні** (еліптичні речення, звертання-поетизми в основній, інформативній частині тощо).

Саме за допомогою таких маркерів в епістоляріях Т. Шевченка створюються позитивні та негативні загальнотекстові конотації, які є невід'ємним елементом епістолярного тексту інтимно-дружнього характеру.

Проблема експресивного маркування структурних елементів епістолярного тексту – складна і багатоаспектна. Досліджуючи епістолярну спадщину того чи іншого поета або письменника, поглиблюємо свої знання про його художній світ та естетичні ідеали.

1. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років ХХ ст. : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 / В. І. Кузьменко. – Київ, 1999. – 34 с.

2. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. – Москва : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.

3. Листи Т. Г. Шевченка 1839–1861 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.t-shevchenko.name/uk/Corresp.html>.

4. Лушпинська Л. П. Проблема нормалізації української літературної мови в епістолярії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Л. П. Лушпинська. – Івано-Франківськ, 2000. – 21 с.

Сальваторе Дель Гаудіо
(Київ)

ІТАЛІЙСЬКА ЛЕКСИЧНА СПАДЩИНА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Вивчення питання походження лексичного складу будь-якої конкретної мови має значення для ґрунтовного розуміння процесу розвитку цієї мови, особливо з погляду історико-культурних контактів з іншими мовами і народами. Дослідження лексики української мови уможливорює розуміння процесу її диференціації в порівнянні з іншими слов'янськими мовами, зокрема східнослов'янської групи.

Вивчаючи словниковий склад української мови, доходимо висновку, що в ній доволі поширені латинські та романські лексичні елементи¹. Активніше вживання латинських і романських за походженням слів у сучасній українській мові суттєво відрізняє її від інших споріднених мов, скажімо, таких як російська.

Якщо розглядати італійський компонент на тлі загального лексичного фонду української мови і лексики латинського та романського походження, то здається, що італійський елемент займає лише маргінальну позицію в лексичному складі сучасної української мови. Натомість італійська за походженням лексика відіграє важливу роль у складі української мови так само, як у багатьох інших європейських мовах. Однак цей вплив за частотністю вживання італізмів в історичному та сучасному контексті розвитку української мови здійснюється, попри узагальнену думку, не лише у сфері культури (музика, театр, архітектура, живопис тощо).

У своєму дослідженні (після трактування історико-культурних подій, що сприяли контактам між Італією та Україною) розглядатимемо хронологію проникнення італізмів в українську мову, спробуємо також проаналізувати деякі функціональні сфери вживання італійських запозичень і способи їх морфологічної інтеграції в систему української мови.

Італійсько-українські історичні контакти. Якщо історичні контакти між Сарматією, Північним Причорномор'ям та

римським світом уже існували з перших століть нашої ери і навіть раніше, то культурні контакти між Італією (точніше – італійськими містами-державами) та Україною-Руссю умовно належать до XII–XIII ст. Можна згадати й дипломатичні відносини Папської держави з Київською Руссю (приблизно в X ст.), що сягають початку християнізації Русі, коли Київ був одним із центрів італійської торгівлі, а потім – з Галицько-Волинським князівством (XIII ст.). Торговельні стосунки з такими італійськими містами-державами, як Венеція, Генуя, Піза та ін., поширюються в Північному Причорномор'ї особливо у XII–XV ст. Це також зумовлено процесом поступового ослаблення Візантійської імперії на користь комерційно-економічної (та військової) експансії міст-держав середньовічної Італії. З 1169 року уряд Візантії, який контролював чорноморські протоки, відкрив доступ у цей регіон для генуезьких купців.

Після падіння Константинополя в ході четвертого хрестового походу венеціанські купці за угодою з Латинською імперією (1204–1261) здобули виняткове право торгівлі в Чорному морі. Їхньою головною факторією стала Солдайя (Судак, 1260–1365). Лише після відновлення Візантійської імперії в 1261 році генуезці, які були союзниками греків, могли знову домінувати в Причорномор'ї, зокрема в Криму. За угодами (1350 року – з Візантією, 1355 року – з Венецією, пізніше – із Золотою Ордою (1365, 1380, 1381, 1387)) генуезці закріпили за собою все узбережжя Криму від Херсона (див. Херсонес Таврійський) до Керчі. Головними із цих володінь були Кафа (Феодосія), Солдайя, Чембало (Балаклава) та ін. Управління колоніями здійснював консул Кафи. Венеціанці згодом закріпилися на західному узбережжі Чорного моря й на Азовському морі, де вони колонізували зону в гирлі Дону, заснувавши факторію в Тані (м. Таганрог Ростовської обл., РФ), поблизу ординської фортеці Азак, де закінчувався Великий шовковий шлях. Проте неподалік від Тани виникла пізанська колонія Порто Пізано. З кінця XIV ст. важливу роль для трансконтинентальних торговельних шляхів мав маршрут через Львів та Монкастро. Отже, Константинополь залишався осторонь.

Італійські колонії в Північному Причорномор'ї припинили своє існування в 1475 році внаслідок поширення військової

експансії Османської імперії та вторгнення турків до Європи і Криму [4, с. 641–642].

Друга фаза італійсько-українських відносин майже збігається з епохою італійського Відродження (XIV–XVI ст.). Економічні та культурні зв'язки, починаючи з XV ст., здійснюються через Галичину та Закарпатську Україну. У цей період окремі італійські громади оселилися у Львові та інших містах і утримували там банки тощо.

Із XVI ст. італійський вплив (як безпосередній, так і опосередкований) на культуру України зростає.

Опосередкований вплив відбувався через Чехію, Угорщину, передусім – Польщу. Слід зазначити, що переважна більшість історичних українських земель належала в той час Польсько-Литовській державі. Насправді вже в першій половині XV ст. в Краківській академії поширюються гуманістичні ідеї з Італії. Кульмінацією італійського впливу на польську культуру був час правління королеви Бона Сфóрца д'Арагона (італ. – *Bona Sforza*; 1494–1557 рр.) – дружини Сигізмунда I Старшого. Польська культура кінця XVI ст. запозичила різноманітні культурні напрями, притаманні європейському Ренесансу. Реформаційні течії також були доволі потужними й мали значний позитивний вплив не лише в Польщі, а й у Литві та в Україні. Польські латиномовні поети здобували міжнародне визнання на теренах Європи. Деякі польськомовні поети, як обидва Кохановські (Ян і Петро), отримали освіту в італійських університетах і писали свої вірші на рівні найкращих європейських зразків. Для українців Польща стала вікном на Захід. Саме в цьому історико-культурному контексті логічно розглядати зв'язки з італійською культурою та мовою.

Безпосередні контакти мали місце завдяки перебуванню італійців в Україні й поширенню італійської культури та літератури серед українських ерудитів. Ще одна причина, безумовно, пов'язана з активною присутністю українських студентів і вчених у Польщі та в Італії. Не випадково в XV–XVI ст. в університетських реєстрах Кракова, Падуї, Болоньї та Праги було багато прізвищ студентів, які за походженням названі «руси́нами». Доктори філософії з «руським» корінням з'явилися як у Польщі, так і в Італії. Найвидатнішим серед

українців в Італії був Ю. Дрогобич (1450–1494) – ректор Болонського університету.

У XVI–XVII ст. в Галичині, зокрема у Львові, перебувало чимало італійських майстрів та архітекторів, що будували палаци й церкви. Щодо культурно-архітектурних течій, то саме італійці «принесли» в Україну стиль бароко; відомо також про італійський вплив на музику та українське письменство у XVI–XVIII ст. Фактично італійсько-українські літературні зв'язки мають тривалу традицію [див.: 10]. Переклади творів італійських письменників епохи Відродження з'явилися в Україні якраз у цей період.

У подальшому (XVIII– початок XX ст.) українські письменники та вчені також відвідували Італію. Італійські мотиви й стилізовані запозичення трапляються в М. Гоголя, М. Коцюбинського, М. Драгоманова, Лесі Українки та ін. [16, с. 905; 8, с. 468–469].

У першій половині XX ст., крім довгої присутності греко-католицької громади в Римі (з 1596 р.), в Італії активно працювали українські політичні й культурні діячі, зокрема Є. Коновалець, Є. Онацький та ін. Останній заснував лекторат з української мови спочатку в Неаполі (наприкінці 1930-х рр.), пізніше – у Римі (1941–1943 рр.).

Культурно-економічні та трудові відносини між Україною та Італією почали інтенсивно розвиватися наприкінці 1990-х років минулого століття й зміцнюються дотепер. Унаслідок потужного міграційного потоку з України до Італії зростає кількість змішаних шлюбів і постійних комерційних та ділових стосунків між обома країнами [2, с. 14–24].

Італійський вплив на українську мову. Як уже зазначалося, історико-культурні та торговельні зв'язки між італійським півостровом та тим ареалом, що приблизно збігається з територією сьогоденної України, дуже давні. Проте можна говорити про вплив італійської мови на мови деяких регіонів сучасної України, що мав місце не раніше XIII–XIV ст., коли умовно фіксується початок формування італійської літературної мови. Це зумовлено й тим, що документований перехід з латинської до романських мов зазвичай належить до середини IX ст. і що процес формування італійської літературної мови в сучасному розумінні почався наприкінці першого тисячоліття, дарма що

зміни в латинській розмовній мові (*sermo familiaris / vulgaris*) мали приховані риси майбутніх романських мов уже з I–II ст. н. е. [20, р. 235–256]. З наведених причин взаємини з романізованим світом та Італією (особливо після падіння Західної Римської імперії в 476 році і впродовж усієї середньої візантійської епохи аж до перших століть нового тисячоліття) краще визначати як ранні діалектно-італійські – східнослов'янські або руські ² мовні контакти.

На окреме дослідження заслуговує потужний вплив латинської мови на українську. Відомо, що аж до початку XVIII ст. офіційні релігійні й наукові взаємини, контакти в цілому здійснювалися переважно латинською мовою.

Відповідно до підрахунків К. Тищенка [27], запозичення романського походження в українській мові становлять близько 17,3 % словникового складу української мови. Однак у своєму дослідженні вчений не відокремлює власне латинський пласт, що належить до перших століть нашої ери, від пізнішого лексичного шару романського та італійського походження ³. На нашу думку, така диференціація є вагомою, аби виокремити специфічні італізми з-поміж інших романських та латинських запозичень. Варто також зазначити, що, за даними академічної граматики за ред. І. Білодіда, «запозичена лексика в сучасній українській мові становить приблизно 10 % усього її словникового складу» [14, с. 121]. Можливо, розбіжність у рахуванні запозиченої з інших мов лексики залежить від різних параметрів та підходів до її калькуляції. У сучасних студіях слід було б перерахувати запозичену лексику в українській мові за уніфікованими математичними моделями.

Для вивчення італійської лексичної спадщини в українській мові можна виділити три параметри дослідження:

- 1) хронологічний;
- 2) функціональний (тобто сфера функціонування певних лексем);
- 3) рівень граматичного освоєння лексем.

Унаслідок історичних контактів у XIV–XV ст. з італійськими колоніями, особливо генуезькими в Криму, а також через інші мови ⁴ (як кримськотатарська, кримськорумейська та урумська), до складу словника української мови ввійшли такі слова, як *шкарбун*, *цапка*, *цить*! (вигук, що означає «замовк

ни!») та ін. Венеціанські й генуезькі купці розповсюдили по Європі багато термінів, що вживаються в комерційній сфері, а також слів з таких східних мов, як арабська, турецька, перська та ін. Терміни венеціанського й генуезького походження були запозичені українською та російською мовами, наприклад: *ажіо*, *порто*, *порто-франко*, *контора* [9, с. 97] тощо. Варте уваги спостереження К. Тищенка [28], що в приморських говірках зберігся ще чималий пласт італізмів генуезьких часів, хоч історичне свідчення про них у документах обмежене [див.: 18; 23]. Це професійна лексика моряків та рибалок:

- левант (італ. – *levante*) – «східний вітер», а також загальна назва країн східного узбережжя Середземного моря, Близького Сходу. Вживали до початку XX ст. [15, с. 406] (пор. італ. *ponente* – пунент – «західний вітер»);
- майна (італ. – *ammaina*) – згортай вітрила; опускай донизу! Антонім – віра (італ. – *virare*) [15, с. 428];
- трамонтана / трамонтан (італ. – *vento di tramontana*) – холодний північний і північно-східний вітер в Італії та Іспанії [15, с. 680] та ін.

Безсумнівно, значна кількість італізмів потрапила в західно-європейські мови і звідти в польсько-литовсько-український мовний простір, починаючи з епохи Відродження, особливо під час польського Ренесансу (1535–1585) [17, с. 150; 20, с. 48]. Це такі слова, як *фортеця* < італ. мови через польську [6, VI, с. 122], *палац* < італ. мови через польську [6, IV, с. 261], *решта* через польську, запозичене з нім. мови < італ. (фр.) [6, V, с. 71], *ковдра* – запозичення з польської мови *koldra*, походить від італ. *coltra* / -e [6, II, 482], *жулан* < італ. мови *giubbone* (giurpone), можливо, через польську [6, II, с. 209], *барило* < італ. *barile* через польську мову [6, I, с. 143]. Зауважмо, що деякі слова походять від середньолатинської мови і тому, крім польського посередництва, можна також припускати їх уживання в італійському мовленні генуезців та венеціанців, наприклад: *кошит* [ЕСУМ, 3, с. 69], *люстро* [6, III, 328], *реманент* [6, V, с. 56], *скринька* [6, V, с. 286] тощо.

На основі попередніх міркувань не можна стверджувати, що італізми ввійшли до української мови тільки в XVI–XVIII ст. чи пізніше, як часто трактується в традиційних дослідженнях⁵ на подібну тематику [також див.: 28]. Такий підхід нехтує визна-

чальним впливом італійської мови (та італійських діалектів) попередніх епох (XIII–XV ст.) на багатомовну територію Криму і терени України-Русі. З цього приводу І. Огієнко писав: «В концe XV и в начале XVI в. на Русь приходило не мало итальянцев, от которых мы заимствовали большинство типографических названий: *штамп, тимпан, марзан* и др.» [9, с. 94].

Можливо також припустити, що деякі терміни, які стосуються архітектури, будівництва, фінансової та економічної галузей, такі як *арка, банк(а), кас(с)а, дукат* [15, с. 243], *фортеця* тощо, вживали вже в XVI ст. безпосередньо (в італійських громадах) на околицях великих міст України (у колі Речі Посполитої). Насправді терміни, що використовуються в комерційній бухгалтерії, походять переважно з італійської, наприклад: *конто* [15, с. 337], *тара* [15, с. 662], *кредит* [15, с. 388], *фірма* [15, с. 714], *реєстр* тощо. Правда, останній термін, через пол. *rejestr* походить з пізньолатинської мови – *regestum* [15, с. 586], але це слово вживалося в різних регіональних формах у мові італійських купців та банкірів. Тому слід переосмислити твердження, що «італізми сфери культури становлять давніший шар лексики у хронологічному аспекті» [3, с. 399].

Цілком правомірним є висловлювання авторів «Сучасного словника іншомовних слів» [15, с. 3–6], що впродовж XIV–XVIII ст. найпотужніші пласти запозичень в українській мові становили полонізми, латинізми й германізми⁶. Натомість значення французької (як мови-донора і мови-посередника) в передмові до цього словника навіть не згадується. Так само немає жодного слова про внесок італійської (та інших мов) до словникового складу української мови. Фактично численні італізми ввійшли в українську лексику через польську з німецької та французької⁷ мов. Це насамперед стосується військової термінології, наприклад:

- аркебуз – запозичено з німецької мови, очевидно, через польську; нім. *Arkebüse* – італ. *archibugio* [6, I, с. 85];
- банда – запозичено з німецької мови, походить від італ. *banda* [6, I, с. 132]; так само бандит, див. італ. *bandito* [6, I, с. 133];
- барикада – запозичення з французької мови *barricade*, припускається запозичення у французьку мову з італійської – *barricata* [6, I, с. 143];

- бенкет – через польську мову запозичено з німецької або французької, походить від італ. *banchetto* – «лава», зменшене від *banco* [6, I, с. 167];

- бомба – запозичення з німецької чи французької мов, походить від італ. *bomba* [6, I, с. 227];

- гвардія – запозичене, мабуть, через російську чи польську мови з італ. *guardia* [6, I, с. 486];

- кавалер – запозичене через польську, німецьку та французьку мови з італ. *cavaliere*; також див.: кавалерія [6, II, с. 334];

- канонада – через російську і, можливо, німецьку мови запозичено з фр. *canonnade* < *canon*, що пов'язане з італ. *cannone* – «гармата» [6, II, с. 365];

- корсар – запозичено з італійської мови через російську, польську і німецьку [6, III, с. 43];

- пістоль – менш обґрунтоване виведення фр. *pistole*, італ. *pistola* від назви італійського міста Пістої (Pistoia) [6, IV, с. 416].

У XVIII ст. італізми ввійшли до української мови також через російську [докладніше див.: 19]. За часів Петра I перекладалися книги (з мореплавства й математики) з італійської мови російською. На верхах Петра, наприклад, у Воронежі, завжди працювало багато венеціанських майстрів. Отож, у морській термінології помітні італійські сліди залишили такі слова, як *барка* < італ. *barca* – човен (*гондола*, *мол*, *галера*, *лагуна*, *авізо*) (невелике військове судно), *габара* (вантажне судно з дерев'яним дном; барка з плоским днищем, яку тягне на буксирі пароплав) тощо [9, с. 96]. У другій половині XVIII ст., коли французька мова стала мовою високої культури й освіти серед дворянства та діячів Російської імперії, із цієї мови в українську (через російську) ввійшов інший пласт запозичень.

Найбільша кількість італійських запозичень потрапила до складу української мови впродовж XIX ст. та на початку XX ст., коли італійська опера стала відомою у всій Європі. Це переважно загальновідомі терміни в галузі музично-пісенної термінології: *адажіо*, *акорд*, *алегро*, *анданте*, *апасіоната*, *арія*, *баркарола*, *віолончель*, *віртуоз*, *дуєт*, *імпровізатор*, *інтермеццо*, *кантата*, *капела*, *капричіо*, *квартет*, *квінтет*, *концерт*, *крецендо*, *мандоліна*, *піаніно*, *соло*, *соната*, *сопрано*, *тенор*, *унісон* тощо [14, с. 141].

Сучасні італізми в європейських мовах стосуються насамперед сфери моди, гастрономії і взагалі так званого «made in Italy», тобто справжнього італійського промислового виробництва. Такі новітні тенденції також торкаються української мови з низки причин: глобалізаційні процеси, ЗМІ, інтернет-спілкування, безпосередні контакти з Італією, що мають місце впродовж останнього двадцятиліття внаслідок потужних еміграційних хвиль до Італії. Насправді один з активних способів ознайомлення й можливого проникнення італійських слів у сучасну українську мову – це усне мовлення українських мігрантів. Взаємозв'язки останніх з Батьківщиною, товарообмін з родичами тощо сприяють поширенню, хоча й пасивно, італійських реалій на українському ґрунті, наприклад: «*відварить пасту до стану al dente*» (з рецептів на пакеті макаронних виробів).

Активне вживання нових (певною мірою ще не засвоєних українською мовою) італійських слів є очевидним у назвах ресторанів та кафе, наприклад: *gelateria* (кафе, де продається морозиво, у Глобусі, майдан Незалежності в Києві), *PRÈGO cafe* (бульвар Шевченка в Києві) тощо; у меню, скажімо, кава *late* (іноді трапляється *late makiamo*), *spageti болоньезе*; у новотворах: *мокачіно*, на зразок капучіно (*капу-чіно*) тощо [докладніше див.: 1, с. 50–58]; у назвах нових розважальних закладів, комерційних центрів та магазинів, як *Bambini Felici* (Київ, вул. Хрещатик); магазини меблів та дизайну, як *Veneta Cucine*, *Alba Casa*, *Colombo Design* та ін. Одночасно простежується тенденція передавати подібні назви без графічного адаптування, напевно, щоб зберегти сенс автентичності або екзотизму.

У сучасних лексикографічних публікаціях зафіксовано численні нові італійські слова. Деякі з них можна вважати інтернаціоналізмами, наприклад: *еспресо*, *піца*, *графіті*, *мафія*, *параци* тощо. Однак багато італізмів, кількість яких постійно зростає, ще не зафіксовано або ж недавно зафіксовано в письмових джерелах та словниках. У супермаркетах, скажімо, при маркуванні товарів, крім слова *броколі* (що використовується в українській мові), часто вживається слово *цукіні* (для позначення різновиду кабачків).

Функціональна сфера та лексичне освоєння італійської запозиченої лексики. Щодо функціонального (другого) пара-

метру італійську запозичену лексику в українській мові можна також зарахувати до певних семантико-прагматичних сфер функціонування. Аби проілюструвати це, використаємо схему, що її запропонували Л. Дем'янова та О. Мартині [3, с. 399]. Цілком погоджуємося з міркуванням, що кожна функціональна сфера – це конкретне поняттєве поле, з яким співвідноситься певна кількість лексико-семантичних груп і які у свою чергу перетинаються. Кожне поле має свої внутрішні зв'язки, свої тенденції росту на кожному історичному етапі [3, с. 399]. Відповідно до класифікації Л. Дем'янової та О. Мартині можна окреслити такі функціональні сфери:

- архітектурно-будівничу: *арка, купол, мозаїка, палац, фонтан, цоколь* тощо;
- культурну: *маєстро, новела, сонет, лібрето* тощо;
- фінансово-бухгалтерську: *авізо, банк, брутто, нетто, валюта, дукат, інкасатор, каса, фірма, решта* тощо;
- військову: *барикада, бомба, пістоль* тощо;
- мореплавства: *банка* < *banco* «лава», лавка для сидіння веслярів у човні; *марина* < італ. *marina* [15, с. 435]; *лагуна* [15, с. 401]; *мол* < італ. *tolo* [15, с. 462] тощо;
- спорту: *регата* [15, с. 583] *катеначо, кальчо* тощо;
- суспільно-побутову: *кавалер, карикатура, темп* тощо;
- технічну: *аварія, вольт* < *Volta* ⁸ [15, с. 145] тощо;
- театральні терміни та вигуки: *галерея, ложка, браво, бравісимо*, тощо;
- гастрономію / кулінарію: *паста, піца, макарони, ризотто, чабата* тощо.

Слід зауважити, що з наведених нових слів окремі (як *американо, чабата, катеначо, кальчо* та ін.) ще не зафіксовані в іншомовних словниках, але їх узус розповсюджується в різних побутових чи галузевих сферах, кожна з яких може також бути поділена на додаткові підгрупи або поняттєві поля, що стосуються переважно сфери культури:

- Терміни, які означають художні напрями та течії: *бароко* (італ. *barocco*), *веризм* (італ. *verismo*), *футуризм* (італ. *futurismo*) тощо.
- Літературознавчі терміни: *аббревіатура* (італ. *abbreviatura*), *новела* (італ. *povella*); *мotto* (італ. *motto*) тощо.
- Лексика театральної сфери:

1) актори, виконавці: *балерина, прима-балерина, імпресаріо, комедіант, маестро, примадонна, фіаско*;

2) персонажі комедії масок: *арлекін, коломбіна, паяц, пультинела*;

3) театральні жанри: *арлекінада, буфонада, комедія* тощо;

- Лексика музичної сфери: *віртуоз, соліст, сопрано* тощо.

- Терміни архітектури: *арка, графіті*.

- Лексика сфери образотворчого мистецтва: *фреска, інтарсія, теракота* тощо.

Стосовно третього параметру відомо, що іншомовні слова з часом підпорядковуються графічній, звуковій та граматичній системам української мови. Більшість італійських слів у процесі запозичення набували українського графічного оформлення, хоч іноді це відбувалося не відразу [14, с. 143–144]. Це торкається переважно деяких нових італізмів, які нещодавно з'явилися в українській мові й перебувають у процесі засвоєння. Використовуючи в оригінальній формі (мові донора) такі слова, як *gelateria, pasta* як загальну назву макаронних виробів, останнім часом на упаковках частіше пишуть транслітеровану форму «паста»⁹.

Щодо орфографічного застосування деяких італійських слів простежується коливання в подвоєнні приголосних, пор.: *еспресо – еспрессо*; також є випадки давно засвоєних італізмів, де графічне подвоєння зберігається, пор.: *нетто – netto* тощо.

При фонетичному засвоюванні італійські запозичення не становлять особливих труднощів. Це зумовлено такими спільними для обох мов рисами, як подібний вокалізм, подібна базова структура складу тощо. Простежується тенденція до уникнення дифтонгів, які не властиві українській мові, пор.: *банкир < banchiere* та ін. У деяких давно запозичених словах (переважно усним шляхом) голосні [o] та [e] в закритому складі могли перейти в [i], пор.: *колір – кольору* – італ. *colore* та ін. Наголос слів, запозичених з італійської мови здебільшого зберігається на тому складі, на який він падає і в італійській, пор.: *каса – cassa, галера – galera*, але можна часто чути *ламé* замість *лате* (італ. *latte*) тощо. Іноді можна зауважити заміну [i] > [e], наприклад, *пестпемо* має в першому складі <e> замість італійської <i>, пор.: *рістретто*. Слід зазначити, що таке простежува-

лося і в мовленні українських емігрантів в Італії. Відмінна фонетична реалізація, напевно, залежить від якості італійського голосного, який у наведеному фонетичному контексті здається менш чітким, ніж український [i], і ближчим до [e].

Що ж до морфологічного освоєння, зокрема в категорії роду, італізми адаптувалися до української мови в такий спосіб: італійські жіночі іменники на *-a* (переважна більшість італійських жіночих іменників) в українській мові зазвичай належать до іменників жіночого роду (наприклад *кантата, лагуна, паста*); деякі італійські іменники чоловічого роду на *-o* та *-e* залишилися в українській незмінними іменниками середнього роду, тому їх не можна вважати граматично засвоєними: *аніматом, стакато, чичероне* тощо. Проте давно засвоєні слова на *-o*, наприклад *люстро*, повністю адаптовані до української морфології. Слід зауважити, що переважна більшість італійських іменників чоловічого роду потрапили в українську мову без закінчення; відповідно вони закінчуються на твердий приголосний і належать до чоловічого роду, пор.: *sonett-o* – *сонет-ø*, *palazz-o* – *палац-ø*, *salon-e* – *салон-ø* та ін.

Чимало італізмів вважають лексично засвоєними, оскільки ці слова виражають в українській мові звичайні (повсякденні) поняття без жодної відвертої вказівки на їхнє іншомовне походження, наприклад: *арка, балкон, газета, салон* та ін.

Нарешті слід зазначити, що для ґрунтовного аналізу способів адаптування італійської (і взагалі іншомовної) лексики в лексичному складі української мови необхідно зважати на такі критерії, як історико-культурний контекст проникнення запозичень, тип мови-посередника і сфери вживання.

Отже, історико-культурні та торговельні зв'язки між Італійським півостровом і територіїю сучасної України беруть початок з глибокої давнини. Вони розвивалися неоднорідно, інтенсифікуючись залежно від епох (пізньовізантійської, польського Ренесансу, бароко, сучасності), торговельних шляхів і регіонів (Київ, бл. X ст.; Крим, XII–XV ст.; Галицько-Волинське князівство, XIII ст.; Львів, XVI–XVII ст., у складі Речі Посполитої тощо).

Варто зазначити, що коректніше говорити про власне італійсько-українські мовні контакти, зважаючи лише на процес формування італійської літературної мови, який завершився в XIV ст. Попередні зв'язки, особливо з часів формування Ки-

ївської держави аж до XIV ст., краще визначити як діалектні італійсько-руські мовні контакти¹⁰.

У дослідженні італійської успадкованої лексики в українській мові переважає хронологічний підхід, хоча було також проаналізовано лексеми з погляду функціональної сфери їхнього застосування та рівня граматичного засвоєння. Підкреслено й активне вживання в українській мові слів, запозичених з італійської.

Ми розглянули лише незначну кількість італізмів. У подальшому потрібно враховувати загальний обсяг італійської запозиченої лексики та її співвідношення зі складом романського та латинського елементів. Крім того, слід зосередити особливу увагу на етимології та семантико-прагматичних сферах функціонування запозиченої лексики.

Способи потрапляння і рівень адаптації нових італійських слів до лексичного складу української мови також заслуговують на окреме дослідження.

¹ Серед них не розглядаються англіцизми латинського та романського походження, особливо неолатинізми сфер телекомунікації, інформатики, політики, економіки тощо, наприклад: *відео*, *комп'ютер* та ін., що збільшують словниковий склад багатьох сучасних мов.

² Визначення «українські» також підходить, якщо йдеться про етногеографічну та національну територію сучасної України.

³ Можливо, лінгвіст розглядає романський пласт у своїй територіально-культурній єдності.

⁴ Зауважмо, що через історичну експансію різних італійських міст-держав, зокрема Венеції, значна частка італійських та венеціанських слів з'явилася в новогрецькій, хорватській, албанській, арумунській та турецькій мовах [22, с. 195].

⁵ Лексичні запозичення з італійської мови також засвідчені пам'ятками кінця XVII – першої половини XVIII ст. <...> Проте переважна більшість італійських слів з'являється в нашій мові значно пізніше – у XIX–XX ст. [див.: 14, с. 141].

⁶ У сучасній українській мові вживається близько тисячі слів німецького походження.

⁷ У XVI–XVII ст. італійська мова вважалася модною при французькому королівському дворі. Саме в цей період італійська та іспанська література потужно впливали на французьку мову. Тому численні італізми заповнили її.

⁸ Це було прізвище італійського фізика А. Вольти (Alessandro Volta, 1745–1823).

⁹ В українській мові є і форма *паста* (що представляє більш давнє запозичення з італійської), яка, як і в італійській мові, означає певну речовину у вигляді в'язкої тістоподібної маси, що застосовується також в медицині, косметичі, кулінарії тощо. Ця назва вказує і на вироби, виготовлені з пасти – застиглої чи затверділої.

¹⁰ Цікаво зазначити збіг обставин: Київська Русь розпадається саме в цьому столітті (1240), коли починається процес зміцнення італійської літературної мови.

1. *Дель Гаудіо С.* Італійські запозичення в українській та російській мовах: сфера гастрономії / С. Дель Гаудіо // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. – Київ, 2008. – С. 50–58.

2. *Дель Гаудіо С.* Мова українських мігрантів в Італії. Соціальні та лінгвістичні характеристики / С. Дель Гаудіо. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2012. – 60 с.

3. *Дем'янова Л., Мартині О.* Італійська запозичена лексика в українській мові: сфера культури / Л. Дем'янова, О. Мартині // Мовознавство. Доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі україністів. – Київ, 2002. – С. 399–401.

4. Енциклопедія історії України. Т. 3 : Е–Й / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – Київ : Наукова думка, 2005. – 672 с.

5. Енциклопедія українознавства : у 10 т. / голов. ред. В. Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде Життя, 1954–1989. – 4016 с.

6. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – Київ : Наукова думка, 1982–2012.

7. *Мазінов А.* Грецькі та італійські запозичення в кримськотатарській мові : автореф. дис. ... канд. філолог. наук. – Київ, 2004.

8. *Наливайко Д. С.* Українська радянська енциклопедія / Д. С. Наливайко. – Київ, 1979. – Т. 4. – С. 468–469.

9. *Огиенко И. И.* Иноземные элементы в русском языке / И. Огиенко. – Киев : Тип. Бондаренко и Гнездовского, 1915.

10. *Пахльовська О.* Українсько-італійські літературні зв'язки XV–XX ст. / О. Пахльовська. – Київ : Наукова думка, 1990. – 215 с.

11. Словарь русских народных говоров / глав. ред. Ф. П. Филин. – Ленинград : Наука, 1968.

12. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – 1-е вид. – Київ : Українська радянська енциклопедія, 1974. – 776 с.

13. Словник української мови / відп. ред. В. В. Жайворонок. – Київ : Прогрес, 2012.

14. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наукова думка, 1973.
15. Сучасний словник іншомовних слів / відп. ред. Г. П. Півторак. – Київ : Довіра, 2006.
16. *Федорончук В.* Італія / В. Федорончук // Енциклопедія українознавства : у 10 т. / голов. ред. В. Кубійович. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 892.
17. *Barycz H.* Italofilia e italofofia nella Polonia del Cinque e Seicento / H. Barycz // Italia, Venezia e Polonia tra Umanesimo e Rinascimento / A cura di M. Brahmer. – Wrocław, 1967.
18. *Belecki A.* La raccolta della terminologia marinara e peschereccia nell'Unione Sovietica. ALM 8 / A. Belecki. – Firenze, 1966.
19. *Hüttl-Worth G.* Die Bereicherung des russischen Wortschatzes im XVIII Jahrhundert / G. Hüttl-Worth. – Wien, 1956.
20. *Renzi L., Andreose A.* Manuale di linguistica e filologia romanza / L. Renzi, A. Andreose. – Bologna, 2009.
21. *Szemberka A.* Wybrane nowe italianizmy we współczesnej polszczyźnie / A. Szemberka // Kwartalnik Językoznawczy. – 2011. – 3 (7). – S. 46–64.
22. *Tagliavini C.* Le origini delle lingue neolatine / C. Tagliavini. – Bologna, 1982.
23. *Tyscenko K.* Lessico marinaro e peschereccio del litorale Caucasicco del Mar Nero / K. Tyscenko // Bollettino ALM. – Firenze, 1973. – P. 13–15.
24. *Tyscenko K.* La presenza linguistica e culturale italiana in Ucraina / K. Tyscenko // Quaderni della Dante. – N 4. – Roma, 1996. – P. XLIX–III.
25. *Walczak B.* Zarys dziejów języka polskiego / B. Walczak. – Poznań, 1995.
26. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/shevch.htm>.
27. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.langs.com.ua/publics/KM/Zapozychennia/index.htm>.
28. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vesna.org.ua/txt/tyschenkok/eyl/11.html>.
29. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrainiskamova.at.ua/publ/leksika/zapozichennja_iz_zakhidnoevropejskikh_mov/5-1-0-62.
30. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/r_mowa/strony_ukr02/mowa/00_mowa01.htm.

Дмитро Дергач
(Київ)

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ МЕДІА: ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Мова сучасного світу фіксує і активно реагує на динамічні зміни чи оновлення пріоритетів розвитку суспільства, що визначає характер її функціонування, тенденції та перспективи в аспекті вербалізації та актуалізації масової свідомості, зокрема і в інформаційних текстах. У цьому контексті важливим є рухливість вектора пізнання об'єктивної дійсності, що дозволяє пояснити «не тільки розгляд конкретних фактів в їх одиничному та системному виявленні, але й звернення до загальних світоглядних та ментально-психологічних основ цього феномену культури, що має здійснюватися поряд із вивченням семіотичних процесів, тобто, із функціональним осягненням мови як характерного дискурсу» [1].

Ураховуючи таку тенденцію, доцільно розглянути мовно-естетичні константи словесної культури, репрезентованої в сучасній медіасфері як рухливому просторі еволюції мовної свідомості соціуму. Зокрема, ідеться про знакових осіб, реалії, що витворюють символічний контекст національного мовного простору, об'єднуючи навколо себе узагальнений досвід суспільства, сформований у процесі його становлення та розвитку. Тому актуальним видається аналіз факту присутності Шевченка в мовній свідомості українців, вербалізований, зокрема, у мас-медійних текстах початку ХХІ ст. Такий аспект, на наш погляд, передбачає реалізацію функціонально-стилістичного, а ширше – лінгвокультурологічного підходів до мас-медійної інтерпретації імені «Тарас Шевченко», коли йдеться не лише про антропонімну складову ономастичного поля, але й про інші номінації різної природи (географічні назви, назви художніх творів, відонімні утворення, апелятиви та ін.), що витворюють узагальнений образ митця.

Оскільки значення слова в процесі його функціонування може розширюватися, у результаті чого мотивовано з'являються

додаткові конотації, так звані стилістичні довантаження, показовим, на нашу думку, є подібне до лінгвістичного портретування в концепції Ю. Апресяна [3] відображення проаналізованих процесів та їх результатів у вигляді онімних гнізд, які узагальнюють функціонально-трансформаційні параметри відповідних пропріативів або відпропріальних форм, зокрема в стилі масової інформації.

Ономастична парадигма в лінгвокультурологічній інтерпретації місця та функцій імені в сучасному інформаційному просторі визначає культурологічний, соціолінгвістичний підходи щодо наукового розгляду власної назви (у її широкому розумінні), які, в умовах інформатизації суспільства, своєрідної зміни мовно-ментального коду сучасних українців, видаються актуальними для виявлення специфіки впливу модерних медійних технологій на масову мовну свідомість.

Важливо, у такому випадку, зважати на факт контамінації різних періодів в історії розвитку культури. Як відомо, мова, за Г.-Г. Гадамером, відбиває «досвід світу» (різних часів, різних епох), тому історичний час і реальна хронологія в цьому випадку неважливі, відносні. Натомість береться до уваги час ментальний, позбавлений темпоральних характеристик. Відтак сьогодні в масовій мовній свідомості українців існує стійкий образ Шевченка як Великого Поета, Пророка, митця, основоположника української літературної мови, ідеолога української державності й національної свободи. Незважаючи на його переслідування, постійну заборону творчості, кожен свідомий українець намагається інтерпретувати смисли Т. Шевченка індивідуально, для самого себе, і в такий спосіб концептуалізувати його у своїй пам'яті.

Функціонально-структурна домінанта проаналізованих нами тематичних сегментів ономастичного поля «Тарас Шевченко» репрезентує різний за своїм характером потенціал власних назв, що зумовлено природою та специфікою мовно-виражальних засобів, дериваційних моделей, стилістичних тропів і фігур, які стосуються аналізованого пропріатива.

Однією з основних функцій, що об'єднує зібраний ілюстративний матеріал, можна назвати номінативну, актуалізовану в конструктах у першу чергу вторинного називання. Найпоказовішим із цього погляду є використання синонімів, які назива-

ють особу, що свідчить про масштабний, полілексемний масив варіантів імені, уживаних у різних контекстах. Ідеться про перифрастичні одиниці, що замінюють власну назву її відомим зворотом-характеристикою, пряме найменування особи – його непрямим означенням у формі описового словесного звороту. Зафіксований нами матеріал дозволяє вести мову про так званий контекстуальний перифраз, що ідентифікує й інтерпретує описову конструкцію лише в чітко зазначеному контексті. Аналізуючи зібрані пропріальні одиниці, можна виокремити типові моделі переносного вживання імені, синонімічні до первинного оніма, що у свою чергу вказує на розширення системи виражальних мовних засобів у процесі номінації: *Звенигородщина – край, де народився великий Тарас Шевченко... Переконаний, ми не даремно зібралися біля могили Тараса Шевченка, великого українця* [НМЧ, № 34, 23.08.2013]. *Екс-прем'єр передала з ув'язнення своє звернення з нагоди 199-ї річниці з дня народження Великого Кобзаря* [ДТ, № 9, 9.03.2013]. *Одним із наших національних світочів був і є Тарас Григорович Шевченко – поет, великий син України, художник-мислитель, палкий захисник соціальних та національних інтересів українського народу* [УП]. *Українське суспільство з початку 19 століття нібито чекало свого національного пророка – Шевченка* [ГПУ, 7.03.2009]. *199 років тому березень подарував Україні генія, Пророка на всі часи – Тараса Григоровича Шевченка* [Волинь, № 166, 11.03.2013].

Наведені ілюстрації свідчать про виразно оцінний характер синонімічних конструкцій з перифрастичними елементами, пов'язаними з постаттю Т. Шевченка. Позначені певною конотацією (**Великий Кобзар, велетень Тарас Шевченко, великий син України** та ін.), підсиленою в деяких випадках цитатами з художніх творів, їх використовують з емоційно-експресивною функцією і є чітко закріпленими за постаттю поета, тому їх можна вважати повними синонімами щодо первинного оніма, позначеними контекстуально залежним функціональним компонентом. Названа тенденція промовисто вказує на динаміку семантичного потенціалу слова, у нашому випадку – власної назви, що зумовлює актуалізацію синкретичної функціональної природи аналізованої нами пропріальної лексики. У сфері масової інформації це реалізується в поєднанні основної

функції називання з елементами оцінки, яка виявляється в не завжди типових для неї власне номінативних іменникових моделях.

З іншого боку, показовим щодо увиразнення номінативної функції власних назв експресивними компонентами в стилі масової інформації є використання перифразів на основі порівняння. Це персоніфікує сприйняття названої особи й зумовлює появу конотації, змінюючи, знову ж таки, тональність номінації з нейтральної на оцінну: *Шевченка називають «**руським Рембрандтом**», при цьому він зберігає індивідуальну силу вислову, красу граціозного штриха й образну атмосферу свого часу* [Хрещатик, № 21, 13.02.2007]. *Шевченка асоціюють то з Перебендею, то з Кобзарем. Шевченковий «**Кобзар**» – наче **Біблія*** [КС, № 43, 24.10.2008].

Доволі частим явищем також є вживання на позначення особи поширених конструкцій, переважно іменниково-прикметникових, в основі яких лежить функціональна градація. Їх семантика дозволяє розкрити постать Шевченка неодноразово – не тільки як літератора, але й як громадського та суспільно-політичного діяча. Номінація в цьому випадку не обмежується вказівкою лише на одну ознаку, а передбачає виокремлення цілого ряду ознак, що виступають прикметами названої особи: *Для представників радикально-націоналістичного напрямку української політичної думки Т. Шевченко був «**Пророком**», «**батьком нації**», «**затятим ворогом Росії та москалів**»* [ХГЧ, № 63, 12.04.2012]. *Для різного роду соціалістів, «бездержавників» Тарас Шевченко – це, в першу чергу, «Кобзар», «захисник прав кріпаків», «**борець за соціальне визволення та дружбу народів**»* [ПіК, № 4, 2002]. У цьому випадку, зважаючи на оцінку поліаспектної діяльності Т. Шевченка щодо розвитку національної ідеї, мови, боротьби за права і життя народу, зафіксовані перифрази синонімічними можна вважати лише умовно, оскільки їх семантико-стилістичний потенціал, який указує на динаміку мовних виражальних засобів мас-медіа, реалізується лише в певному контексті. Така тенденція визначає активне використання, поряд з попередньо розглянутими повними синонімами, також і функціональних, виражених більшою мірою багатокомпонентними словосполученнями, що загалом стосуються нейтральної номінативної функції.

У свою чергу серед топонімної лексики трапляються передусім найзнаковіші – реальні / вигадані – географічні об'єкти, пов'язані із життям і творчою діяльністю Т. Шевченка. Аналіз дозволяє говорити про номінативний характер топонімного функціонування в стилі масової інформації. Наведена нижче фактологія вказує на активне використання вторинних назв – перифразів, уточнень тощо, виражених різними за структурою словосполученнями з прикметниковим компонентом. Зважаючи на природу ад'єктивів, яким притаманна оцінка, якісні й означальні характеристики, доцільно зосередитися на зміні функціональних орієнтирів лексем названої частини мови. На це передовсім указує використання утворених за допомогою суфіксів **-ов-**, **-ів-** присвійних і відносних похідних прикметників з номінативною метою, що сприяє розширенню синонімічного ряду для називання аналізованих онімів. Названі стилістичні одиниці в тексті виконують, більшою мірою, власне номінативну функцію, позбавлену оцінно-суб'єктивних характеристик.

Найчастотнішим серед проаналізованих топонімів є функціонування назв, виражених, здебільшого, словосполученням «іменник+прикметник»: *Кожен, хто не охолов серцем і не збайдужів душою, вважає за святий обов'язок відвідати **Тарасову гору*** [УМ, № 67, 12.04.2013]. ***Чернеча гора** стала **Тарасовою*** [Вісник, № 6, 7.02.2011]. Зазначені оніми використовуються в мас-медійних текстах як повні синоніми, що вже усталилися в культурній традиції, масовій мовній свідомості й уживаються з метою варіативності, увиразнення її виражальних засобів. Формально лексеми «**Тарасовий**», «**шевченківський**» та інші, безперечно, треба визначати як загальні назви, але, з одного боку, у складі словосполучень «**Тарасова гора**», «**шевченківські місця**» та інші, які вказують на чітко визначений географічний об'єкт або регіон, це явище треба кваліфікувати не як апелятивацію (перехід власної назви в загальну: Шевченко – шевченківський), а як трансонімізацію (видозміну форми слова в межах пропріальної лексики: Шевченко – шевченківські місця, Тарас – Тарасова гора).

З другого боку, нами були зафіксовані випадки вживання контекстуальних функціональних синонімів, семантика яких надає перифрастичним зворотам суб'єктивної оцінки й емо-

ційної експресії: *Наші попередники, починаючи з 1861 року, робили все для того, щоб зберегти цю унікальну Гору* [ЧГ, № 1, 2004].

Досить цікавою щодо семантичних функціонально-стилістичних потенцій аналізованих медійних «шевченкових» топонімів є конструкція, яку вживають у функції прикладки для уточнення, поширення інформації про названий об'єкт. Розширена будова, окрім власне номінації, указує на описовий характер зафіксованих словосполучень: *Паломництво в Шевченків край: просвітяни Університету продовжують ділитися враженнями* [А]. *Шевченків край розкриває секрети* [Віче, № 11, 2012]. *Шевченківські місця, Тарасів край, освячені його присутністю, онімблені його словом* [КС, № 17, 27.04.2007]. *Знана в усьому світі українська святиня – Шевченківський меморіал (Шевченківський національний заповідник) знаходиться у Каневі* [ДТ, № 18, 18–24.05.2012]. *Президент України Віктор Ющенко закликав українців озеленити всі святі місця, де народився Тарас Шевченко, – Моринці, Кирилівку* [УМ, № 69, 14.04.2006]. *Однак Тарасову гору, український фетиш № 1, роль якого можна порівняти з Єрусалимом, Меморіалом Джорджа Вашингтона чи, принаймні, з добре відомим старшому поколінню Мавзолеєм Леніна, сьогодні добряче лихоманить* [ДТ, № 18, 18–24.05.2012]. *У Хаті-світлиці, першому музеї Тараса на горі, зберігається образ Шевченка роботи невідомого художника – у гетьманському кунтуші, з «Кобзарем», наче з Біблією, у руках і з німбом святого над головою* [ЧГ, № 2, 2004].

Різні за будовою (у формі словосполучень, підрядних речень) та вираженням (як уточнювальні, уставні конструкції), зазначені оніми виконують у текстах стилю масової інформації оцінну функцію позитивного характеру. Цьому в першу чергу сприяє використання стилістичної фігури градації, а також функціональної кореляції семантики, актуалізованої за асоціацією. Заявлена теза підтверджується активним використанням у контекстах, пов'язаних з Т. Шевченком, одиниць, які підкреслюють значення конкретного оніма та пов'язаного з ним об'єкта. Наприклад, словосполучення **Тарасова гора, український фетиш № 1, перший музей Тараса на горі, святі місця, де народився Тарас Шевченко**, та інші вказують на роль поета в розвитку культурної спадщини українського

народу та визначають характер символізації митця в масовій мовній свідомості.

Знаковим, на нашу думку, є також уживання цитат із творів Т. Шевченка на позначення пов'язаних з ним топонімів, що засвідчує ментальну закріпленість у певний спосіб афористичних поетичних слів Т. Шевченка в інформаційній картині світу сучасної України: *Було побачено тих людей, котрі відчували потребу зійти на «висоту Тараса», піднялись на святу Чернечу гору* [День, № 42, 12.03.2013]. *Те, що саме тут, у Каневі, пророк України здобув вічний спочинок, – акт Божої справедливості, бо він гаряче любив цю «ніжно-блакитну Черкащину», свою «Вкраїну милу»* [УМ, № 28, 24.09.2012]. *Хвилювання і гордість відчуваєш, як ступаєш на землю, якою ходив колись Тарас «малими босими ногами»* [ВК, 29.03.2013]. *Чернеча гора, підніжжя пам'ятника Кобзареві – це справді те місце, звідки «видно Україну і всю Гетьманищину кругом»* [День, № 92, 28.05.2012].

Незважаючи на спрямованість топонімів у текстах стилю масової інформації, більшою мірою до нейтрального функціонування, цей сегмент аналізованих нами власних назв виявився одним з найілюстративніших щодо мовно-виражальних засобів. Зафіксована фактологія демонструє активне використання первинних топонімів (**Черкащина, Чернеча гора** та ін.), вторинних номінацій – функціональних перифразів (**свою «Вкраїну милу», землю, якою ходив колись Тарас** та ін.) з оцінною функцією. Це реалізується в першу чергу в особливому характері словосполучень, у яких були вжиті відповідні топоніми. Часте використання епітетів, виражених прикметниками на позначення кольору, суб'єктивної оцінки (**ніжно-блакитну Черкащину, святу Чернечу гору** та ін.), зумовлює появу позитивної емоційно-експресивної конотації, що в сукупності визначає тональність сприймання цих об'єктів, їх символізацію в мовній свідомості автора, а відтак – і суспільства загалом.

Подібну до топонімів нейтральну номінативну функцію в мас-медійних текстах виконують також оніми, пов'язані безпосередньо з творчістю Т. Шевченка. У запропонованій тематичній групі аналізуються назви творів, імена героїв, які стали своєрідними символами для народу, що й реально відображено в мовній свідомості українців: *Страшнувати вентилувати*

Шевченкову «Катерину» на весняних канівських протях [ДТ, № 18, 18–24.05.2012]. *Шевченкова «Катерина» – центральна в історії українського мистецтва XIX ст.* [ГПУ, 20.03.2007]. Утворені суфіксальним способом за допомогою форманта **-ов-**, похідні відантропонімні лексеми виконують функцію присвійних прикметників, пов'язану з називанням особи, якій належить певний об'єкт, предмет тощо, й у реченні виступають означенням.

З іншого боку, у наведених прикладах, що стосуються імен персонажів, при збереженні номінативної функції змінюється форма вираження. Імена героїв зафіксовані в словосполученнях з об'єктними відношеннями «іменник + іменник у Р. в.», а відтак у реченні вони виконують роль додатка: *Доля Катерини – доля всієї України* [ВЗ, 14.10.2012]. *Драма Катерини набуває масштабнішого вияву, універсально втілюючи стан всієї країни впродовж тривалого історичного часу* [ЛУ, № 44, 16.06.2013]. *Постать Катерини вбирає славне минуле і сьогодення, вона є їх втіленням, образом і символом; в її людській постаті визначена органічна особливість країни* [Р-П, № 6, 2007].

Останнім часом простежується тенденція до активного творення «шевченкових» неологізмів, що найбільш яскраво підтверджує його присутність у сучасному культурному, інформаційному просторі, а отже, і концептуалізацію його постаті в мовній свідомості сучасного українського соціуму. Особливо це стосується лексико-стилістичного рівня медійних текстів, що передовсім визначає динамічні процеси розвитку і поповнення лексичного складу сучасної української літературної мови. Цікавими, на нашу думку, є фіксації аналізованих у нашому дослідженні онімів у сучасного типу назвах торгових марок, фестивалів тощо, у яких паралельно використовуються латинська та кирилична абетки: *19 травня у Львові відбудуватиметься гала-концерт першого фестивалю-конкурсу молодіжного бачення творчості Тараса Шевченка «Шевченко-фест»* [МР, 3.05.2013]. *Музичний фестиваль «Кобзар forever» організували, щоб популяризувати творчість Шевченка і довести, що вона вічна* [УМ, № 81, 5.05.2013]. *8 лютого відбулась презентація диску гурту «Гайдамаки» – «Кобзар»* [www.e-motion.com.ua // 13.02.2008]. *Група adeptів криптографії та енігмофілів вирішила розшифрувати «Код Шевченка» під радісною луною сучасності* [Час,

№ 41, 12.10.2006]. Такий блок, фіксуючи появу нових явищ і заходів, указує на зв'язок митців із сьогоденням, актуалізацію в мовних формах їх символізованої постаті в сучасному житті.

Таким чином, реальне життя мови засвідчує присутність в українському інформаційному просторі узагальнених мовних символів Т. Шевченка, указує на динаміку семантики онімів, пов'язану з мислетворчістю людини, з її оцінкою історичних осіб і реалій у новому часі.

Відтак, звертаючи увагу на мовні засоби, які є стилетвірними для текстів масової інформації, варто назвати основними та найбільш показовими серед них **синонімічні оніми**, що «співвідносяться з динамікою концептуальної картини світу» [2, с. 367] та реалізуються в медійному тексті в межах різних стилістичних конструкцій. На позначення аналізованих нами основних онімів були зафіксовані такі лексеми: **Кобзар, Великий Українець, Великий Кобзар, Пророк, національний пророк, Перший Поет, Геній, пророк на всі часи, батько нації** тощо. Синонімами до топонімів, які символізують постать митця, виступають конструкції: **Чернеча гора – Тарасова гора, Шевченкова гора, Шевченківський меморіал, «висота Тараса»; с. Моринці, с. Кирилівка – Шевченківські місця, Тарасів край, Тарасова земля, «земля, яку сховає Тарас малими босими ногами», ніжно-блакитна Черкащина, святі місця, де народився Тарас** та ін.

Не менш аргументативним щодо креативної, динамічної основи мас-медійної сфери, де вербалізується мовомислення суспільства, є також словосполучення, утворені на основі метафоричного порівняння й епітетів, які мають виразно оцінний характер, указуючи на динамічний асоціативний компонент мовної свідомості соціуму: **шевченківський камертон, істинно шевченківський дух, Кобзарський дух, шевченківський феномен, Шевченкове слово** тощо. Пов'язані з атрибуцією, виявленням означальних характеристик об'єкта порівняння, ці тропи деякою мірою корелюються з продуктивністю творчого мислення, на що промовисто вказує семантична неоднорідність проаналізованих конструкцій, представлених в ілюстративному матеріалі.

Ще одним екстралінгвальним доведенням прецедентності ономастичного поля «Тарас Шевченко», його концептуалізації

в мовній свідомості українського соціуму є факт присутності постаті митця в контексті сучасної не тільки інформаційної, але й культурної парадигми України. Це підтверджує те, що людьми було зібрано чимало легенд, переказів, прислів'їв та приказок, які підкреслюють нерозривний зв'язок поета з Канівщиною. Із сукупності зібраних фольклорних творів можна виокремити ряд тематичних груп: «Шевченкові мандри», «Як переховувався Шевченко», «Як ховали Шевченка», «Про заховану в могилі Шевченка зброю», «Невмирущість Кобзаря», «Про очищення людської душі на Тарасовій горі», «Про Шевченкову книгу “Кобзар”», «Родинні перекази нащадків поета» та ін. Про перевезення домовини Кобзаря на Україну зібрано перекази «Як ховали Шевченка», «Тарасова стрічка», «Шевченко ніби ще жив після похорону...» тощо, а також низку прислів'їв та приказок [ЧГ, № 2, 2004].

Усе це дає змогу дійти висновку не тільки щодо присутності символізованої узагальненої постаті Шевченка в мові українських мас-медіа, але і про закріпленість його життєвого і творчого шляху в ментальній свідомості українців, про зафіксовану тенденцію відображення зв'язків історичного минулого із сучасністю, що набуває все більшої актуальності та визначає перспективи подальшого розвитку соціуму, а отже, і літературної мови. Вислови сучасної української молоді на кшталт *Тарас Шевченко, зрештою, – це модно і круто. Ми і Шевченко – це відродження нашого коріння і побудова нашого майбутнього* підтверджують як попередню тезу, так і важливе твердження про потребу в реактивації культурної пам'яті суспільства в текстах модерного часу, що в сукупності відображатиме важливий нерозривний зв'язок історії із сучасним і саме в цьому, як на наш погляд, визначатиме перспективу подальшого розвитку літературної мови як вербалізованої форми свідомості соціуму.

1. *Сподарець Н.* Стильовий вимір модернізму як метамова культури (російська та українська моделі) / Надія Сподарець // Універсальні виміри української культури. – Одеса : Друк, 2000. – С. 164–165.

2. *Шевченко Л. І.* Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу : [Монографія] / Л. І. Шевченко. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2001. – 478 с.

3. Языковая картина мира и системная лексикография / [отв. ред. Ю. Д. Апресян] ; РАН, Ин-т рус. языка им. В. В. Виноградова. – Москва : Языки славянских культур, 2006. – 912 с.

Список скорочень

А – Аудиторія (<http://www.lp.edu.ua/node/5084>)
 ВЗ – Високий замок
 ГПУ – Газета по-українськи
 ДТ – Дзеркало тижня
 КС – Кримська світлиця
 ЛУ – Літературна Україна
 МР – Молоде радіо
 НМЧ – Нова молодь Черкащини
 Р-П – Пост-Поступ
 УМ – Україна молода
 УП – Урядовий портал (http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246620200&cat_id=244277216)
 ХГЧ – Харківська газета «Час»
 ЧГ – Чернеча гора
 ПіК – Політика і культура
 ВК – Вечірній Київ

Наталія Кобченко
(Москва, Росія)

СИНТАКСИЧНІ ЗАСОБИ ЕКСПРЕСІЇ В ЕПІСТОЛЯРІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Протягом історичного розвитку різноманітні економічні, соціальні, культурні процеси неминуче впливали на становлення мови. Особливістю суспільних перетворень на зламі тисячоліть є те, що вони не просто позначилися на вживанні слів і реченнєвих конструкцій, зумовили появу й розвиток нових мовних жанрів, а й змінили характер деяких функціональних стилів. Так, зокрема, мовлення художньої літератури та ЗМІ стало суб'єктивнішим і, як наслідок, експресивнішим.

Тому не випадково останнім часом посилилася увага лінгвістів до проблеми експресивності мовлення. Цінністю таких

досліджень є їхня спрямованість на комплексне вивчення засобів вираження експресії на мовних і позамовних рівнях, адже це розширює можливості сприйняття, інтерпретації та осмислення текстів. Окрім лексичного, тенденція експрезивізації мовлення помітно простежується й на синтаксичному рівні. Сьогодні науковці констатують перебудову синтаксичного ладу української мови, що виявляється у збільшенні кількості стилістичних фігур і стилістично маркованих конструкцій, в актуалізації стилістично нейтральних одиниць та широкому використанні розмовних структур [5; 6; 7; 12]. Однак не всі синтаксичні засоби експресії є витвором сучасної доби, значна їх частина існувала в мові здавна, але не була залучена до такого активного вжитку. Особливо цікаво простежити використання таких побудов у мові Тараса Шевченка, оскільки саме з його ім'ям пов'язують становлення української літературної мови [15, с. 207–217; 16, с. 170–220], а також українізацію епістолярного стилю [22, с. 14–15; 10, с. 161; 17, с. 145–147]. Адже на початку XIX ст. листування українською мовою, як влучно зазначив Юрій Шевельов, «тільки вбивалося в колодочки», до Т. Шевченка навіть найбільш антиросійськи налаштовані діячі писали листи переважно російською, французькою або латинською мовами [22, с. 14]. Стиль україномовного епістолярію XIX ст. науковець охарактеризував як «мужицький», визначивши його ознаками діалогізацію, надмір вульгаризмів і демінутивів, переважання синтаксичних утворень з перелічувальними відношеннями та використання описових побудов або неточних відповідників замість іншомовних слів [22, с. 16]. А Т. Шевченко не лише обирає українську для переважної більшості своїх листів і буквально вимагає від деяких своїх адресатів, щоб вони йому писали теж українською, а й долає «цей „мужицький” стиль і відходить від нього, тільки тут і там зберігаючи поодинокі елементи його – у новій функції дружнього жарту» [22, с. 17].

Мета пропонованої розвідки – з функціонального погляду комплексно проаналізувати типи експресивних синтаксичних конструкцій у листах Т. Шевченка.

Вибір епістолярної спадщини поета об'єктом дослідження не випадковий і зумовлений кількома чинниками: 1) експресивність є невід'ємною особливістю епістолярного стилю, що

визначено такими його ознаками, як апелятивність, авторська присутність, настанова інформування й впливу тощо; 2) Т. Шевченко поклав початок новій традиції в практиці листування й заклав певні передумови розвитку публіцистичного стилю; 3) у листах використання тієї чи тієї мовної одиниці зумовлено насамперед інтенцією автора, тоді як у поетичних текстах на вибір мовних засобів суттєво впливають вимоги жанру, віршового розміру та закони творення тропів.

Вивчення ідіолекту Т. Шевченка й досі цікавить мовознавців. Перші кроки в цьому напрямі зробили на початку минулого століття Олекса Сиявський і Василь Сімович. Студії О. Сиявського цінні спробами схарактеризувати в Шевченковій поетичній мові на всіх рівнях діалектні риси, наголосити на найпомітніших відмінностях від норм літературної мови [18]. В. Сімович детально описав архаїчні явища в мові Шевченка на рівні фонетики, словотвору, морфології та оглядово їх окреслив на рівні лексики й синтаксису [19]. Пізніше наукові пошуки у вивченні мовотворчості письменника продовжили Іван Огієнко [15], Віталій Жайворонок [3], Світлана Єрмоленко [2], Анатолій Мойсієнко [14], Тетяна Космеда [8] та ін. Зокрема, Жанна Ляхова простежила зв'язки епістолярної спадщини митця з його творчістю в ідейному й естетичному аспектах, вказала на текстуальні паралелі з його поезією й прозою, торкнулася мовних особливостей листів у стилістичному плані [11]. Віталій Русанівський [17] зосередив увагу на характеристиці джерел мови Т. Шевченка, фіксації лексичних і граматичних варіантів, виявив загальномовні та індивідуально-авторські риси у використанні лексики, а також розглянув епістолярну спадщину письменника в контексті становлення публіцистичного стилю української мови. Останнім часом проблему Шевченкової мови, й мови його листів зокрема, активно опрацьовує Світлана Січкарь [20]. Її роботи є вагомим внеском у вивчення ролі Шевченка в розвитку й кодифікації сучасної літературної мови, однак об'єктом цих студійовань є лише лексика поета, граматичний аспект залишається поза увагою мовознавця. У цьому ж контексті написана й монографія Міхаеля Мозера «Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки» [13]. Праця вченого ґрунтується насамперед на студійованні листів письменника й охоплює аналіз мовних одиниць усіх рівнів щодо їхньої відпо-

відності нормам сучасної української мови. Водночас, цінність цієї роботи вбачається в аспекті прагматики й полягає у спробі простежити явище перемикання й змішування мовних кодів у двомовних листах Т. Шевченка. Також до епістолярію поета зверталися з позицій культури мовлення [9], мовного етикету [1; 4] та ін. Але, незважаючи на такий інтерес науковців до ідіолекту Тараса Шевченка, чимало аспектів цієї проблеми залишаються невивченими, і насамперед це стосується епістолярію загалом та його синтаксичних особливостей зокрема, що й зумовило актуальність пропонованої розвідки.

Передусім варто наголосити на розмежуванні понять експресії та експресивності. Під експресією розуміють інтенсифікацію логічного чи / та емоційного змісту висловлювання, тобто експресія існує як потенційна можливість, що може бути реалізована певною мовною одиницею. А реалізація цієї можливості і є експресивністю, яка полягає у властивості певного мовного елемента виступати засобом логічного чи / та емоційного увиразнення мови. Отже, експресивність постає як втілена в конкретній одиниці будь-якого мовного рівня експресії.

Проведений аналіз синтаксису листів Т. Шевченка уможливило виокремлення таких типів експресивних конструкцій:

1. Речення зі звертаннями. Такі утворення помітно вирізняються з-поміж інших засобів експресії, що не останнім чином зумовлено композиційними особливостями листів. Ґрунтовно описала наповнення й стилістичне навантаження початкових формул-звертань в епістолярії Т. Шевченка Катерина Ленець [9], тож зупинимось лише на їхніх синтаксичних особливостях. Безперечно, вокативні речення та побудови зі звертаннями вже як такі не є стилістично нейтральними, оскільки різною мірою інтимізують висловлювання. Але у Шевченкових листах ступінь їхньої експресивності зростає завдяки поширенню означеннями та прикладками: *Любий мій єдиний Михайле!* (до М. Лазаревського, с. 115); *Микито, рідний брате!* (до М. Шевченка, с. 11); *Благородніший ти із людей, брате-друже мій єдиний Семене!* (до С. Гулака-Артемовського, с. 108). Подекуди звертання поширюються однорідними й відокремленими членами, наприклад: *Друже мій давній, друже мій єдиний!* (до М. Щепкіна, с. 143); *Може, прибулає в Сокиринці оцей добрий чоловік і маляр дуже дотепний, то ти, мій друже, Богу милий, ласкаво привітай його*

(до Г. Галагана, с. 172). Інколи спостерігається використання фольклорних формул-звертань, а подекуди й нанизування їх, наприклад: *Спасибі тобі, мій голубе, що хоч ти мене не забуваєш* [...] (до П. Корольова, с. 20); *Кумасю, серце моє!* (до Н. Тарновської, с. 187); *Вибач мені, моє серце, мій голубе сизий, що я так давно до тебе не пишу, нічого було писати* (до М. Лазаревського, с. 152). Усі ці поширювальні елементи слугують виразним прийомом створення колориту розмовності й емоційності, спрямовані на вираження довірливого й теплового ставлення до адресата. Додаткового значення емоційної напруги, зокрема схвильованості, висловлюванню надає відокремлення звертань окличками, наприклад: *Спасибі тобі, мій рідний брате! мій друже єдиний! за твою турбацію* (до В. Шевченка, с. 190); *А поки що прийміть, моє серденько, моя єдина кумасю! оцей нікчемний рисунок на згадування 8 октября 1859 року* (до Н. Тарнавської, с. 187).

2. Окличні конструкції. Це найпоширеніший засіб реалізації емотивної функції мови. Листам Т. Шевченка властива значна кількість різноманітних за структурою та емоційно-експресивним забарвленням окличних одиниць, що вже відзначали дослідники [11, с. 49–50]. Щодо комунікативно-інтенційного змісту, то вони відтворюють стан переживання сильних емоцій, як позитивних – радість, піднесення, – наприклад: *Спасибі тобі ще раз за літописи, я їх уже напам'ятаю. Оживає моя мала душа, читаючи їх! Спасибі тобі!* (до О. Бодяньського, с. 85); *Отаке-то скоїлось! Несподівано я до тебе приїду в гості з жінкою – сиротою і наймичкою!* (до В. Шевченка, с. 207), так і негативних – розпач, злість, невдоволення, – наприклад: *Самотина мене отут допікає!* (до Ф. Ткаченка, с. 210); *Микиті скажи (як побачиш), що він дурний, ні з ким не порадившись, зробив чортзна-що!* (до В. Шевченка, с. 210). Більшому ступеню експресії таких структур сприяє графічний прийом – використання кількох знаків оклику, – наприклад: *Як-таки ні з сього ні з того, зроду чоловіка у вічі не бачив, – а прошу того, що треба купити за гроші, та, може, ще не за малі. Що ж маю робити!!!* (до Г. Квітки-Основ'яненка, с. 14); *Ото б побалакали! ух, аж душно!!* (до Г. Квітки-Основ'яненка, с. 14); *Отамане, якби ти знав, що тут робиться. Тут робиться таке, що цур йому і казати. Козацтво ожило!!!* (до Я. Кухаренка, с. 31). Досить часто письменник використовує окличні речення для передачі гіпотетич-

них ситуацій – своїх планів, мрій, сподівань, – наприклад: *Я на те літо буду у Таганрозі, напиши, будь ласкав, як там найти шлях до тебе, от набалакаємось!* (до Я. Кухаренка, с. 31); *Якби-то нам побачиться, якби-то нам хоч часиночку подивитися один на одного, хоть годиночку поговорить з тобою, друже мій єдиний! Я ожив би, я напоїв би своє серце твоїми тихими речами, неначе живущою водою!* (до М. Щепкіна, с. 144). Також поширеними є окличні спонукальні утворення, наприклад: *Писав ще я в Київ Іванишову, щоб прислав мені летопись Величка, так от уже другий рік жду не дождуся, та мабуть Іванишов (без со-рома казка) забув, як мене й зовуть, а коли так воно робиться на сім світі, то не забувай хоч ти мене, мій єдиний друже!* (до О. Бодяньського, с. 79–80); *Якщо єсть у тебе такий чолов'яга з теплою хатою, то напиши мені, батьку, брате мій рідний! А я приїду хоч на один день, хоч на одну годиночку. Зробімо так, мій славний друже!* (до М. Щепкіна, с. 144).

Що стосується структурних особливостей аналізованих конструкцій, то, окрім звичайних простих і складних речень, окличністю позначені такі одиниці:

1) називний уявлення, наприклад: *А **ночі, ночі!** Господи, які страшні та довгі! – та ще й у казармах* (до А. Лизогуба, с. 37); *А **нудьга, нудьга!** Я ще зроду такої нудьги не коштував* (до М. Лазаревського, с. 127);

2) побудови з приєднувальною частиною, яка пояснює причину окличності, наприклад: *От вам і кобзар! **позабирав грошики та й шморгнув за Урал до киргиза гуляти.** Гуляю! бодай нікому не довелося так гуляти, а що маємо робить!* (до А. Лизогуба, с. 35); *От що зробила з мене проклятая неволя! **трохи-трохи не ідіота*** (до С. Гулака-Артемівського, с. 108);

3) приєднувальне речення, наприклад: *Опріч нудьги, всі лиха перебували в мене, навіть і нуджа, – **аж згадувать бридко!*** (до А. Лизогуба, с. 49); *Тепер хоть би на стороні постоять коло тієї академії, **а перше! та що те перше і згадувать!*** (до С. Гулака-Артемівського, с. 72); *Оті одуковані та не надруковані панночки у мене у зубах нав'язли. **Нехвороц!.. та й більш нічого!*** (до В. Шевченка, с. 188);

4) парцельовані приєднувальні частини, наприклад: *Вийшов із театру та цілісіньку ніч не знав уже, що з собою й ро-*

бить. **Так мені тебе жаль стало!** (до Я. Кухаренка, с. 75); **Був у мене в гостях Яков. Славний хлопець!** (до М. Лазаревського, с. 165);

5) предикативні частини складного речення, наприклад: **Як той щирий віл, запрягся я в роботу, – сплю на етюдах: з натурального класа і не виходжу, так ніколи! так ніколи!** що якби не оце безгрішнися прокляте, то ніколи б було написати і тобі, мій друже єдиний, оцієї невеличкої цидули (до М. Щепкіна, с. 175); **Оженіть, будьте ласкаві!** а то як ви не оженили, то й сам Бог не оженив, так і пропаду бурлакою на чужині (до М. Максимовича, с. 177);

6) вставні й уставлені конструкції, наприклад: **І як він, крий його Мати Господня!** не видасть второго тома, то не тільки я, ти, всі земляки наші і вся славянщина проклене його і назове брехуном (до М. Лазаревського, с. 126); **«Гугеноти»** ні на що послухать, – **таке лихо!** (до М. Щепкіна, с. 175);

7) вигук, вигуківі ідіоми чи їх еквіваленти, наприклад: **Аж гульк!** входить в хатину добрий Герн і подає мені ваш лист (до А. Лизогуба, с. 49); **От тобі й столиця!** (до М. Лазаревського, с. 168); **Отак-то!** Не здивуйте, добродію, що не вволив я вашої волі, діло се не жарти; самі маєте розум (до М. Максимовича, с. 176); **Та дарма!** Зови як знаєш, тільки не забувай твого искреннего Т. Шевченка (до Я. Кухаренка, с. 179); **Ні вже!** нехай Вольський хоч чорта перескочить, а мені дружбу докаже (до В. Шевченка, с. 188); **Якби мені тільки рисувати було можна, то я і не журився б, ходив би собі в сірій шинелі, поки дійшов би до домовини, та все б таки хвалив Бога, а тепер!.. ой лишенько!** і вимовить не хочеться!.. (до М. Лазаревського, с. 39).

3. Питальні речення. Загалом конструкції з питальною модальністю є невід'ємною складовою листів. Однак в аналізованій спадщині простежується диференціація власне-питальних речень, що використовуються для отримання інформації від адресата, та риторичних питань, вживаних зі стилістичною метою. Експресивність таких одиниць в епістолярії Т. Шевченка пов'язана з конотацією піднесеності, іноді навіть пафосу, наприклад: **Чим, як і коли заплачу я тобі за твоє істинно християнське діло?** (до С. Гулака-Артемівського, с. 108); **Десять літ! Друже мій єдиний! Вимовить страшно. А витерпіть?** (до Я. Кухаренка, с. 122); **Учистив старий! аж пальці знать. І де в**

його *узаялась така жива, сердечно трепещуща, жива натура?* (до П. Куліша, с. 151).

4. Діалогічні блоки «питання-відповідь». Такі синтаксичні моделі, запозичені з синтаксису розмовного мовлення, загалом властиві листуванню як жанру, що передає розмову людей, спілкування на відстані. Проте в аналізованому епістолярії такі конструкції виконують не лише текстотвірну функцію (коли письменник, передбачаючи запитання адресата, формулює його й відразу відповідає), а й експресивну. Їхнє стилістичне навантаження полягає у відтворенні рефлексійного стану автора, що надає мовленню ефекту уповільнення та інтимізує висловлювання, наприклад: *Ну, скажи по правді, чи єсть та великая душа на світі, окромя твоєї благородної душі, що згадала про мене в далекій неволі, та ще й 15 карбованців дала? Нема тепер таких великих душ на світі; може, і були коли-небудь, та в ирій полетіли* (до С. Гулака-Артемовського, с. 108); *Скажи мені, будь ласкав, що б з мене тепер було, якби був я оженився на моїй любій Тетясі? Пропавший чоловік, та й більш нічого* (до М. Щепкіна, с. 178).

Більший ступінь експресії властивий діалогічним блоком, де використано риторичне питання, на яке автор, у супереч стилістичному призначенню цього засобу, все ж дає відповідь, наприклад: *Боже мій, Господи єдиний! чи гляну я на ті гори коли-небудь хоч одним оком? Ні! ніколи я їх не побачу!* (до А. Козачковського, с. 78); *Але коли-то те буде? А може, й буде коли-небудь треба підождати* (до М. Лазаревського, с. 127).

5. Побудови з інверсованим порядком слів. Як відомо, інверсія завжди була одним з найпоширеніших стилістичних засобів і художніх прийомів. Особливістю мови листів Т. Шевченка є використання значної кількості речень з інверсованими означеннями – постпозитивними щодо означуваного слова, наприклад: *А Ганні вродливій скажи, що як тільки очуняю та кожух пошию, то зараз і прибуду з пензлями і фарбами на цілий тиждень [...]* (до В. Закревського, с. 24); *Чи ви на мене розсердились, чи недобра вас знає, уже другий місяць як жду од вас звістки хоч якої-небудь [...]* (до О. Бодянского, с. 27); *Даль чоловік добрий, розумний і могучий, він добре знає, як тут ми пропадаємо [...]* (до М. Лазаревського, с. 39). Також розповсюджені випадки інверсії у межах ряду означень, коли використовуючи декілька атрибутивних компонентів, письменник

розташовує означення, виражене займенником, між прикметниковими атрибутами, особливо це характерно для звертань, наприклад: *Великий мій і щирий друже Вікторе Олексійовичу!* (до В. Закревського, с. 23); *Любий мій і щирий земляче!* (до М. Чалого, с. 212). Подекуди займенникове означення знаходиться в постпозиції щодо інших, безпосередньо біля означуваного слова, наприклад: *З новим годом будьте здорові, **любий і щирий мій земляче**, де вас Бог носить, чи вже во Пітері, чи ще й досі во Одесі?* (до М. Лазаревського, с. 38); *Богу милий друже мій Михайле!* (до М. Лазаревського, с. 111). Цей тип інверсії надає висловлюванню динамічності, синтаксична конструкція ніби відтворює процес виникнення й розвитку емоцій.

6. Обірвані речення. Стилiстична фігура замовчування в листах Т. Шевченка слугує виразним прийомом створення колориту розмовності й здебільшого відтворює психологічний стан, пов'язаний з негативними емоціями, чи делікатність ситуації, наприклад: *Тепер я в Нижнім Новгороді, на волі, – на такий, як собака на прив'язі...* (до М. Щепкіна, с. 144); *Граф Федор Петрович обіщає мені «выхлопотать позволение жить в столице». О, якби то йому Бог поміг! «Ожила б тогда душа моя одинокая при виде великих произведений божественных искусств!» А тим часом, а тим часом...* (до М. Щепкіна, с. 147); *Посилаю вам билети на «Гайдамаки», роздай[те], будьте ласкаві, як умієте, вони вже надруковані. Та... їй-богу, сором сказати, нема чим викупити з дрюкарні* (до Г. Квітки-Основ'яненка, с. 15). Нерідко, коли поет торкається делікатної теми, перед замовчуванням він використовує своєрідний натяк на опущену реалію, втілений у розмовному елементі *теє*, наприклад: *Я намалював Катерину в той час, як вона попросилася з своїм москаликом і вертається в село, у царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже й сумно дивиться на Катерину, а вона сердешна тіль не плаче та підіймає передню червону запащину, бо вже, знаєте, **теє...** а москаль дере собі за своїми, тілько курява ляга – собачка ще поганенька доганя його та нібито гавкає* (до Г. Тарновського, с. 21); *[...] та як побачиш Костромитенова, то поклонись йому гарненько. І старому тому татарині, що в Малоросії якась наймичка віхтем його умила. За те, що він її хотів **теє...*** (до Ф. Лазаревського, с. 64).

Іноді прийом замовчування використовується в комплексі з самоперебиванням, що збільшує експресивність вислову й

надає йому динамічності, наприклад: *Тойді запряжу коні – та прямісінько в Харков. А поки те буде... я зього літа повинен намалювати для академії картину, як наша чорнобрива дівчина молиться Богу, лягаючи спати* (до Г. Квітки-Основ'яненка, с. 14); *У вашій семінарській бібліотеці певне єсть издание Шишкова або Максимовича «Слово о полку Игореві», перевод с текстом, то ти великої ради моєї любові попроси якого-небудь скорописца списать для мене один екземпляр з переводом текст сієї невеличкої, но премудрої книги, а я тобі за це... що ж я тобі зроблю, убогий? Подякую щирим серцем та й більш нічого* (до А. Козачковського, с. 79).

Найбільшим ступенем експресивності характеризуються конструкції, де замовчування поєднано з окличними й питальними одиницями, наприклад: *Мене з Києва загнали аж сюди, і за що? За вірші! і заказали писать їх, а що найгірше... рисовать!* (до О. Бодяньського, с. 51).

7. Лексичний повтор із синтаксичним поширенням. Цей синтаксичний прийом також своїм корінням сягає розмовної стихії і є яскравим засобом вираження експресії за рахунок концентрації уваги на певному понятті. Ж. Ляхова у використанні Шевченком повторів убачає вплив фольклору, зокрема пісень-голосінь [11, с. 102]. У листах письменника експресивні можливості повтору зростають завдяки його комбінуванню з підвищенням інтонування. Щодо структурних особливостей цієї конструкції, то фіксуємо чотири її різновиди:

1) повторюваний компонент поширюється означенням, наприклад: *Дурень я, та ще й великий дурень!* (до А. Козачковського, с. 78); *Він мені сам не напише. Ледащо! Та ще й старе ледащо!* (до М. Чалого, с. 212);

2) повторюваний компонент поширюється однорідним членом, наприклад: *Я писав тобі, друже мій єдиний, що вже не втну нічого віршами. Отже і збрехав. Збрехав і не схаменувся* (до Я. Кухаренка, с. 131);

3) повторюваний компонент поширюється підрядним займенниково-співвідносним реченням несиметричної структури, наприклад: *І отепер бачиш, як я отут пропадаю, живу в казармах меж солдатами – ні з ким слово промовить, і нема чого прочитать – нудьга! нудьга така, що вона мене незабаром вжене в домовину!* (до О. Бодяньського, с. 51–52); *Зробив ти*

мені свято, друже мій єдиний! *Таке свято, таке велике свято! що я його і на тім світі не забуду. Не видержав голубе мій си- зий (та який би його вражий син і видержав?). Упився, та так щиро упився твоїм могоричем, що аж голомозину собі розкріїв* (до Я. Кухаренка, с. 122);

4) повторюваний компонент поширюється парцельованим зворотом, наприклад: *Ви, спасибі вам, до мене пишите, щоб я сказав вам, чи справді Федот здоров так, як він до вас пише... здоров. Далєбі здоров. Як бугай* (до Г. Ткаченка, с. 16).

8. Приєднувальні речення. Помітним засобом експресії в мові листів письмєнника виступає синтаксичне явище приєднання, стилістичне навантаження якого полягає в наданні висловлюванню невимушеності та динамічності. Зазначимо, що практично всі приєднувальні одиниці в аналізованому матеріалі семантично однорідні, мають значення додаткового повідомлення, і сполучаються з основним реченням переважно за допомогою сполучників *та й, та ще й*, подекуди – і та частки *тільки (тільки)*, наприклад: *Навчи мене, будь ласкав, що мені робить з руськими повістями? У мене їх десятків коло двох набереться. Затопить грубу – шкода: багато праці пропаде. Та й грошей би хотілося, бо тепер вони мені дуже потрібні* (до П. Куліша, с. 157); *От щира козацька душа! І молода, як у дитини* (до Я. Кухаренка, с. 123); *На Варенцова нема надії. Дерево, та ще й дубове* (до М. Щепкіна, с. 161); *На види і на людський бит текст буду сам писать або Куліша проситиму, а на історію потурбуйтесь, будьте ласкаві, ви писать три листочки в год. Тільки по-нашому – щоби тямилі безглузді кацати* (до О. Бодяньського, с. 27).

9. Парцельовані конструкції. Хоча за поширеністю в епістолярії поета парцельовані побудови значно поступаються приєднувальним, проте характеризуються структурними різновидами:

1) парцельовані другорядні члени, наприклад: *А от без чого не обійдуся. Без жизненных припасов, як ти пишеш* (до М. Лазаревського, с. 112);

2) парцельовані складносурядні речення, наприклад: *А тебе цілують други твої Дорохова, Гольнская, Брылкін, а Тетяся Піунова аж тричі. А я аж десять раз та все в твою розумну благородну лисину, мій єдиний друже!* (до М. Щепкіна, с. 155);

3) парцельовані предикативні частини з семантикою причини, наприклад: *Не здивуй, що я так мало пишу тобі. Ніколи* (до В. Шевченка, с. 185); *Дай Кулішеві копу сребром і поцілуй за мене графиню Настасію Ивановну, і біли нічого. Ніколи* (до М. Лазаревського, с. 152);

4) Привертає увагу в листах Т. Шевченка й так звана дво-рівнева парцеляція, коли формально розчленовується на окремі відрізки сам парцелят, наприклад: *Та ні, не згадають. Малі були. Забули* (до Я. Кухаренка, с. 77); *А тепер сижу собі, роботаю та згадую собачого сина черкаського ісправника Табашикова. Та іноді мошнянських панночок. Щоб женихи спилися!* (до М. О. і М. В. Максимовичів, с. 187).

Як свідчать наведені приклади, автор використовує прийом парцеляції у двох випадках – для актуалізації причини того, про що йдеться в основній частині, та для створення іронічного колориту повідомлення.

10. Речення фразеологізованої структури. Експресивністю вирізняються й фразеологізовані побудови, моделі яких запозичені з уснорозмовної стихії. Такі конструкції хоча й різноманітні за семантичними відтінками, у будь-якому разі (завдяки своєму розмовному походженню й усталеній синтаксичній організації) надають висловлюванню невимовності та сприяють його стрункості. У листах поета фразеологізовані речення структурно розпадаються на прості, наприклад: *Та що то за опера, так ну!* (до Г. Тарновського, с. 21); *Нема, нема, та й приїде хто-небудь* (до Я. Кухаренка, с. 123); *Так от який у мене був Великдень!* (до М. Лазаревського, с. 126); *От тобі і столиця!* (до М. Лазаревського, с. 168) та складні, наприклад: *Скажу щирю правду, не те, щоб ніколи було або що, а так собі, ні се ні те, ще раз вибачай [...]* (до М. Шевченка, с. 11); *Та й ти таки не без того, щоб згадав свого брата Тараса, школяра [...]* (до М. Шевченка, с. 11); *Коли впадає добре, а ні, то на горішце, поки я приїду [...]* (до Г. Тарновського, с. 22); *І старий Щепкін не такий, щоб він там возився по Москві з ними, як з писаною торбою* (до П. Куліша, с. 156).

11. Конструкції з прономінативно-інфінітивним комплексом. Виразними елементами створення колориту розмовності в Шевченковому епістолярії слугують речення з прономінативно-інфінітивним комплексом. В аналізованому матеріалі

засвідчені їх різні семантико-синтаксичні типи – двоскладні й односкладні, стверджувальні й заперечні, повні й неповні, субстанційні й адвербіальні, наприклад: *З дякою шлю вам 6 екз[емплярів] «Гайдамаки» – і сьомий вам напам'ять, не забувайте мене, коли **маєте чим поминать*** (до П. Корольова, с. 18); *Та що ж робить, коли **нігде взять**, пришліть ради поезії святої Лермонтова хоч один том [...]* (до М. Лазаревського, с. 39); *Так, як я вас люблю, любить і ви мене, хоч половину, коли **є за що*** (до Г. Квітки-Основ'яненка, с. 15); *Добре, що залилося шматок паперу. **Єсть на чому написати*** (до А. Маркевича, с. 124); *Умисне пишу тобі на одному листочку, щоб **було де** полічіє **положить** і щоб конверт не дуже важив* (до Я. Кухаренка, с. 123); *Вибачайте тільки, що коротенький, одно те, що боюся очі натрудить, а друге, сказавши правду, таки й паперу недостача і **купити нема де**, звичайне, як у степу* (до А. Лизогуба, с. 40); *Ми з ним жили і розійшлися добрими приятелями, **ні за що б**, здається, **сердитися*** (до М. Лазаревського, с. 112); *Нарисовав я карандашем для тебе своє полічіє, та **нема з ким переслати** його, а по почті боюся зотреться* (до М. Лазаревського, с. 145). Ці побудови сприяють невимушеності мовлення, пом'якшують висловлювання, знімаючи категоричність.

12. Складнопідрядні речення з бажальною модальністю.

Особливими синтаксичними засобами експресії в епістолярії Т. Шевченка є складнопідрядні речення з підрядним умови, загальна семантика яких зводиться до вираження модальності бажання. Зазвичай, за допомогою цих конструкцій поет висловлює різноманітні прохання до своїх адресатів, наприклад: *Та якби ви не полінувались прислати мені свої сочинення хоч тів екземпляра, так – на пам'ять, то велике спасибі вам сказав би* (до Г. Квітки-Основ'яненка, с. 18); *Та ще якби до кистей прибавить 6 штук карандашей № 3-го фабрики Фабера, то тойді б я тільки Богу помолівся б та й більш нічого* (до М. Лазаревського, с. 112); *О, як би ти добре зробив, якби приїхав!* (до М. Щепкіна, с. 146); *Ти б добре зробив, якби мені прислав ковбас, а то я захлев без цього добра* (до В. Шевченка, с. 196). Використання таких непрямих, зауважених, прохань нівелює відтінок необхідності й безапеляційності, що пом'якшує вислів, створює конотацію невимушеності.

13. Вставні та вставлені конструкції. Специфічною рисою мовлення Шевченка є вживання в ролі вставних конструкцій

розмовних ідіом зі значенням схвалення чи прокльону, наприклад: *Ви, **спасибі вам**, боїтеся мені розказувать про людей – **цур їм**, покоштував я уже цього меду, **щоб він скис*** (до Г. Тарновського, с. 22); *«Кобзар» добрий чини платить, **спасибі йому*** (до В. Шевченка, с. 194). Нерідко вставлені компоненти формально нагадують підрядне речення мети, бо поєднуються з основним за допомогою сполучника *щоб*, наприклад: *І на Хортиці, і скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, **щоб вони переказалися*** (до Я. Кухаренка, с. 31); *Рад би на крилах летіть до вас, та прокляте око, **щоб воно не вилізло**, не пускає* (до М. Лазаревського, с. 169). Подібні побудови характеризуються високою емоційністю, створюють іронічно-грайливий ефект та сприяють імітації живого спілкування.

Вставлені конструкції, окрім функції уточнення чи побіжного зауваження, спрямовані на введення іронічних відтінків, наприклад: *[...] я прозябав собі хоч у поганій, та все-таки вольній хатині, так бачите, **щоб я не зрисував (бо мені рисувать заказано)** свого недуга (углем на комині), то і положили за благо перевести мене в казарми* (до М. Лазаревського, с. 38).

14. Уточнення. Експресивно виразними є також речення з уточненням, які Т. Шевченко вживає у кінці листів. Зокрема, передаючи вітання чи прохання третій особі, письменник вводить уточнення, вказуючи на свій ступінь близькості до цієї особи, наприклад: *Поцілуй за мене свою хорошу, добру пані, **а мою щирю землячку*** (до М. Максимовича, с. 153); *А якби твоя жінка, **а моя сестра**, сказала слово, то це було б до ладу* (до В. Шевченка, с. 191).

Отже, проаналізувавши синтаксичні засоби експресії в епістолярії Тараса Шевченка, ми можемо говорити про досить значну їх активність, спричинену посиленою інформативністю викладу, спрямованістю на адресата та підвищеною конотацією розмовності. Найбільшою кількістю структурних різновидів і значенневих відтінків характеризуються окличні побудови. Структурно різноманітними також постають парцельовані конструкції та лексичний повтор з синтаксичним поширенням, однак спектр їхніх стилістичних функцій досить обмежений. Інші експресивні одиниці синтаксичного рівня (утворення зі звертаннями, інверсовані, питальні, обірвані речення, діалогічні блоки, при-

єднувальні побудови, вставні та вставлені конструкції тощо) виявляють семантичну, модальну та організаційну однорідність.

1. *Ветрова Е. С.* Граматичні особливості етикетних одиниць на позначення звертання в епістолярній спадщині Т. Г. Шевченка / *Е. С. Ветрова* // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – Вип. 8. – С. 184–192.

2. *Єрмоленко С. Я.* Народнописане слово в поезії Тараса Шевченка // *Єрмоленко С. Я.* Нариси з української словесності: Стилїстика та культура мови : [навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. закл. освіти] / *С. Я. Єрмоленко*. – Київ : Довіра, 1999. – С. 131–144.

3. *Жайворонок В. В.* Український психотип у мовотворчості Тараса Шевченка / *В. В. Жайворонок* // Мовознавство. – 2009. – № 3–4. – С. 104–111.

4. *Журавльова Н.* «Нехай Вам Бог помагає на все добре» (Епістолярій Т. Г. Шевченка як відображення національних рис української ввічливості) / *Н. Журавльова* // Тарас Шевченко і народна культура : [Зб. праць Міжнародної (35-ї) Шевченківської конференції, 20–22 квітня 2004 р.]. – Черкаси : Брама-Україна, 2004. – Кн. 2. – С. 100–107.

5. *Завальнюк І. Я.* Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ ст.: структура та прагмалінгвістичні функції : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / *І. Я. Завальнюк*. – Київ, 2010. – 40 с.

6. *Коваль Т. Л.* Засоби експрезивації українського газетного дискурсу початку ХХІ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / *Т. Л. Коваль*. – Запоріжжя, 2011. – 19 с.

7. *Кондратенко Н. В.* Синтаксис українського модерністського та постмодерністського художнього дискурсу : монографія / *Н. В. Кондратенко* [за ред. *К. Г. Городенської*]. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 328 с.

8. *Космеда Т. А.* Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу / *Т. А. Космеда*. – Дрогобич : Коло, 2012. – 371 с.

9. *Ленець К. В.* «Друже мій єдиний!..» (Початкова формула-звертання в листах Т. Шевченка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kulturamovu.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine37-10.pdf>.

10. *Ленець К. В., Пилинський М. М.* Епістолярний стиль в історії нової української літературної мови // Жанри і стилі в історії української літературної мови / [В. В. Німчук, В. М. Русанівський, І. П. Чепіга та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1989. – С. 160–198.

11. *Ляхова Ж. Т.* За рядками листів Тараса Шевченка / *Ж. Т. Ляхова*. – Київ : Дніпро, 1984. – 134 с.

12. *Мелкумова Т. В.* Комунікативно-прагматичні функції виражальних засобів синтаксису (на матеріалі інформаційних та публіцистичних текстів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / *Т. В. Мелкумова*. – Запоріжжя, 2011. – 19 с.

13. *Мозер М.* Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки / *М. Мозер* ; [переклав з нім. *В. Кам'янець*]. – Львів : НТШ, 2012. – 328 с.

14. *Мойсієнко А. К.* Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: Декодування Шевченкового вірша / А. К. Мойсієнко. – 2-ге вид. – Київ : Сталь, 2006. – 300 с.

15. *Огієнко І.* Історія української літературної мови / І. Огієнко. – Київ : Наша культура і наука, 2004. – 436 с.

16. *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови : [підруч. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закладів] / В. М. Русанівський. – 2-е вид., доп. і перероб. – Київ : АртЕк, 2002. – 392 с.

17. *Русанівський В. М.* У слові – вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка) / В. М. Русанівський. – Київ : Наукова думка, 2002. – 240 с.

18. *Синявський О.* Елементи Шевченкової мови, їх походження й значіння / О. Синявський // *Культура українського слова* : Зб. 1 / ред. О. Синявський. – Харків ; Київ, 1931. – С. 7–51.

19. *Сімович В. І.* Дещо про Шевченкову архаїзовану мову // *Сімович В. І.* Праці : у 2 т. : До 125-річчя від дня народження. Т. 1 : Мовознавство. Українська мова і правопис. Культура мови. Мова українських письменників. Історія мовознавства. Персоналії. Рецензії / В. І. Сімович. – Чернівці : Книги-XXI, 2005. – С. 341–353.

20. *Січкарь С. А.* Ідіолект Тараса Шевченка і сучасні мовні норми : автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. А. Січкарь. – Київ, 2003. – 19 с.

21. *Шевченко Т. Г.* Зібрання творів : у 6 т. Т. 6. Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю / Т. Г. Шевченко. – 2003. – 632 с.

22. *Шерех (Шевельов) Ю.* Кулішеві листи і Куліш у листах / Ю. Шерех // *Шерех Ю.* Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології : у 3 т. Т. 2 / Ю. Шерех. – Харків : Фоліо, 1998. – С. 14–50.

**Віталій Кононенко
(Івано-Франківськ)**

ТАРАС ШЕВЧЕНКО: ОБРАЗ АВТОРА В МОВНО-ПОЕТИЧНОМУ ВИМІРІ

Спостереження над Шевченковим психотипом, одержані з різних джерел (спогадів сучасників, його щоденників, поетичних і прозових творів, автопортретів), визначили його як інтровертно-афективний, наділений гіперчутливістю, екзальтованістю, вразливістю, тип [1, с. 4–7]. У цьому сенсі прикметні посилання на його вдачу, пройняту співчутливим ставленням

до всіх страдників [8, с. 281–282], на емоційність, скеровану здебільшого в себе, до свого Alter-Ego [6, с. 74] тощо. Виникає, однак, застереження: чи не міфологізуємо ми образ поета, зрештою, селянського сина, чи не наділяємо його – попри те, що він належав до акцентуалізованих особистостей із властивим їм «темпераментом тривоги і щастя» [7] – схильністю до афектації? Звертаючись до текстів Шевченкових поезій з метою аналізу його мовомислення, знаходимо переконливі свідчення неординарності цієї високообдарованої особистості.

Уявлення про поета як «міфотворця», поета, для якого Україна була ледве не «землею обітованою», а її минуле – суцільним героїзмом, селяни – змучені панщиною невольники [2], навряд чи виправдані. Людина глибокої думки, наділена високим інтелектом, особистість, яка постійно прагнула саморозвитку, Т. Шевченко відтворював у мовно-поетичній формі свої пошуки правди, знаходив відповіді на пекучі питання життя. Один із провідних образів-концептів поета – *дума* розкриває його багатий внутрішній світ, де центральне місце займали роздуми про сенс самого існування людини. З поезії в поезію повертається Т. Шевченко до оцінки своїх дум як болісних, гірких: «А поки що мої *думи*, / Моє *люте горе* / Сіятиму, – нехай ростуть / Та з вітром говорять». Мовомислення, реалізоване в його думках, передається тим, хто мовчить: «*німим отверзнуться уста*». Образи поета з його думами і німим страждальців у їхніх антиномічних зіткненнях стають підґрунтям для взаємин двох сил, двох світів, але між ними немає суперечностей. Від *німих* у метафорі *німі стіни* до *німих*, що озиваються на слова поета, – такий шлях тих, кому передано Шевченкові *думи*; пор.: «*І думу тяжкую мою / Німим стінам передаю*»; «*Озовіться ж, заплачте, / Німій, зо мною / Над неправдою людською, / Над долею злою*».

Великий Кобзар сповідував високі ідеали честі, слави, справедливості як найвищих виявів морально-етичних цінностей. Визначаючи ставлення поета до концептуальних підвалин його світобачення, С. Смаль-Стоцький писав: «Через *правду* до *волі*, а так і до *слави*, святої *слави*» [10, с. 59]. У трактуванні *слави* поетом знайшли реалізацію його потаємні сподівання на те, що Україна його не забуде, що не марно загубив він свої роки, борючись за *правду* і *волю*. Хоча поет говорить, що начебто йому *однаково*, «чи хто згадає, чи забуде», але перед величчю

України він готовий поступитися пам'яттю про себе. З другого боку, від *слави* особистої прокладений шлях до слави козацької, слави України. І тоді особистісні відчуття свого високого покликання відступають перед *славою України*. Поет визнає, що *слава України* гірка, бо минулися часи її вольності, історична героїка затьмарилася; отож, це вже й не справжня, а сфальшована *слава*: «Я ридаю, як згадаю / Діла незабутні / Дідів наших. Тяжкі діла! / Якби їх забути, / Я оддав би веселого віку половину. / Отака-то наша *слава*, / *Слава України*» (він здатний віддати *веселого віку половину* заради слави України; страждальна поетова доля засвідчила: це не були пустопорожні запевнення, заради рідної країни Т. Шевченко зазнав тяжких мук).

Ставлення поета до історичного минулого українського народу потрібно розглядати в саморозвитку, з урахуванням тих змін, які відбувалися у свідомості Т. Шевченка. Як писав В. Русанівський, «якщо раніше сюжети його окремих творів збігалися з тими ідилічними картинами, які подавалися в “Истории Руссов”, то пізніше подібні мотиви в його творчості зникають зовсім» [9, с. 197]. Скажімо, звернення до минувшини в поемі «Холодний Яр» дає змогу створити образ-символ *кари*, на яку чекають панівні в Україні сили: «І повіє *огонь новий* / З Холодного Яру» (ідеться, імовірно, не стільки про полум'я як таке, скільки про вогонь гніву, обурення, що має спалахнути з новою силою). Шевченкові в його зрілі роки належать гнівні слова про Україну, що забула свою славу й спить *на козацьких вольних трупах*, звідки й звинувачення на адресу тих *лукавих*, хто приспав Україну: «Чого ж чванитися, ви! / *Сини* сердешної *України!*». На місце міфологем приходить жорстока правда дійсності, але надія не втрачена, невольники звільняться від кайданів, Україна воскресне: «Нехай мати усміхнеться, / Заплакана мати. / Благословить дітей своїх / Твердими руками / І діточок поцілує / Вольними устами. / І забудеться срамотня / Давня година, / І оживе добра *слава*, / *Слава України*».

Чи не найвиразнішою рисою його поетичної натури, що знаходила вияв у найпотемніших закутках його серця, була Шевченкова щирість, властивість відкривати перед читачем свою змучену душу, сказати те, що не скажеш поза поезією найближчій людині. Ця непередбачувана самореалізація, відвертість приводили до того, що він увесь – непримиренний і лагідний,

нестримний і співчутливий до людського горя – ставав напрочуд близьким, зрозумілим, потрібним і своїм співвітчизникам-українцям, незалежно від рівня їхньої освіченості й культури, і кожному, хто сповідував ідеї правди і справедливості. «*Обніміться, брати мої, / Молю вас, благаю*» – слова-заклик до єднання, сказати б, «людей доброї волі», супроводжені схвильованим *молю, благаю*. Щирість власного серця викликала в поета прагнення досягти високої *правди*; будь-яка *неправда, брехня* викликала його рішучий осуд. *Неправда* для нього – у самому *мовчанні*, мовчати – це ховати неправду, отже, не боротися зі злом: «Кругом *неправда* і неволя, / Народ замучений *мовчить*». Звідси Шевченкове уславлення *слова* як утілення *правди* («Ну що б, здавалося, *слова...* / *Слова* та голос – більш нічого. / А серце б'ється-ожива, / Як їх почує!.. Знать, од Бога / І голос той, і ті *слова* / Ідуть меж люди!»). *Правдиве слово* і є для поета найвищим виразником його щирості, невмирущості його душі: «Не скує душі живої, / І *слова живого*».

Шевченкове поетичне кредо *караюсь, мучаюсь, але не каюсь* створювало образ непохитного борця, який відчуває свою слабкість як людина (*караюсь, мучаюсь*), але водночас виявляє незламну силу духу, готовність подолати будь-яку недолу, нескореність. Т. Шевченка незліченно називали *гнівним*. І справді, у своїй ненависті до загарбників, поневолювачів, запроданців і нечестивців поет виявляє риси непримиренної, навіть жорстокої вдачі, він погрожує, проклинає, попереджає про неминучу кару: «Ви – розбойники неситі, / Голодні ворони. / По якому правдивому, / Святому закону / І землею, всім даною, / І сердешним людом / Торгуєте? *Стережіться ж, / Бо лихо вам буде, / Тяжке лихо...*». Зазвичай згадуємо Шевченків заклик *добре вигострить сокиру*, але в цих словах поет апелює лише до *правдивого, святого закону*; *сокира ж* згадана для того, щоб *заходиться будить*. Тобто радше погрожувати, попереджати, аніж рубати голови.

Ненавидів поет людей рабської вдачі, невольників, які змирилися з долею, тих, хто вірно прислужував панам, особливо із заподатливих земляків. Шевченко добирав найдошкульніших слів, аби засудити, прип'яти до ганебного стовпа тих, хто зрадив святим ідеалам *правди й справедливості*: «*Раби, невольники* недужі! / Заснули, мов свиня в калюжі, / В своїй неволі!». Не-

має будь-яких підстав кваліфікувати Т. Шевченка, – з огляду на його високоморальні якості, – як людину кровожерливу, зловливу і мстиву. Архетип-символ *кров* займає чільне місце в його поетичному мовному світі, однак це не однозначно *чорна, зла, ворожа, чужа* кров, але й *кров жива, свята, праведна, невинна, чиста* [4, с. 292–293]; зрештою, *кров* – це мовно-поетичний образ, утілення широкоформатного за смыслом концепту, а не сприйняте в його прямому значенні слово-поняття.

Поет – «громовержець», нещадний критик царату та його поплічників – був людиною напрочуд лагідною, доброзичливою, чуйною. З великим співчуттям ставився він до скривджених і нещасних. Підвищеним щемом свого серця, синівською ніжністю оповитий у Т. Шевченка образ матері: «Поклала *мати* коло хати / *Маленьких діточок* своїх, / Сама заснула коло них». В уяві поета *мати* – свята, порівнювана з Дівою Марією, мати та її дитина – це втілення щастя, добра: «У нашім раї на землі / Нічого кращого немає, / Як тая *мати* молодая / З своїм *дитяточком* малим. / Буває, іноді дивлюся, / Дивуюсь дивом, і печаль / Охватить душу; стане жаль / Мені її, і зажурюся, / І перед нею помолюся, / Мов перед образом святим / Тієї *матері* святої, / Що в мир нам Бога принесла». Образ Шевченкової матері – це водночас символ неньки-України, запорука світлого майбутнього, бо мати дає життя, народжує дітей: «І буде син, і буде *мати*, / І будуть люде на землі». Співчутливо оцінює поет дівчат-покриток («Катерина»), дівчат, котрі не дочекалися коханих («Мар'яна-черниця»), наймичок, які змушені віддавати своїх дітей чужим людям («Наймичка»), матерів, сини яких не повернулися із солдатчини («Сова»); набір висловлених щодо них визначень невичерпний: «Катерино, *серце моє*»; «Росла дочка Мар'яна, / А виросла, як *панна*, / *Кароока і висока*, / Хоч за пана гетьмана»; «Дівча *любє, чорнобривє...*» тощо. Прикметно, що образ дівчини в поета нерідко не персоніфікований, якщо вони й мають імена, то це швидше умовні знаки (*Катерина, Оксана, Ганна*).

Батьківською турботою пройняті поетичні рядки, присвячені сиротам, покинутим дітям, «байстрюкам», котрих ображають злі люди: «Недовгий шлях – як човнові / До синього моря – / *Сиротині* на чужину, / А там – і до горя. / Пограються добрі люди / Як холодні хвилі; / Потім собі подивляться, / Як

сирота плаче; / Потім спитай, де *сирота*, – / Не чув і не бачив» (порівняння шляху *сироти* із загубленим у морі *човном*, поведінки недобрих («добрих») людей з дією *холодних хвиль* – засоби викликати співчуття до сироти).

У його віршових рядках уславлене високе почуття кохання. Поет рідко говорив про власні почуття, він зазвичай оспівував чуже кохання. Таке відсторонення від особистих почуттів можна тлумачити не лише обставинами його життя поза подружжям. Це передусім вияв альтруїстичної натури, придатної оцінювати не стільки свої почуття, скільки почуття інших. Мабуть, немає в українській поезії рядків, у яких би з такою чутливістю виявлялося б ставлення до нещасливого кохання: «*Полюбила стан високий / І карії очі, / Полюбила, як уміла, / Як серденько хоче...*» і подібне. Лише зрідка, стримано, заховано в тенетах контексту звучать слова про особисте, до кінця не розкриті, але прозорі *я, ти, ми*, що належать до особистісного в житті поета: «*І широкою долину, / І високою могилу, / І вечірню годину, / І що снилось-говорилось, / Не забуду я... / Помарніли ми обоє – / Я в неволі, ти вдовою, / Не живем, а тільки ходим / Та згадуєм тії годи, / Як жили колись*».

Серед експресивів на позначення внутрішніх переживань і страждань привертають увагу численні посилення поета на його плачі: *плачу, ридая, ллю сльози, сльозами обілляся* і подібне, що передають його реактивну відповідь на своє й чуже горе: «*А я й досі плачу, і досі журюсь, / Виливаю сльози на мою Марьяну...*». *Плаче* поет, *плачуть* його герої – запорожці, стара мати, дівчата, малі діти. Це щирі сльози людей змучених, ображених несправедливістю, переслідуваних панами, незадоволених своєю долею. Поет глибоко співчуває, бо знає, що таке людські повневір'яння, тяжке життя, злидні, загибель близьких: «*Плаче* мати одна в хаті, / *А дівчина* в гаї, / *Поплакала* чорнобрива / *Та й стала* співати»; «*Поплакала* стара мати / *Та й стала ридати*»; порівняйте в трагічній за змістом поемі «Невольник»: «*Прокинувся... серце плаче – / І очі заплачуть*»; «Згадаєш, може, молодая, / *Вилиту сльозами / Мою думу...*»; «*Степаночку, голубчику! / Чого се ти плачеш? / Усміхнися, подивися, / Хіба ти не бачиш, / Що й я плачу?*»; «*Як той явір над водою, / Степан похилився, / Щирі сльози козацькії / В серці запеклися, / Мов у пеклі*»; «*І світ настав, а Ярині / Не спиться, – ридає*»; «Сказав

батько, та всі троє / Разом заридали»; «Мовчала Ярина, / Тільки сльози утирає»; «Як з квіточки роса вранці, / Сльози полилися»; «Плаче-ридає, / До Бога руки здіймає, / Кайдани ламає» тощо. З позицій романтично орієнтованої поезії таке насичення тексту мотивами плачу засвідчує не стільки розчуленість, скільки емоційність авторської оповіді. Постає питання «Чи вдається щоразу до фізіологічної дії – плачу сам поет? Коли згадує, як плакав у дитинстві, коли сумує за померлими?» Ідеться про справді пролиті сльози: «Мої там сльози пролились, / Найперші сльози». Відомі спогади, як плакав Т. Шевченко, відвідавши після заслання батьківську хату: «Сльози текли з його очей і не міг нічого вимовити із зворушення» [3, с. 371]. Проте навряд чи поет посилався на пролиті сльози. Ці сльози можуть бути свого роду гіперболізованим вираженням його гострої реакції на веселощі тих, хто не знає людського горя: «І всі регочуться, сміються, / І всі танцюють. Тільки я, / Неначе залятий, дивлюся / І нишком плачу, плачу я. / Чого ж я плачу? Мабуть, шкода, / Що без пригоди, мов негода, / Минула молодість моя» (образ побудований на антитезі: *регочуться, сміються, танцюють і плачу, плачу*). Поет уподібнює свої сльози гірким і вистражданим словам: «Немає слов, немає сльоз, / Немає нічого»; «Може, ще я поділюся / Словами-сльозами / З дібровами зеленими!». Шевченкові *плачі* – свідчення мужності людини, яка стримує свої почуття, а не виставляє їх на загаль.

Слідом за М. Гоголем поет звертається до антитези *плакати-сміятися* (до *сміху крізь сльози*), що зближує двох геніальних українців як носіїв ідеї непохитності духу за будь-яких важких обставин: «А ми будем / Сміятися та плакати». Спостерігаючи за царськими посіпаками, поет знову-таки використовує сатиричний образ *сміху-сліз*: «Тільки де-де православні / По углах стогнали / Та, стогнучи, за батюшку / Господа блага́ли. / Сміх і сльози!». Поєднання *плачу* й *сміху* в тяжкі часи неолі стає свого роду ознакою поетового світовідчуття: «Заснули думи, серце спить, / І все заснуло, і не знаю, / Чи я живу, чи доживаю, / Чи так по світу волочусь, / Бо вже не плачу й не сміюсь». Ідея *сміху-плачу* усвідомлюється як константна для всієї України з її трагічною, але не загубленою долею: «Сміється і ридає / Вся Україна». І коли усміхнеться *заплакана* мати, серце поета щиро радіє разом з нею: «Нехай мати усміхнеться, / Заплакана мати».

Звернення Т. Шевченка до образу-символу *серце* (*серденько*) стає мовно-естетичним прийомом у дусі тогочасної поетичної традиції, що відкриває шлях до відтворення внутрішніх переживань, відкритості поетової душі. Не можна не враховувати, що «образ серця як вмістища почуттів, настроїв, переживань, а відтак і самої душі зрештою відповідає самій ментальності українців із властивими їм рисами підвищеної чутливості, емоційності, меланхолійності тощо» [5, с. 264]. Використання образу *серця* посилює ефект інтимності, а самого поета показує як людину внутрішньо розкуту, відверту, готову поділитися зі співрозмовником найзаповітнішим. Скажімо, у вірші, написаному на засланні, – «Заросли шляхи тернами» – образ *серця* переростає в образ самого поета-страждальця, відірваного від рідної землі, близьких йому людей: «Маю *серце широкее* – / Ні з ким поділити!»; «Не дав *серця* молодого / З тим *серцем* дівочим / Поєднати»; «Не найшлося / З ким *серцем* ділитись». Прикметні поетові визначення *серця*: це душа («Побрались; / І тихо, весело прийшли, / *Душею-серцем* неповинні, / Аж до самої домовини»; «Кого ж без мови, без слова навчила / *Очима, душею, серцем* розмовлять»); це майже істота з рисами зворушеної людини: «*Серце* моє трудне, / Чого ти бажаєш, що в тебе болять? / Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш? / Засни, моє *серце*, навіки засни, / Невкрите, розбите, – а люд навісний / Нехай скаженіє... / Закрий, *серце*, очі» (*серце* *бажає*, йому *щось болять*, воно *п'є і їсть*, і *спить*, воно *невкрите, розбите*, до того ж, *має очі*).

Великий Кобзар був здатний радіти людському щастю, милувався не лише «садком вишневим», а й сімейним затишком, дружніми стосунками, добрими людьми; щирі почуття виливалися в народну *пісню*: «*Співають* ідучи дівчата, / А матері вечерять ждуть»; «Пливуть собі ніби з дому, / Так буцім гуляють, / Та, звичайне запорожці, / Пливучи *співають*». Мрія про щасливе життя «усіх суших» (ідея *щастя*) не покидала поета. Описує він, здавалося б, найтяжчі страждання знедолених людей, а думкою повертається до свого постійного прагнення – утвердити добро; *веселії люди* – один з улюблених поетових образів, побудованих на конотаціях піднесеності, урочистості: «І примиренному присняться / І *люде добрі*, і *любов*, / І все *добро*. І встане вранці / *Веселий*, і забуде знов / Свою недолу

і в неволі / Познає рай, познає волю / І всетворящую *любов*» (прикметний набір слів на позначення щасливого життя: *примирений, добрі, любов, добро, веселий, рай, воля, всетворящий*). Звинувачення самого себе в безсердечності («кого я, де, коли любив!») були викликані прагненням до внутрішнього самовдосконалення рефлексією: «Ці самодокори-самоосуди, що плинули з перечуленої душі, були, звичайно, неслухні, несправедливі: *любити й творити добро* – це був фактичний зміст усього його попереднього життя» [3, с. 254].

Не можна вбачати в поетові людину, яка розчарувалася, засумувала й не знає, як подолати життєві перешкоди, яка зневірилася. Поет – у результаті внутрішнього супротиву життєвим поневірянням – не втрачав *надії* на краще; його оптимістичне світосприймання надавало йому наснаги боротися: «*Борітеся – поборете, / Вам Бог помагає*». *Надія* – це те, чим жив поет у найважчі часи заслання: «Треба б вмерти. Так *надія*, / Брате, не вмирає»; «... донеси / На мою країну / Мої сльози; бо я, Боже! / Я за неї гину... / Донеси ж, мій Боже милий! / Або хоч *надію* / Пошли в душу». Сила духу невід’ємна від цієї героїчної особистості, непохитного борця. Шевченкова *надія* – не лише потяг до особистого щастя, вона, за поетом, невіддільна від долі його народу: «*Встане Україна. / І розвіє тьму неволі, / Світ правди засвітить, / І помолиться на волі / Невольничі діти... І світ ясний, не вечірній / Тихо засяє...*». У найтяжчі часи перебування на засланні в поета сподівання на краще поєднувалися з *безнадією*: «Як же його у неволі / Жити *без надії*? / Навчіть мене, люде добрі, / А то одурію» (на яких добрих людей сподівався поет – невідомо, але до когось-таки потрібно було звертатися), однак відчуття відчаю знову змінювалися на *надію*.

Шевченкове ставлення до *долі-недолі*, якщо зважувати на його поетичні тексти, навряд чи можна зводити до ортодоксальних уявлень, побудованих на позиціях представників теорій «фатуму», розмірковувань про метафізичні, трансцендентні засади його світорозуміння. Вочевидь, не доцільно бачити в словесних розмірковуваннях поета про долю лише «раннє інтуїтивне відчуття метафізичної залежності людини від долі як трансцендентного феномену» [8, с. 460]. Як видається, він піднявся над вузько сакральним уявленням про долю як призначення, отримане «зверху», неподолану даність і здебільшого сприйняв її як образне вті-

лення найширшого за змістом «доленосного» концепту. Це не запобігання перед долею, не благання пом'якшити її поштовхи. Це мужня позиція людини, яка, попри всі нещасливі обставини, готова до випробувань, бо він, зрештою, – той же Прометей. Т. Шевченко писав і про себе, коли ушлявляв мужність давньогрецького героя, коли від слів про його страждання переходив до зазначення його непокори (*не вип'є живущої крові*) і до узагальнення (*не вмирає душа наша, не вмирає воля*). Важко знайти в українській поезії інші рядки, у яких би автор готовий був прийняти не лише *добр*у, але й *злу* долю (не даси *доброї*, дай хоча б *злої*), що характеризує його як людину нескорену, здатну до супротиву й боротьби.

Розуміння долі для Т. Шевченка пов'язане з народним уявленням про *талан*; в уяві поета – це позначення долі, якої прагне, але не може здобути людина; конкретизоване щодо долі поняття *талан-доля*, *талан-щастя* виявляє розуміння поетом права людини на щасливе життя: «Нудно йому / На чужому полі! / Всього надбав, роботяга, / Та не придбав *долі*! / *Талану* того святого...»; «Китайкою повивала, / Всіх святих благала, / Та щоб йому всі святії / *Талан-долю* слали»; отже, немає талану – немає щастя: «У якому краї мене заховують, / Де я прихилися, навіки засну. / Коли *нема щастя, нема талану*...». Уявлення Т. Шевченка про *долю*, *талан* виявляють у ньому особистість високих думок, для якого людське існування виправдане за умови волі, достатку, сімейного затишку, праці на себе. Його власна доля стає лише стимулом для роздумів про долю кожного, хто близький до нього за духом.

Мовна особистість поета – носія рідного культурологічного джерела, можливо, і на рівні підсвідомого, архитипного, була незмінно зорієнтована на споконвічне, генетичне, націотворче. Досить звернутися до незлічених поетових етнографізмів, які створювали не лише тло його поетичних текстів, а й ґрунтовно виписаний символізм його творчості; порівняймо Шевченкові символи *хата*, *тополя*, *червона калина*, *явір*, *садок вишневий*, *зозуля*, *голубка*, *місяць*, *русалонька* тощо, репрезентовані як поетичні знаки народної традиції [4, с. 294–305], що утверджують національно орієнтований мовно-культурний тип його особистості. Водночас співчуття до долі пригнічених народів засвідчує братерські настрої поета; усі, хто страждає – незалежно від національної належності, – близькі, не чужі йому люди: «*Од*

молдованина до фінна / На всіх язиках все мовчить». Його мрії – об'єднання народів на засадах правди й волі: «Встане правда! встане воля! / І тобі одному / Помоляться *всі язики* / Вовіки і віки»; порівняйте поетові звинувачення з приводу загарбницьких дій представників інших націй: «А може, й посадять / *Москалика* або *німця*. / А *москаль* та *німець* / І там найдуть хлібець»; «Та й *москаль* незгірша штука: / Добре вміє гріти руки»; «І на Січі мудрий *німець* / Картопельку садить»; «Гірше *ляха* свої діти / Її розпинають». Не можна не брати до уваги його дружніх спілкувань із кращими представниками російського, польського, чеського, киргизького, грузинського народів.

З праць сучасних науковців постає проблема «дуалізму», роздвоєння Шевченкової душі, у якій убачають відбиток властивого українській людині «двійництва» [2, с. 46]. Кожна видатна особистість переживає періоди розпачу й «перевтілень». Обставини власного життя виявляли притаманні його натурі суперечності, «альтернатизм», однак щодо Т. Шевченка, як засвідчує його «поетичний автопортрет», виявляє себе передусім прагнення до саморозвитку, самовдосконалення, які й визначали ці внутрішні боріння. Зрештою, вони не порушували цілісності його особистості, попри можливі сходження і розходження в ньому «самості» й «тожсамості» [2, с. 45]. У підмурок Шевченкової високої поезії закладено образ автора – борця, подвижника, щиросердної людини; не випадково його творче життя не було відділене від його особистої тяжкої долі. Шевченків ліричний герой – це і є сам поет, це його, а не домисленого «побратима» гіркі думи, відтворені в часи нічних видінь у Петербурзі, суворой солдатчини чи на рідних теренах України. Шевченко був таким, чий правдивий словесний портрет доповнив, розширив, відтворив сам поет. За цим підходом по-іншому сприймається лірично-особистісні засади Шевченкової поезії, у яких дзеркально відбитий і словесний автопортрет, і домислене бачення свого сучасника. «Сам як інший» (П. Рікер), але водночас і «сам не як інший» – цими словесними формулами може бути охарактеризований той згусток особистісних і загальнолюдських пріоритетів, в ім'я утвердження яких і творив поет. Прикметно, що в його інтертекстових паралелях (зі «Слова о полку Ігоревім», з біблійних текстів, з мотивів поезій О. Пушкіна й А. Міцкевича) ще й ще вимальовується його високообдарована «самість». Якщо, скажімо, у поемі «Кавказ» поет осмислює сенс

життя: «Не вмирає душа наша, / Не вмирає воля», то паралельно залучає образ *неситого*: «І *неситий* не виоре / На дні моря поле», посилюючи сказане в Біблії «Чи хто виоре море худобою?».

Поет інколи доволі критично оцінював свій спосіб життя, писав, скажімо, про пияцтво, нічне бенкетування, невміння жити як усі. У поемі «Сон» образ «гульгтя» допомагав поетові «розкутисся», стати вільним від умовностей (*літати з совою*); це водночас і свідчення щирості, відкритості його: «Я гуляю, бенкетую / В неділю і в будень. / А вам нудно! Жалкуєте! / Єй-богу, не чую, / І не кричіть! Я свою п'ю, / А не кров людськую»; «Отак ідучи попідтинню / З бенкету п'яний уночі, / Я міркував собі йдучи». Підвищене відчуття своєї недосконалості, занурення в глибини своєї душі, властиве особистості, здатної до самовиховання, – характерна Шевченкова особливість. Будь-які спроби давати оцінку великому Кобзареві поза його власним баченням своєї Я-концепції, вдачі, поза думками і пристрастями – утрачають сенс.

1. Генералюк Л. Нотатки до психологічних студій над Шевченком і його творчістю / Леся Генералюк // Слово і час. – 2012. – № 5. – С. 3–20.

2. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. – Київ : Факт, 2006. – 148 с.

3. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка: біографічний нарис / Павло Зайцев. – Харків : Прапор, 1994. – 447 с.

4. Кононенко В. І. Мова у контексті культури / Віталій Кононенко. – Київ ; Івано-Франківськ : Плай, 2008. – 390 с.

5. Кононенко В. І. Символи української мови / Віталій Кононенко. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Київ ; Івано-Франківськ : Прикарпатський національний ун-т, 2013. – 440 с.

6. Космеда Т. А. Его і Alter-Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу / Т. А. Космеда. – Дрогобич : Коло, 2012. – 372 с.

7. Леонгард К. Акцентирование личности / Карл Леонгард ; пер. с нем. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 544 с.

8. Нахлік Є. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики / Євген Нахлік. – Львів : Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2003. – 567 с.

9. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – 2-е вид., доп. і перероб. – Київ : АртЕк, 2002. – 424 с.

10. Смаль-Стоцький С. Шевченко. Інтерпретації / Степан Смаль-Стоцький. – Нью-Йорк ; Париж ; Торонто : Наукове товариство ім. Шевченка, 1965. – 239 с.

*Ірина Кононенко
(Варшава, Польща)*

ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ АД'ЕКТИВІВ У ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Поетичні тексти Т. Шевченка стали вирішальним імпульсом у розвитку української літературної мови. Закономірно, що поезії митця можуть бути досліджені в багатьох лінгвістичних вимірах. Аналіз уживання навіть однієї частини мови засвідчує глибину, неодноплановість Шевченкової думки. У цьому аспекті особливе зацікавлення викликає використання Т. Шевченком такого лексико-граматичного класу слів, як прикметник.

Здійснені в представленому дослідженні спостереження над застосуванням ад'єктивів у поетичній мові Т. Шевченка мають на меті створення цілісної картини їх слововживання. Особливості розкриття поетом семантики та функцій прикметників вивчено з урахуванням його художньо-естетичних і прагматичних цілей.

Сфера прикметників яскраво відображає аналітизм когнітивної діяльності людини. На думку І. Огієнка, «знати ознаки предмета – знати самий предмет» [4, с. 120]. Серед усіх частин мови саме прикметник має найбільший лексико-семантичний потенціал. Категоріальне значення ознаковості, сигніфікативний тип семантики відображаються в лексичних значеннях прикметника. З-поміж інших класів слів ад'єктив вирізняє тісний взаємозв'язок лексичних і синтаксичних властивостей. Увесь спектр своєрідної семантики прикметників реалізується в реченнях, де він може виступати в позиції або атрибута, або предиката. Типологічні риси прикметників сприяють використанню ад'єктивів для передачі суджень про світ, найтонших емоцій. У своїх поетичних творах Т. Шевченко демонструє реалізацію великих семантико-граматичних можливостей українських прикметників. Поліфункціональність ад'єктивів у Шевченкових текстах виявляє себе на різних мовних рівнях і в різних семантичних ракурсах.

У поезіях Т. Шевченко вживає передусім якісні прикметники, що не випадково. Основним семантичним маркером якіс-

них прикметників є оцінне значення. Широке застосування Шевченком оцінних слів свідчить про могутню експресію, закладену в його поезії, про небайдужість до світу та образів, які він створював.

За допомогою ад'єктивів предмет оцінюється в певному аспекті. Т. Шевченко використовує всю гаму аксіологічних можливостей прикметників, уживаючи ці слова у кваліфікативно-оцінному, квантитативно-оцінному та інтенсифікаційному значеннях, наприклад: «Тепер же *злої* тії долі, / Як Бога, ждати довелось»; «І на гору *високою* / Виходжу, дивлюся, / І згадую Україну, / І згадаць боюся»; «Мандрували гайдамаки / Лісами, ярами, / А за ними і Галайда / З *дрібними* сльозами».

Для повного розкриття змісту оцінної ознаки в поезії Т. Шевченка нерідко потрібний широкий контекст. Скажімо, у реченні: «А той, *тихий* та *тверезий*, / *Богобоязливий*, / Як кішечка підкрадеться, / Вижде нещасливий / У тебе час та запустить / Пазурі в печінки, – / І не благай: не вимолять / Ні діти, ні жінка». Посттекст характеристики узагальненої особи виявляє іронічну, а отже, протилежну прямому значенню оцінку. При цьому не тільки контекст може впливати на вияв ад'єктивом знака оцінки, але й оцінний прикметник формує семантичну структуру та прагматичний тип висловлювання, визначаючи його аксіологічний характер.

Основним суб'єктом оцінного мовлення зазвичай виступає автор тексту. Інколи у своїх поезіях Т. Шевченко експліцитно вказує на себе як на суб'єкта оцінки, наприклад: «Привітай же в своїй славі / І мою *убогу* / Леπτу-думу *немудрую* / Про чеха святого, / Великого мученика, / Про славного Гуса!». Імпліцитно виражений суб'єкт оцінки може передавати точку зору актанта. При цьому відбувається поєднання оцінної думки автора і персонажа, порівняймо: «Титарівно! / В *недобрий* час з того нерівні / Ти насміялась...».

Об'єктом оцінки в Т. Шевченка стають іменники різних тематичних груп. Отже, аксіологічні поєднання не мають семантичних обмежень, порівняймо, наприклад: *стара мати*, *високі гори*, *жовтенький пісок*, *широкий шлях*. Водночас оцінці може підлягати не тільки опорний субстантив, але й інший реченнєвий або позареченнєвий елемент. Скажімо, у контексті «Кляне мати / Той час і годину, / Коли на світ породила / *Нелюбу* дити-

ну» об'єктом оцінки стає не тільки дитина, але й – опосередковано – сама мати.

Характеризуючи за допомогою оцінних слів (насамперед прикметників) ті чи інші явища, Т. Шевченко і сам уважає себе вразливою, емоційною особистістю. Порівняймо, наприклад, уживання прикметника *сердешний*: «В руках чоботи на плечах / Латана торбина / У старого: а дитина! / *Сердешна* дитина»; «А той, щедрий та розкошний, / Все храми мурує; / Та отечество так любить, / Так за ним бідкує, / Так із його, *сердешного*, / Кров, як воду, точить!...».

Приклади частотного вживання ад'єктивів свідчать про те, що поет включає прикметники до низки так званих ключових слів. Послідовне застосування ключових лексем у різних поезіях відображає їхню вагомість для автора, місце, яке займали відповідні поняття й оцінки в його мовній картині світу.

Одним з таких ключових слів стає слово *чужий*. Різноматна сполучуваність цього прикметника, розмаїте контекстне оточення демонструють невідповідності періодичного вживання ад'єктива в Шевченкових поезіях, порівняймо, наприклад: «За високими горами, / За широкими степами, / На *чужому* полі / По волі-неволі / Найду свою долю!»; «І квіткою, й калиною / Цвісти над ним буду, / Щоб не пекло *чуже* сонце, / Не топтали люде». Численними повторами прикметника *чужий* не тільки в широкому, але й у близькому контексті Т. Шевченко привертає увагу читача до визначальної концептуальної ознаки, наприклад: «В *чужій* землі, в *чужій* сім'ї / Кого ти радуєш»; «Іде чумаки з-за Лиману / З *чужим* добром, безталанний, / *Чужі* воли поганяє...». Ад'єктив *чужий* може ставати в Т. Шевченка субстантивованим словом і словотвірною базою для не менш типового для поета іменника *чужина*, наприклад: «Мені однаково, чи буду / Я жить в Україні, чи ні. / Чи хтось згадає, чи забуде / Мене в снігу на *чужині* – / Однаковісінько мені. / В неволі виріс між *чужими*...».

Інколи ключовими стають у Т. Шевченка і відносні прикметники. До таких базових слів у поетичній творчості Т. Шевченка належить, скажімо, паронімічна група ад'єктивів *козацький* – *козачий*. Паралельне застосування цих паронімів не тільки дає змогу наголосити на символіці козацтва та пов'язаних з ним ознак, але й виявляє словотвірні можливості української мови,

порівняймо: «А онде, онде за Дніпро, / На пригорі, ніби капличка, / *Козацька* церква невеличка / Стоїть з похиленим хрестом»; «Недолю співаю *козацького* краю...»; «Не дивуйтеся, дівчата, / На старі *козачі* щирі сльози». Обидва ад'єктиви – і *козацький*, і *козачий* – послідовно поєднані в Т. Шевченка з іменником *слава*: «...А панам лукавим... / Нащо здалась *козацькая* / Великая слава?»; «Спасибі, дідусю, що ти заховав / В голові столітній ту славу *козачу*...».

При називанні ознак Т. Шевченко широко вживає ад'єктиви різного творення, зокрема прикметники як прямої, первинної, так і вторинної номінації. Подібні прикметники в переносному значенні можуть мати в поезії Т. Шевченка узуальний або індивідуально-авторський характер. Застосовуючи ад'єктиви вторинної номінації, поет користується передусім основним принципом їх утворення – метафорою, порівняймо: «Поділюся моїми сльозами / Та не з братом, не з сестрою – / *З німими стінами* / На чужині»; «Сумно-сумно гайдамаки / *Залізную силу* / Поховали...». Імпліцитно вказуючи на референтів через ознаки за принципом суміжності, Т. Шевченко утворює прикметники вторинної номінації метонімічного типу, здебільшого при кваліфікації особи, наприклад: «*Головою молодю* / На руку схилилась»; «А доня взаперті сидить / *В своєму сумному покої*».

Як відомо, типовим для українського фольклору є високочастотне використання слів, у тому числі прикметників, із суфіксами здрібнілості, які часто додатково передають конотацію пестливості. Т. Шевченко продовжує і розвиває цю традицію, наприклад: «Де, як, коли і що робилось, / Було що насправді, а що снилось, / Які моря перепливав!.. / І темний гайок *зеленький*, / І чорнобривка *молоденька*...»; «Тогді, хвиле, неси з милим, / Куди вітер віє! / Коли ж милий на тім боці, / *Буйнесенький*, знаєш, / Де він ходить, що він робить, / Ти з ним розмовляєш».

Словосполучення «опорне слово + ад'єктив» нерідко стають базою для утворення складних прикметників, наприклад: «Росла дочка Мар'яна, / А виросла, як панна, – / *Кароока* і висока...»; «Попід горою, яром, долом, / Мов ті діди *високочолі*, / Дуби з гетьманщини стоять». Водночас ад'єктивні композити виникають і шляхом поєднання основ (коренів) слів, які не входять у генетичні словосполучення: «А тим часом *стародавню* / Січ

розруйнували». Т. Шевченко тонко відчуває словотвірний потенціал слів і, орієнтуючись на загальномовні моделі, створює власні складні прикметники, наприклад: «...Через базар / Кажан *костокрилий* / Перелетить...»; «Сумує Корсунь *староденний*...»; «Гостей закованих своїх / Сердешним чаєм напували / І часових перемінjali, / *Синьмундирних* часових».

Т. Шевченко послідовно вживає мовні одиниці, утворені всіма словотвірними способами. Серед видів конверсії (переходу слів з однієї частини мови до іншої) в українській мові найбільш поширена субстантивація, при якій здійснюється перехід слів із класу прикметників до класу іменників. Поет активно використовує можливості як загальномовної, так й оказіональної субстантивації. Подібні іменники нерідко набувають додаткових семантико-стилістичних конотацій, наприклад: «...*Старий, малий, / Убогий, багатий* / Поєднались...»; «Дивилася *чорнобрива, / Сохла і мовчала*»; «Сумно-сумно серед неба / *Сяє білолиций*»; «Отак вона вишивала, / У віконце виглядала, / Чи не ревуть *круторогі*...».

У своїй поезії Т. Шевченко не тільки вживає прикметники в повному вияві граматичних категорій, але й закріплює їх специфічні для української мови можливості. Скажімо, українська мова репрезентує паралельні стягнені й нестягнені морфологічні форми ад'єктивів, причому переважає вживання стягнених форм. Віддзеркалюючи цю тенденцію, Т. Шевченко високочастотно застосовує нестягнені форми, причому не лише з ритмомелодійною, але й зі стилістичною метою, порівняймо: «*Святеє сонечко зійшло*»; «Загляну в гори, / В вертепи *темнії* і в нори, / Без дна *глибокі*». Відомо також, що в українській мові короткі прикметники вживаються обмежено, проте вони мають можливість виконувати і предикативну, й атрибутивну функцію. Порівняймо короткий прикметник як атрибут у Т. Шевченка: «Пливе човен, / Води *повен*».

Ад'єктив виявляє свою лексичну семантику в межах словосполучення. Субстантивні словосполучення з прикметником належать в українській мові до найбільш поширених, тому зрозумілим стає семантичне багатство цих конструкцій у творах Т. Шевченка. Значну частину ад'єктивів у межах словосполучень у Шевченкових поезіях можна кваліфікувати як постійні епітети, наприклад: *буйний вітер, широкий степ, високі гори*,

ясний місяць та ін. Така стилізація додатково зближує поезію Т. Шевченка з народною творчістю [1]. Особливо близькі Шевченковій поезії постійні епітети, що передають колірні характеристики. Очевидно, тут знайшов своє вираження мистецький талант Т. Шевченка. Завдяки наявності в текстах подібних ад'єктивів в уяві читача постають яскраві візуальні образи, порівняймо: *зелена діброва, синє море, чорна земля, карі очі, чорні брови* та інші. Одночасно Т. Шевченко часто обіграє постійні епітети, переосмислюючи їх у межах розширеного тексту. Згадаймо, наприклад, початок поеми «Сон»: «Тори мої *високії, / Не так і високі, / Як хороші, хорошії, / Блакитні здалека*».

Т. Шевченко активно застосовує прикметники як структуротвірні компоненти простого, ускладненого та складного речення. Лексико-семантичні властивості ад'єктивних слів як компонентів речення визначають можливість їх участі в реалізації комунікативного завдання. Якісні прикметники можуть виконувати атрибутивну функцію або входити до складу іменних предикатів. Відносні ад'єктиви перебувають в атрибутивній позиції. Аксіологічну семантику атрибутів – якісних прикметників – поет нерідко підкреслює за рахунок приєднання кваліфікатора, порівняймо: «То не роса / Вранці при дорозі / На спориші і не ваші / *Дуже дрібні* сльози»; «*Несказанно* / *Гарна* нехрещена!».

Прикметниковий атрибут реалізує широке коло логіко-семантичних функцій. У першу чергу ад'єктив звужує поняття, що передається субстантивним компонентом. При цьому в семантичній групі «атрибут + опорне слово» можуть встановлюватися класифікаційні, протиставні, уточнювані відношення, які значною мірою проєктуються на все речення, наприклад: «Молюсь тобі, Боже милий, / Господи великий! / *Що не дав мені загинуть, / Небесний владико, / Що дав мені добру силу* / Пересилить горе». У реченнях типу «І ніхто не бачив, / *Що мала дитина* у куточку плаче»; «*Диво дивне* на світі / З тим серцем буває!» тавтологічні сполучення іменника з прикметником сприймаються як бажання автора виокремити важливі ознаки базового іменника, висуваючи їх у семантичний центр речення.

Атрибут у поезіях Т. Шевченка здебільшого передує означувальному слову, що відповідає закономірностям позиційного розміщення компонентів в українській мові, наприклад:

«Не слухала *стара мати*, / Робила, що знала». Порядок слів у реченні відбиває особливості розподілу функціонально-семантичних ролей слів за синтаксичними й лінійними позиціями з погляду мовця. Зміни у звичному розміщенні компонентів засвідчують зміну комунікативного фокуса висловлювання. Перерозподіл компонентів речення в лінійній послідовності, зокрема, інверсійна позиція атрибута щодо суб'єктного чи об'єктного субстантива, залежить від прагматичного наміру автора актуалізувати ознаку, підкреслити стилістичну близькість тексту до народної поезії, створити емоційну напругу [2, с. 212–213]. При цьому контактна постпозиція атрибута певною мірою порушує цілісність словосполучення, функціонально наближаючи ад'єктив до виконання ролі предиката, наприклад: «У всякого своя доля / І свій *шлях широкий*»; «Одним-єдине при долині / В степу край дороги / Стоїть *дерево високе*, / Покинуте Богом».

Вплив атрибута, що має значний лексико-семантичний та предикативний потенціал, нерідко виходить за межі іменного сполучення і суттєво позначається на формуванні семантико-синтаксичної структури речення. У поезіях Т. Шевченка атрибут може мати різноманітні логіко-значеннєві контакти з іншим компонентом висловлювання, у тому числі з дистантно розміщеним. Плани змісту в межах одного простого висловлювання взаємопов'язані і створюють ефект багатомірного текстового простору. У Шевченкових творах атрибути нерідко входять з іншими компонентами речення в системні семантико-синтаксичні відношення означального або зумовленого типу – зближення, протиставлення, каузації, допустовості.

Одним з найбільш поширених типів внутрішньореченнєвих контактів атрибута з іншим компонентом речення є відношення семантичного зближення (уподібнення). У своїх поезіях Т. Шевченко послідовно обіграє однокореневі слова в контекстних умовах; цей прийом допомагає семантично зблизити різні компоненти простого речення і, таким чином, актуалізувати їх, наприклад: «Дивлюсь: твоя, мій брате, мати / *Чорніше чорної* землі / Іде...»; «...*З лиха* / Якийсь *лихий*, хоч і земляк»; «Отак і ви прочитайте, / Щоб *не сонним снились* / Всі неправди...». Максимальне взаємне тяжіння мають атрибути – лексико-семантичні варіанти одного прикметника, порівняймо: «*Веселе* сонечко

сховалось / В *веселих* хмарах весняних»; «...Або хоч крихотку землі / Із-за Дніпра мого *святого Святії* вітри принесли...».

Протиставлення компонентів речення, на відміну від семантичного зближення, має тільки бінарний характер. Протиставлення атрибута з іншим компонентом передає в поезіях Т. Шевченка глибокий пропозитивний зміст: контрастні компоненти речення можуть бути полюсами протиріччя, різниці, нерівності, неподібності, заперечення тощо. Ефект парадоксу досягається в типовому для Т. Шевченка використанні в близькому тексті однокореневих слів, одне з яких має префікс *не-*, наприклад: «О милий Боже України! / Не дай пропасти на чужині, / В *неволі вольним* козакам!». Високочастотно протиставляються візуально контрастні ознаки, порівняймо: «Попрощалося *ясне* сонце / З *чорною* землею...».

У простих реченнях поетичних текстів Т. Шевченка нерідко імпліцитно виявляють себе виражені семантико-синтаксичні відношення зумовленості – каузації, умови, результативності, мети, допустовості. Як і відношення протиставленості, детермінація компонентів речення базується на логічній бінарності. Уживання речень такого типу дає змогу Шевченкові не лише констатувати ті чи інші події, але й додатково пояснити їх або передати власне суб'єктивне ставлення до подій. У коло вираження відношень зумовленості включений і прикметниковий атрибут.

Скажімо, ад'єктивний атрибут бере участь у вираженні причиново-наслідкових відношень різного типу (переміщення, володіння, буття, ознаковості, стану). Т. Шевченко свідомо вводить каузацію в просте речення імпліцитно, лишаючи читачеві можливість «розшифрувати» причиново-наслідковий зв'язок, наприклад: «І кайзаци *не минають* / *Дерева святого...*» (оскільки дерево святе, кайзаци його не минають); порівняймо також: «А *сльози дівочі* / І серед дня *лихо роблять*»; «*Вечірнє сонечко* гай *золотило...*». Модифікацією каузативності виступає допустовість. Водночас компоненти речення, пов'язані відношеннями допустовості, з одного боку, протиставляються, з другого, – певною мірою зближуються між собою. Таким складним нашаруванням змістів характеризуються особливо важливі для поета контексти, наприклад: «Мені *невесело* було / Й на нашій *славній Україні*» (хоча Україна славна, мені було й на ній невесело).

Отже, у поетичних творах Т. Шевченка атрибут виявляє свої властивості як компонент широкого діапазону, його контакти з іншими компонентами речення накладаються на речення загалом; створюються додаткові пропозиції, що ускладнюють семантико-синтаксичну структуру речення. Включення атрибута у відношення «другого плану» активізує його, і він стає облігаторним компонентом простого речення, функціонально наближаючись до предиката.

У поезіях Т. Шевченка прикметник може входити до складу іменних присудків різного типу, наприклад: «Чом ти не *убога!*»; «Думи мої молодії – *Понурії діти...*». Ад'єктив у подібних реченнях стає граматичним і семантичним центром речення, передаючи передусім оцінні характеристики референтів – суб'єктів.

У семантичній організації простого, у тому числі ускладненого, речення виокремлюються словесні комплекси, що характеризуються багатозначними внутрішньоструктурними відношеннями. Т. Шевченко широко використовував ускладнені речення з прикметниковими компонентами – неоднорідними, однорідними та предикативними означеннями. Уживання подібних іменних груп не тільки уможливило збагачення простого речення номінацією кількох ознак, але й створює другий план висловлювання, оскільки означення такого типу вступають між собою в семантико-синтаксичні відношення.

Взаємні контакти неоднорідних означень будуються передусім на їх різноплановому характері. Водночас важливим чинником, що дає імпульс утворенню відношень між неоднорідними означеннями, стає їх належність до однієї частини мови та входження в складне сполучення з одним опорним субстантивом. Комплекси з неоднорідними означеннями в Т. Шевченка здебільшого передають відношення характеристизації. Подібні словесні ланцюжки можуть бути трансформовані в речення з оцінним ад'єктивним предикатом, наприклад: «Так море спіяло / (Любило *завзятих чубатих слов'ян*)» (чубаті слов'яни – завзяті); порівняймо також: «Слав'яне! Слав'яне!» / *Славних прадідів великих* / Правнуки погані»; «Запалили у сусіда / *Нову добру хату* / Злі сусіди».

Речення з однорідними означеннями уможливлюють більш розгорнуто експлікувати семантико-синтаксичні відношення

між прикметниковими компонентами і водночас у конденсованому вигляді передати додатковий зміст. Т. Шевченко тонко відчуває це і використовує групи з однорідними означеннями значно частіше, ніж із неоднорідними. Типи змістових відношень між однорідними означеннями є складними і багатогранними, порівняймо, наприклад: «А Мар'яна / Не до пана / Виходила гуляти, / *Не до пана старого, / Усатого, товстого...*» (перелік ознак); «Ох, лихо, / Лишенько, дівчата! / Мати *стан гнучкий, високий*, / А серця – не мати» (уточнення); «І там степи, і тут степи, / Та тут не такі – / *Руді, руді, аж червоні...*» (зближення і градація).

У системі ускладненого речення Т. Шевченко використовує компоненти з подвійними зв'язками, передусім предикативні означення. Такі компоненти синтаксично і семантично пов'язані як з іменниковим суб'єктом, так і з дієслівним предикатом. Семантичні типи предикативних означень залежать не тільки від граматичного зв'язку та значеннєвого навантаження відповідних слів, але й від порядку слів, у першу чергу від перебування такого означення перед предикатом чи після нього, порівняймо: «Понад Дніпром козак іде, / Може, з вечірниць, / *Іде смутний, невеселий*, / Ледве несуть ноги»; «А уночі *розхристана / І простоволоса* / Селом *ходить...*». Т. Шевченко вживає предикативні означення в різних позиціях у лінійній послідовності речення, причому означувальний суб'єкт може опускатися, що виокремлює взаємозв'язок між ад'єктивним компонентом і дієслівним предикатом. Таким чином, поет одночасно підкреслює статичну і динамічну характеристики особи, наприклад: «І не знаю, / За що мене Господь карає? [...] А все за того п'ятака, / *Що вкрав маленьким у дяка...*»; «Часом *сонна розмовляє...*».

Специфіка утворення складних речень у Шевченковій поезії полягає в тісному змістовому поєднанні різних частин таких висловлювань, у тому числі безсполучникових і складносурядних. Зокрема, Т. Шевченко досягає цього завдяки повторенню ключових ознак у різних частинах складного речення, наприклад: «Нудьга його задавила / На *чужому* полі, / В *чужу* землю положила: / Така його доля»; «І попливе човен / З *широкими* вітрилами / І з добрим кормилем, / Попливе на вільнім морі, / На *широких* хвилях».

Такі повтори не тільки семантично об'єднують різні частини складного розгорнутого речення, але й допомагають створити додатковий ритм, мелодику звучання вірша. Нерідко семантично поєднуються прикметникові лексеми, що мають у своєму значеннєвому складі однакові семи, наприклад: «За-тих мій *сивий*, битий тугою, / Поник *старою* буй-головою» (спільна сема ад'єктивів – 'старий').

Уживання прикметника у складнопідрядних реченнях дає поетові можливість не тільки продемонструвати ознаки референтів, але й накласти на багатопланову семантику цих словослов'явань образні значення. Скажімо, у реченні «... Біля того гаю, / Що *чорнів* над водою, / *Щось біле* блукає», завдяки протиставленості прикметникової та дієслівної ознаки, перед очима читача постає контрастне зображення білої постаті на чорному тлі. У реченні «А я край дороги / Серед степу помолюся *Зорям яснооким*, Щоб без мене *доглядали* / Тебе, однуку» атрибут «підтримує» персоніфікований образ зорь.

Не тільки реченнєвий, але й позареченнєвий контексти нерідко виступають у Т. Шевченка як певне тло, на якому виразно вирізняються ключові слова. Як на рівні речення, так і в системі складного синтаксичного цілого, що виходить за межі речення, поет підкреслює ті чи інші слова, передусім ознаки, за рахунок їхнього повторення. Як зазначив А. Загнітко, основним засобом створення актуалізованого контексту є повтор мовної одиниці та порушення передбачуваності її розгортання і безпосереднього оточення. Повтор виступає текстотворним засобом, що концентрує навколо себе всі інші компоненти [2, с. 439]. Порівняймо, наприклад, у Т. Шевченка: «...Праведно жили / *Старий* козак і діток двоє... / Ще за гетьманщини *старої* / Давно це діялось колись»; «...Він і так *багатий*... *Багатий* на лати / Та на дрібні сльози – бодай не втирає!».

Проте Т. Шевченко не тільки повторює лексеми, але й вживає в тексті однокореневі чи етимологічно пов'язані мовні одиниці. У Т. Шевченка «тавтологія із засобу, якого уникають поети, стає конструктивним художнім прийомом, спрямованим на максимальну концентрацію якоїсь ознаки» [5, с. 228], наприклад: «Хто лобуря водить, / *Чорняві* байстрията... / Одна його

доля – *чорні* бровенята, / Та й тих люде заздрі не дають носити»;
«Сім'я *вечеря* коло хати, / *Вечірня* зіронька встає. / Дочка *вечерять* подає...».

Залучення читача в образно-емоційний світ поета відбувається завдяки застосуванню широкої палітри мовних засобів. На рівні речень різного типу, у розширених контекстуальних умовах Кобзар використовує й фоностилістичні засоби. Він повторює не тільки лексеми чи їх корені, але й близькі за звучанням елементи слів – групи звуків, службові морфеми тощо. У мовну гру такого типу широко залучені прикметники. Порівняймо, наприклад: «Отак я, друже мій, *святкую* / Отут неділеньку *святую*»; «Хто *голий, голодний* під тином сидить?»; «Минає / *Неясний* день мій»; «вже смеркає: / Над головою вже *несе*: / Свою *неклепаную* косу / Косар *непевний*... Мовчки скосить, / А там – і слід мій *занесе* / Холодний вітер...».

Таким чином, прикметники в поетичних текстах Т. Шевченка виконують багатопланові семантичні, синтаксичні, комунікативні функції. Майстерне застосування ад'єктивів у синтагмах різного рівня вможливило відповідно інтерпретувати комунікативне та естетичне завдання поета.

1. Дядищева-Росовецька Ю. Українські народні епітети в поетичній інтерпретації Тараса Шевченка // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – Київ : Видавництво Київського університету, 2012. – Вип. 12. – С. 95–115.

2. Загнітко А. Теоретична граматика української мови: синтаксис. – Донецьк : ДонНУ, 2001.

3. Кононенко І. Прикметник у слов'янських мовах. – Київ : Видавництво Київського університету, 2009.

4. Огієнко І. Складня української мови. – Жовква : друкарня оо. Василян, 1938. – Ч. 2. Головні й пояснювальні елементи речення.

5. Русанівський В. М. У слові – вічність (мова творів Т. Г. Шевченка). – Київ : Наукова думка, 2002.

Тетяна Космеда
(Познань, Польща)

ФЕНОМЕН ЕГО-ТЕКСТІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: МОДЕЛЮВАННЯ ІГРОВОГО ДИСКУРСУ

Визнання гуманітарної сутності мовознавства, позиціонування мови як власне діяльності, безумовно, призводить до залучення в лінгвістичну сферу людського чинника. У межах антропоцентричної та дискурсцентричної парадигм, що окреслюють вектори більшості сучасних лінгвістичних розвідок, учені «мають справу не з абстрактним уречевленим конструктом, не з інструментом, що обслуговує кожну сторонню діяльність, а безпосередньо з комунікативною діяльністю людини, що має таку ж, як і сам дослідник, свідомість» [7, с. 23]. Тож логічним є визнання особистості, яка «існує в мовному просторі – спілкуванні, стереотипах поведінки, зафіксованих у мові, значеннях мовних одиниць та смислах текстів» [4, с. 7], – одним із найбільш пріоритетних об'єктів досліджень лінгвістичних студій. Коли ж такими особистостями є генії нації, то вони найпоспідовніше репрезентують національну мовну особистість, що актуалізує задекларовану проблему.

Яскравим репрезентантом національної мовної особистості (МО), безперечно, є Тарас Шевченко. На сучасному етапі вивчення даної проблеми відомо низку праць, у яких окреслено його мовну спроможність, лінгвокреативну діяльність, однак проблема дослідження всіх тонкощів його стилю з урахуванням жанрів, вербалізованих письменником, зокрема і його еґо-текстів, не є вичерпаною.

На думку більшості дослідників МО Т. Шевченка, він тягліє до інтровертивного психотипу, про що свідчить і сам факт наявності письменницького щоденника [див.: 5]. Винятково інформативною в зазначеному ракурсі може бути і проблема саморецепції Т. Шевченка: особливо цікавим є факт наявності численних автопортретів й автопортретних малюнків, що «корелюють із напруженою екзестеційною рефлексією в поезії» [1, с. 3]. Важливим кроком у розробці аналізованої проблеми є вияв «різноваріантних іпостасей “Я” в повістях із докладною психологічною характеристикою автора / образу автора, адже

велика схильність Шевченка до самоаналізу заявлена в них досить виразно» [1, с. 3].

Учені (С. Балей, А. Халецький та ін.) констатували інтровертно-афективний тип Шевченкової психіки, а Л. Генералюк окреслила його як «афективно-екзальтований», що найбільш послідовно виявився в щоденнику письменника і автобіографічній повісті «Художник» [1, с. 6]. Психоемоційна сфера Т. Шевченка, на думку дослідників, характеризується гіперчутливістю, високою емотивною збудженістю (С. Балей, А. Халецький). Зокрема, Т. Шевченко засвідчував нерозуміння своїх «мало емоційних урівноважених приятелів»; для нього характерна велика «швидкість наростання інтенсивних емоційних реакцій» на довкілля, вияв пристрасті, «межова вразливість із приводу сумних фактів» (Л. Генералюк), «почуття набожної релігійної ніжності до нужденних і обтяжених» (К. Чуковський, О. Забужко, Є. Нахлік), альтруїзм, тобто безкорисливі мотиви поведінки, прагнення допомогти ближнім (О. Чужбинський, М. Чалий, В. Маслов, Г. Честахівський). Така поведінка характеризує «темперамент тривоги і щастя» (формула К. Леонгарда [8]). Тарас Григорович відчував «більшу амплітуду почуттів», яскравість життя: тонше переживав біль, а екстаз – яскравіше, гостріше відчував гнів і любов, сильніше – страх, але й глибше виявляв мужність. Проте він відчував і неабияку впевненість у собі, вияв свого духу. Завдяки підвищеній діяльності емоційної та сенсорних систем не відбулося занепаду Шевченкового таланту в період неволі. Темперамент і психотип Т. Шевченка власне й сприяли його спроможності до моделювання мовної гри (МГ), жартів, гумору, іронії, що допомагало йому переносити життєві каверзи.

Безперечно, Т. Шевченко репрезентує сильну українську елітарну МО, для якої характерний високий рівень комунікативної компетенції з максимальними індексами за всіма її показниками [5], яка здатна до високого рівня лінгвокреативної діяльності, репрезентує «дух» української мови, що йде від українського селянства і козацтва, послідовно відображає український кордоцентризм, високий ступінь емоційної компетенції, прагнення до вербалізації іронії й гумору.

Своєрідність натури Т. Шевченка, як у кожного генія, полягає в наявності деяких суперечностей у світосприйнятті, адже,

як наголосила О. Забужко, його творчість – «великий космогонічний міф», «грандіозна світоглядна першосистема». Цього не можуть до кінця зрозуміти дослідники, вказуючи на Шевченкову «нерівність», «звичку (...) жартувати», «прикидатися дурником», «неуком», характеризуючи його стиль як «контамінацію елементів “високого” і “низького” стилю», замість сприйняти його як індивідуальний, і власне, тим цінний [3, с. 8]. Але зазначене й засвідчує, що Тарас Шевченко моделював особливий ігровий дискурс, був першопрохідцем у створенні ігрової стилістики, адже вона близька іронічній, інтровертно-афективній чи афективно-екзальтованій натурі письменника. Він любив одягати різні маски, у тому числі і в щоденнику, про що переконливо писав Б. Рубчак [10]. Та й псевдо для російськомовних творів Т. Шевченко собі обрав красномовне – Дармограй, намагаючи на свою схильність до моделювання гри, лицедійства.

Українському комунікативному еталону, як відомо, властива ігрова стилістика, як українському національному характеру – жартівливість, здатність до моделювання й розуміння гумору, деяка іронічність, зокрема й у сприйнятті самого себе. Українці вміють сміятися над собою – і в цьому їхнє щастя. Саме ця риса національного характеру допомагала Т. Шевченку в скрутні хвилини його життя, саме це відбилося в його щоденній комунікації.

Найкращі представники нації моделюють типову мовну поведінку її представників – відповідної мовної спільноти, ментальні стереотипи з характерними позитивними й негативними виявами. Такі МО – дзеркало нації, тому від них не можна вимагати бути вищими за обставини; вони точно віддзеркалюють наявні суспільні суперечності, що виражаються й у проєкції на функціонування мови, її застосування; вони розробляють ігрову стилістику, моделюють ігровий дискурс. Шевченко моделював МГ насамперед у своїх его-текстах, що наближені до його розмовного мовлення, українського чи російського.

Его-текст – це текст, створений передусім для себе (автокомунікація) або текст про себе (листування, автобіографія, мемуари), тобто це такий текст (дискурс), об'єктом якого стають обставини життя самого автора. Його створюють для репрезентації суб'єктивного авторського погляду, його егоцентричної позиції. До его-текстів традиційно відносять щоденник,

мемуарні тексти, автобіографію, а також листи, де фактор автокомунікації, тобто адресованість самому собі, нейтралізується, оскільки в листах послідовно простежуємо діалогічну скерованість висловлювання, яка, однак, має місце і в автокомунікації, хоч і виявляється тут дещо специфічно [5].

Щоденник – це основний жанр его-тексту (дискурсу). Його називають «пульсуючим текстом» [9]. Окремі його частини (записи) відокремлені часовими проміжками (датами), зміст щоденника орієнтований на реальні події життя його автора; це реалізація автокомунікації, оскільки автор звертається до самого себе, відбувається діалог Я і Я1, або Ego і Alter Ego. В его-текстах найпослідовніше зреалізовується психотип їхнього автора, лінгвокреативні якості, оскільки, аналізуючи факти власної біографії, людина інколи фантазує, віддаляючись від реальності, будує гіпотези, мріє про майбутнє, сміється, зокрема і крізь сльози, виявляє свою креативність. Щоденники інколи перестають бути інтимними текстами. Автор може змінити свої наміри щодо секретності щоденника і задресувати його до відповідного кола читачів, що і зробив Т. Шевченко.

У щоденнику його автора розглядаємо як відповідну МО – феномен психологічної й культурологічної саморегуляції, яка виявляється в автокомунікації. Це специфічний вид дискурсивної практики, що залежить від цієї системи компетенцій (мовної, комунікативної, емоційної, психо-, соціо-, етнокультурної) [5].

У щоденнику Т. Шевченко виявляє себе як МО, яка обирає і здійснює певну стратегію й тактику спілкування, де чільне місце посідає ігровий елемент, своєрідно викладає власні думки, передає емоції, почуття, відчуття, використовуючи для цього відповідний набір мовних засобів, зокрема і прийомів моделювання МГ. Т. Шевченко, як відомо, писав щоденник нерідною для нього російською мовою, активно залучаючи систему її мовних засобів, налаштованих на репрезентацію успішної комунікації, вербалізацію відповідних прагматичних налаштувань, відтворення інтертекстуальних, прецедентних феноменів, омовлення російської концептосфери, трансформацію мовної комунікативної системи (МКС) росіян. Проте в процесі цього мовлення паралельно простежується й відображення його української ментальності, системно виявляються

його світоглядні засади як українського поета, генія української нації, психотип українського національного характеру, український етнотип, елітарна українська МО, що реалізується в органічному вкрапленні українізмів у російський дискурс як на ментальному, гносеологічному, так і на мовному, комунікативному рівнях. Т. Шевченко гармонійно поєднує своє сутнісне українське начало з набутими в російській культурі знаннями, його мовлення виокремлюється специфікою поєднання інтерферентних та трансферентних явищ. Його українське світорозуміння, світовідчуття і світобачення, з одного боку, відмежовується, а з іншого, – порівнюється з російським. Тарас Григорович відчуває відмінність між російською й українською мовною і концептуальною картинами світу і відповідно цей факт омовлює, інколи застосовуючи прийоми ігрової стилістики.

Обираючи для щоденника російську мову, Т. Шевченко зокрема приймає «російськомовну маску» [5, с. 229], що діаметрально протиставлялася масці україномовній, на яку також натрапляємо в его-текстах, насамперед у листах письменника. Наголосимо: якщо текст «Кобзаря» називають «безпосереднім діалогом людини з Богом» [2, с. 9], то щоденник Т. Шевченка – це, зрозуміло, його безпосередній діалог із собою, необхідність якого виникає переважно в інтровертів, як вираження надмірної власної чуттєвості. Розмірковуючи про національну чуттєвість, О. Забужко зауважила, що «національна *чуттєвість* – конкретно, чуттєвість народу, за плечима якого два століття (у термінах людського життя це акурат біблійних “сім колін”!) колоніальної історії. Те, що ця історія складалася – на різних етапах різною мірою – з опору, колаборації і з того, що Р. Робінсон визначає, окремою рубрикою, як “нон-колаборацію” (у пам’ятному старшій генерації радянському “нєспікові” найближчим до цього терміном була “внутрішня еміграція”), як і те, що на всіх етапах без винятку ця історія куди більше *переживалася*, аніж осмислювалася» [2, с. 38–39]. Власне, термін «внутрішня еміграція» щонайкраще, як видається, окреслює стан душі Т. Шевченка в засланні, коли він і потребував викласти свої емоції в писемній формі (психотерапевтична мета) в діалозі свого Ego і Alter Ego. Чинник «внутрішньої еміграції» багато в чому пояснює вибір мови для

ведення щоденника, що слід розглядати як реалізацію авторської гри, мотивованої обставинами.

На питання, чому маска Шевченка-Дармограя була російською, однозначно відповісти важко, проте, варто зауважити, що, по-перше, сама мова повинна була відображати оточення автора (у час, коли Т. Шевченко писав щоденник, він, як відомо, перебував у засланні в глибинці Росії), а по-друге, йому треба було дуже радикально дистанціювати у світ мови оточення, порівняймо: *«...Трудно мне одолеть великороссийский язык, а одолеть его необходимо. Он у меня теперь как краски на палитре, которые я мешаю без всякой системы. Мне необходим теперь труд, необходима упорная, тяжелая работа, чтобы хоть что-нибудь уметь сделать»* (лист до С. Аксакова, від 16 лютого 1858 р.) [12, с. 395].

Найкращі представники нації моделюють типову мовну поведінку її представників (відповідної мовної спільноти) ментальні стереотипи з характерними позитивними й негативними виявами. Ці МО – дзеркало нації, тому від них не можна вимагати бути вищими за обставини; вони точно віддзеркалюють наявні суспільні суперечності, що виражаються й в проєкції на функціонування мови, її застосування. Сказане проєктується на мовну ситуацію, що здавна існує в Україні. І це безперечний факт.

Кращі МО як носії національної традиційної культури, перебуваючи у сфері конкретних ситуацій, передбачених цією культурою, оперують усім набором конкретних способів поведінки, зокрема й мовленнєвої – тієї, яку вони отримали в спадок. Вони не в змозі змінити її кардинально, репрезентуючи й передаючи далі, наголошуючи на недоліках, закликаючи до вдосконалення, ліквідації помилок. Проте діють закони буття: кожна особистість підпорядковується середовищу, що, можливо, є для неї й чужим. Породжуються дві свідомості, що виражається й у використанні тієї чи тієї мови (мовні свідомості): перша спроектована на індивідуальну особистість, а друга – на колективний тип, суспільство, без якого ця особистість не існує. Як виявляється, можна відчувати себе емігрантом у власній країні, передусім з огляду на специфіку функціонування рідної мови. Який вихід? Т. Шевченко знайшов його в моделюванні гри, прийнятті різних масок, зокрема

це виявилось й у виборі мови спілкування, його лінгвокреативної діяльності.

МО Т. Шевченка варто описувати й розуміти з огляду на постулати філософії мови, насамперед з урахуванням феномену духовно-культурної української історії, а також у цьому світлі – його геніальності, зважаючи на те, що «помилки» буття нації віддзеркалюються на творчості її геніїв, адже й сам Т. Шевченко писав: «Історія мого життя становить частину історії моєї батьківщини» [див.: 3, с. 25].

Найпоследовніше у щоденнику Т. Шевченка простежуємо репрезентацію МГ за рахунок трансформації відповідних фразеологічних чи паремійних одиниць як наслідок аплікації фактів російської й української мов: мають місце інтерферентні явища вживання усталених виразів, наприклад: *...застал у него (князя Голицына) его меньшую милую, задумчивую сестру. Впечатление неудачного сеанса **как ветром свеяло**; С Далем я здесь не виделся, хотя с ним прежде и был знаком, и теперь придется **очима лунать***, порівняймо: *очима лунать* має російський відповідник *хлопать глазами* і подібні [5, с. 330].

Використання МГ на фразеологічному підрівні мови має виражену послідовну репрезентацію: серед власне фразеологічних одиниць (ФО), а також паремій – прислів'їв та приказок, крилатих висловів, неоднослівних термінів – і власних назв, мовних кліше, формул мовного етикету й інших. Т. Шевченко вдало маніпулював паремійними одиницями. Цікавим вважаємо фрагмент дискурсу з письменницького щоденника, в якому митець застосовує один із прийомів МГ, об'єктом якої є російська паремія *за словом в карман не полезет*. Порівняймо: *На такое простое, по-видимому, слово **даже ученый муж полез в карман за возражением**. Но, увы, пока **ученый эскулап рылся в своем умственном кармане**, таинственная загадка разрешилась* [11, с. 135]. Отже, Т. Шевченко, як творча особистість удало моделює відповідну МГ, по-різному трансформуючи ФО, порівняймо: *Лучше молчат, чем переливать из пустого в порожнее* [11, с. 230]; *Тоже птица не низкого полета* [11, с. 98]; *Семен и мадуазель Гринберг были душою общей радости* [11, с. 272]; *Гувернантка Брылкиных, очень милая молодая немочка, резвая, наивная, настоящий мальчик в юбке* [11, с. 192]; *...я (...) пошёл к тадаме Гильде, где и положил якорь на ночь* [11, с. 205];

...а губернатор, не будучи дурак, велел их посечь... [11, с. 209]; ...выходит, яблоко не далеко от яблони упало [11, с. 226]; ...что делать, посидим ещё за морем да подождем погоды [11, с. 141].

Вочевидь, з метою згортання інформації, посилення експресії в окремих випадках Т. Шевченко вживає кілька ФО в одному реченні або мікроконтексті, моделюючи МГ на основі «зіштовхування смислів», що виражають зазначені мовні одиниці, порівняймо: *Очаровательная Александра Ивановна Артемовская сегодня именинница. М. Лазаревский купил для неё роскошный букет цветов, а я отнес ей и преподнес. **И я в барышах**, и она не вправе сказать, что я её поздравил **не с пустыми руками. И вежливо, и дешево*** [11, с. 275–276]. Крім того, у тексті щоденника натрапляємо також на такі трансформовані прецедентні вирази: ***и дешево и забористо*** [11, с. 148]; *Трактирищик посмотрел на красавицу и, как человек бывалый, смекнул делом, подослал к ней сводню* [11, с. 220]; *Овсянников говорит, что при нужде я мог бы **занять видное место** между кропателями просьб. Посмотрим, **пожнем ли желаемые плоды от сего хитрого сочинения*** [11, с. 211].

В іншому Шевченковому тексті завдяки використанню паремій відбувається градація негативного смислу в імпліцитній формі, порівняймо: ***Бумага гласит о том, что мне **встречается въезд в обе столицы** и что я **обретаюсь под секретным надзором полиции. Хороша свобода! Собака на привязи. Это значит, не стоит благодарности, ваше величество***** [11, с. 203].

Усі трансформовані в мовлення паремії, ФО, звісно, емоційно й експресивно забарвлені, вони виражають переживання, почуття, емоції суб'єкта мовлення. Як відомо, паремія – це кліше, особливістю якого є те, що воно не підлягає деструктивізації, але простежуємо тенденцію до руйнування паремій-кліше, що набули стереотипного характеру. Висловлене стосується всіх прецедентних одиниць, мовленнєве використання яких є запорукою смислової ускладненості тексту, репрезентацією гри смислами.

Інший прийнятий в шевченкознавстві умовний термін «україномовна маска» окреслює прагнення Т. Шевченка вербально втілити дещо таке, що тоді вважали за запорізький дух – детально розраховану стилізацію певної мовної «роз-

патланості», розв'язності й при тому майже барокової декоративності [3]. Як приклад наведемо початок листа до М. Щепкіна від 9 лютого 1858 року: «...*Яка оце тобі сорока-брехуха на хвості принесла, що я тут нічого не роблю, тільки бенкетую? Брехня. Їй-же богу, брехня! Та й сам-таки подумай гарненько. Хто ж нас шануватиме, як ми самі себе не шануємо?...Плюнь, мій голубе сизий, на цю паскудну брехню...*» [12, с. 398].

Зразком моделювання МГ є лист до Я. Кухаренка (кінець лютого 1843 р.). Тут і маніпулювання фразеологізмами, і самоіронія, і насмішка, і вживання займенників *воно, то, той (отой), такий* [див.: 6] у функції дискурсивних слів, де нейтралізується семантика вказівності й актуалізується значення інтимізації, графічні виокремлення найважливішого, на думку автора. Порівняймо: «*Отамане! Шкода, що в тебе рук[ки] не такі довгі, щоб досягти до моєї чуприни, а воно б добре було. Якби ніколи, або нездужав, або що-небудь таке, то ще б нічого, а то все так як треба, та ледащо, не вам кажучи, хоч і сором, та що маю робить – такий уже вдався. Тепер зачну: спершу. Як будете ви мені розказувать про вареники та проче, то я вас так вилаю, як батька рідного не лаяв. Бо прокляту-ща ота страва, що ви розказували, неділь зо три снилась. Тільки що очі заплющу, вареник так-так тобі і лізе в очі, перехреститися, заплуючися, а він знову, хоч “да воскреснет” читай, таке лихо!* А вдруге, чом ви мені не присилаєте костюма для Головатого? Ваш кошовий, здається, тут, але я його не бачив... а коштувати це буде 1000 р. асигнац., так **воно**, бачите, **гроші хоч і не нашому братові сердешному**. Так я думаю, щоб у мене **все це не си[ді]ло на потилиці**, зробіть ви підписку між товариством на 100 чоловік або як знаєте. (...) На Україну я не надіюсь, там чортма людей, німці прокляті, більш нічого. (...) Я в марті місяці їду за границу, а в Малоросію не поїду, цур їй, бо там окрім плачу нічого не почую (...) Елькан **джеркоче на всіх язиках** так, як і перше...» [12, с. 284–285]. Подібне простежуємо і в листі до В. Григоровича від 23 грудня 1843 року, порівняймо: «*Батьку мій рідний, порай мені, як синові, що мені робить?* (...) Я тепер заробляю гроші (аж дивно, що **вони мені йдуть в руки!**), а заробивши, думаю, чкурнуть, як Аполлон Ніколайович. Думаю, що так лучче, а може і помиляюсь. **Порайте, будьте ласкаві!...**» [12, с. 286]; у листі до О. Бодянського від

29 червня 1844 року: «...а Грабовський буде мені польські штуки видавать... так отаку-то я замісив лемішку, якби тільки добрі люди помогли домістити, а потім і виїсти... Бувайте здорові, пишіть швидше, бо лаятиму...» [12, с. 287]; у листі до А. Лизогуба від 22 жовтня 1847 року: «І тепер я точнісінький, як той москаль, що змалював Кузьма Трохимович панові, що дуже кохався в огородах. От вам і кобзар! Позабирав горшки та й шморгнув за Урал до киргиза гуляти. Гуляю! Бодай нікому не довелося так гуляти! А що маємо робить? Треба хилитися, куди нагинає доля. Ще слава богу, що мені якось удалося закріпить серце так..., що муштруюся собі та й годі. Шкода, (...) а тепер мені строжайше заперещено рисувати і писати (окрем писем), нудьга та й годі, **читати хоч би на сміх одна буква і тії нема...**» [12, с. 291]; у листі до М. Лазаревського від 20 грудня 1847 року: «**Та вже раз батька по лобу вдарить, чи двічі – однаково, хоч воно трохи й не до речі просить, мов той старець, та що ж робить, коли ніде взять, пришліть ради поезії святої Лермонтова** хоч один том, велику-превелику радість пришлете з ним вашому уद्याчному і безталанному землякові...» [12, с. 295–296]; у листі до Ф. Лазаревського від 22 квітня 1848 року: «Щоб це сталося? З моїми **добрими та щирими земляками?** Міркую, міркую, і **гадки не дам, що воно таке? ... ані телень од вас...** Та, може, вам ніколи? А як є коли? То гріх вам великий забувати, **хоть і ликом шитого, та все-таки земляка вашого. Ох, як би то так жартувало моє серце, як я оце з вами словами жартую.** Якби і йому, як рукам, можна було дати клопоту паперу та перо з каламарем та й годі, то **воно** дуже добре було б, так що ж!» [12, с. 299–300]. Т. Шевченко моделює ігрові діалоги, ставить риторичні запитання, використовує низку прецедентних текстів різних за походженням в одному контексті (від біблійних до просто-народних), порівняймо: «**Всяк друг речет: содружихся ему и аз; но есть именем точною друг.** – Отак тепер і з мною сталося, **було, на собаку кинь, то влучиш друга, а як прийшлося до скрути, то святий їх знає, де вони поділись! Чи не вимерли, крий боже?** Ні, зраствують, та тільки одцурались безталанного свого друга. Бог їм звидить. Якби вони знали, що єдине слово ласкаве тепер для мене паче всякої радості – так що ж, недогадливі. ...Бог вам заплатить за вашу щирість і за вашу лас-

ку. (...) **Давид добре сказав: хто возглаголет сили господні; слышаны сотворит вся хвалы его. Бо хто не журиться. Не плаче, то той ніколи й не радіє. Цур йому, такому. Будемо плакати і радіти, і за все те хвалить милосердного бога...**» (лист до А. Лизогуба від 1 лютого 1848 р.) [12, с. 297–298].

Глибока іронія, насмішка над собою репрезентована в листі до сердечного товариша С. Гулака-Артемовського від 15 червня 1853 року: «... Эх! То-то було б, дурний Тарасе, не писать було поганих вірш, та не впиваться почасти горілочкою, а учиться було б чому-небудь доброму, полезному, – от би тепер як нахідка. А то посивів, оголомозів, дурню, та й заходився вчиться фізики. Не думаю, чтобы из этого что вышло, потому то я от природы вышел какой-то незаконченный: учился живописи и не доучился, пробовал писать и вышел из меня солдат, да какой солдат! Просто копия с того солдатского патрета, что написал Кузьма Трохимович у покойного Основьяненка...» [12, с. 321–322]; порівняймо також: «...Аж тепер тільки догадався, що я хоч і в школі вчився, а сам бачу, що дурень...» (лист до Я. Кухаренка, від 1 квітня 1854 р.) [12, с. 326–327]. Подібних контекстів у листах Т. Шевченка чимало. Кобзар любить використовувати жартирливі прокляття, наприклад: «... Если бы не охотники (**чтоб им ни одного воробья не застрелить**) меня потревожили...» (лист до Бр. Залеського від 25 вересня 1855 р.) [12, с. 345]; «**Щоб тебе курка вбрикнула з твоєю кирпатенькою чорнобривкою. Тільки роздратував мене. Я весною заїду до тебе, та як не найдеш мені другу кирпу, то я тебе попомню**» (лист до Ф. Ткаченка від 4 січня 1861 р.) [12, с. 440]. Письменник моделює словотвірні й семантичні оказіоналізми, що також є своєрідним виявом МГ, наприклад: «Куліш блаженствує, а Василь Білозер поїхав у Полтаву **одгедьзькуватися** от учительства...» (лист до М. Костомарова від 1 лютого 1847 р.) [12, с. 291]; А то посивів, **оголомозів**... [12, с. 322]; «... Як матимеш **гулящий час**, то піди в Симонов монастир і за мене помолися богу...» (лист до О. Бодяньського від 1 травня 1854 р.) [12, с. 331–332]. Крім того, у листах письменник інколи вживає епіграфи (що нетипово для епістолярного стилю) і на їх основі моделює МГ. Приміром, лист до Ф. Лазаревського (лютий 1852 р.). Тут ужито такий епіграф: «Заграй мені, дуднику, на дуду – Нехай свого лишенька забуду...», а далі його проекція, авторська іронія: «...**Сироті на ужині і сухар**

хлібом стане. То так і мені оце ваше письмо. А башкирський офіцер, що я вам рекомендував, повинно бути умер, коли він до вас не ходить, а як не вмер, то певно одурів, а ще й казанського університета!» [12, с. 318].

Отже, як бачимо, Т. Шевченко вдається до словесної стилізації, коли хоче вербалізувати інтимізацію. У міжособистісній комунікації (комунікації камерній) МГ зазвичай виконує функцію інтимізації спілкування: адресати моделюють гру, правила якої зрозумілі тільки вузькому колу людей через близькість їхніх інтересів, спільного культурного рівня, професійної діяльності та інше. Простежуємо моделювання жарту, імітацію безпосереднього живого спілкування, що виявляється у формах звертання, зачинів, закінчень листів, прийомі пародіювання, а також іншомовних украплень (російських в україномовний текст і українських в текст російськомовний), трансформованих пареміях, ФО, використанні епіграфів тощо. Усвідомлений відступ від мовної норми в процесі спілкування сприяє його індивідуалізації, виробленню унікальної комунікативної стратегії.

Гра, як відомо, – елементарна й обов’язкова функція життя. Очевидно, людська культура без гри неможлива. Ігровий принцип став провідним у всіх сферах суспільного життя, своєрідно репрезентуючись у мовленні Т. Шевченка.

Мовна гра – це, зрозуміло, частковий вияв гри як такої, що зреалізовується в мовленнєвій діяльності, комунікації, дискурсивній практиці. Зміст МГ – декодована інформація, що відображає фрагмент МКС, змодельований конкретною МО. За допомогою МГ як засобу трансформації МКС мовна особистість репрезентує відповідні культурні цінності, виражаючи їх через систему суб’єктивних смислів, які кодує адресант, а адресат – дешифрує. МГ яскраво демонструє систему емоційно-психологічних інтенцій мовця [6]. Як зауважувалося, психотип Т. Шевченка, його емоційно-екзальтована натура були до цього схильні.

Дискурсивний простір его-текстів Т. Шевченка кваліфікуємо як ігровий, що мотивує актуальність поняття «ігровий дискурс» у метамові дискурслінгвістики. Ігровий дискурс передбачає вміння продуктивно моделювати МГ, залучаючи всі чинні узусні, нормативні й потенційні, а також ненормативні

ресурси мови, здатність мовців створювати та дешифрувати МГ, що відбувається завдяки залученню відповідних моделей, формул, аналогій, оказіональних утворень, які базуються на відповідній актуалізації потенціалу, спроможності одиниць усіх мовних рівнів, що своєрідно проєктуються на мовні жанри, стилі мовлення, мовленнєву діяльність загалом – розробку стратегії та системи тактик успішного спілкування.

Аналізуючи его-тексти Т. Шевченка, можемо розмірковувати про становлення українського ігрового стилю й, відповідно, ігрової стилістики, що виокремлюються в загальній системі ігрової теорії, а лінгвокреативну діяльність російською мовою розглядати як письменницьку гру, зреалізовану його російськомовною маскою.

Основні ознаки ігрового стилю – реалізація мовного експерименту (Л. Щерба), що виявляється в сміливих маніпуляціях мовними одиницями, зокрема створенні різних типів каламбуру, варіантів маркування й маскування ігрових завдань, словесних загадок, лінгвістичних таємниць, оказіонального мовотворення і подібному. Отже, Т. Шевченко мав схильність до мовних експериментів.

МГ дає також можливість відчутти задоволення від власної лінгвокреативної діяльності, реалізації мовної спроможності, унікального володіння феноменальними можливостями мови, що й демонстрував Тарас Шевченко у своїй дискурсивній комунікативній практиці, его-текстах.

1. *Генералюк Л.* Нотатки до психологічних студій над Шевченком і його творчістю / Леся Генералюк // Слово і час. – 2012. – № 5. – С. 3–19.

2. *Забужко О.* Notre Dame D'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій : [монографія] / Оксана Забужко. – 3-є вид., випр. – Київ : ФАКТ, 2007. – 640 с.

3. *Забужко О.* Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу : [монографія] / Оксана Забужко. – Київ : ФАКТ, 2001. – 160 с.

4. *Карасик В. И.* Языковой круг: личность, концепты, дискурс : [монографія] / Владимир Ильич Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.

5. *Космеда Т. А.* Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : монографія / Тетяна Анатоліївна Космеда. – Дрогобич : Коло, 2012. – 372 с.

6. *Космеда Т. А.* Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична ігра (теоретичне осмислення дискурсивної

практики) : [монографія] / Тетяна Анатоліївна Космеда, Оксана Володимирівна Халіман. – Дрогобич : Коло, 2013. – 228 с.

7. *Кочеткова Т. В.* Проблема изучения языковой личности носителя элитарной речевой культуры (обзор) / Т. В. Кочеткова // Вопросы стилистики. – Саратов, 1996. – Вып. 26. Язык и человек. – С. 14–24.

8. *Леонгард К.* Акцентуирование личности / Карл Леонгард. – 2-е изд., стереотип. – Київ : Вища школа, 1989. – 375 с.

9. *Михеев М. Ю.* Дневник как его-текст (Россия, XIX–XX) / Михаил Юрьевич Михеев. – Москва : Водолей Publishers, 2007. – 263 с.

10. *Рубчак Б.* Живописний Шевченко («Журнал» як текст) / Б. Рубчак // Світи Тараса Шевченка : [зб. статей до 175-річчя з дня народження поета / ЗНТШ : Філологічна секція]. – Нью-Йорк, 1991. – Т. 214. – С. 65–90.

11. *Шевченко Т. Г.* Журнал / Тарас Григорович Шевченко // *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів : у 3 т. – Київ : Худ. літ., 1949. – Т. 3. – С. 112–312.

12. *Шевченко Т. Г.* Вибране листування / Тарас Григорович Шевченко // *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів : у 3 т. – Київ : Худ. літ., 1949. – Т. 3. – С. 314–450.

Олена Кульбабська
(Чернівці)

ФУНКЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АКТУАЛІЗОВАНИХ ПРИКМЕТНИКІВ У МОВОТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У процесі пізнавальної діяльності людини особлива роль належить мові – найважливішому засобові суспільної комунікації та обміну набутим досвідом. На думку А. Мойсієнка, поняття «бачити світ» стосується загалом творчості (не тільки літературної) і є, по суті, відправним пунктом усякого творчого процесу та, нарешті, індикатором цінності мистецького твору [14, с. 58], зокрема, якщо йдеться про текст поетичний, у якому виявляється особливий спосіб мислення, відтворюється світ через конкретно-чуттєві образи. Автор має рацію, констатуючи: «Митець і сам осягає істинність людського буття, і здатен “прочинити двері” в нове, ще не відоме читачеві, іншими словами, здатен відтворити правду життя в усій її багатогранності. <...> І коли це “передбачення” – не шаблон, не “перелопачування” сцен і фактів, а тонке

осцилографування світу, створеного письменником, тоді воно здатне приносити естетичну (і не тільки естетичну) насолоду не меншою мірою, ніж художній твір» [14, с. 58].

У цьому аспекті заслуговує на особливу увагу думка авторів монографії «Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних творів Тараса Шевченка» В. Смілянської та Н. Чамати: «Для поезії, слово якої завжди багатозначне і не може бути адекватно перекладеним мовою логіки, характерна особлива семантична глибина тексту» [16, с. 3]. Явище значно більшої інформативної ємності поезії, порівняно зі звичайним мовленням і навіть мовою прози, дослідники пояснюють тим, що у вірші будь-який елемент (зокрема й суто формальний) стає носієм певного змісту (Н. Гуйванюк, А. Загнітко, С. Єрмоленко, В. Кононенко, Н. Сологуб та ін.), що й спричинює «прирошення» нового, додаткового смислу.

Одним із надзвичайно інформативних елементів синтаксичного ладу української мови є прикметниковий атрибут (лат. *attributio* – додаю, наділяю), лінгвальна природа якого багатомірна: на формально-синтаксичному рівні він традиційно посідає позицію означального поширювача, з огляду на семантико-синтаксичну структуру речення функціонує як предикатна синтаксема (базова або вторинна), у стилістичному аспекті (насамперед у художньому тексті) найчастіше виконує роль постійного чи індивідуально-авторського епітета.

За нашими спостереженнями, в атрибутивно-субстантивних конструкціях – постійних епітетах – уяскравилися поетичні принципи раннього періоду творчості Т. Шевченка [тут і далі цит. за: 20], передусім риси романтичного образного мислення, з його чіткою орієнтацією на фольклор, а відмінність у характері позначення ознаки уможливила конкретизацію назви того самого предмета: по-перше, кількома означеннями, вираженими однією частиною мови, наприклад: *Нащо карі оці, Нащо літа молодії, Веселі дівочі* (с. 40); по-друге, кількома означеннями різної частиномовної належності, як-от: *...ти Всю славу козацьку за словом єдиним Переніс в убогу хату сироти* (с. 43); і по-третє, постпозитивною конструкцією з уточнювальним значенням, наприклад: *Заплаче злодій, лютий злодій* (с. 42).

Хоча в сучасній лінгвопоетиці активно досліджують художні тропи, у тому числі й типологію епітетів (дисертації І. Ба-

бій, О. Волошиної, Л. Гливінської, Л. Пустовіт, О. Сидоренко, Л. Шутової та ін.), проте окремих розвідок, присвячених вивченню функцій прикметникових епітетів як засобів вторинної предикації в поетичному тексті небагато, точніше кажучи, окреслену проблему розглянуто фрагментарно, що й зумовило *актуальність* теми дослідження.

Спробуємо визначити, як завдяки актуалізованому (від лат. *aktualis* – чинний, сучасний) виокремленню одного з компонентів епітетної конструкції поглиблюється образно-змістова будова художнього тексту, як він збагачується новими предикативними лініями, набуваючи здатності виражати реальні ситуації, складну думку мінімальними мовними засобами. У цьому аспекті важливою постає констатація В. Виноградова: «Знання правил складання смислів, що почасти спирається на дослідження законів взаємодії граматичних і семантичних рівнів слова, з одного боку, і законів сполучення слів, а також поєднання словосполучень і фраз – з іншого, допомогло б чіткіше відтворювати систему функціонування і слів – кореляцію всіх цих мовних одиниць у структурі мови та в мовленнєвій комунікації» [2, с. 5].

Матеріалом дослідження обираємо поетичні твори Т. Шевченка, оскільки зіставлення специфіки поетичного та прозового мовлення дає підстави для несподіваних висновків: «У поетичній мові відбувається спеціальне порушення літературної мови, тобто актуалізація» [15, с. 406].

Не заперечуючи можливість такого використання поняття, А. Загнітко зазначає, що термін «актуалізація» дослідники застосовують на позначення різноманітних способів виокремлення мовцем на різних рівнях (лексичному, семантичному, морфологічному, словотвірному, синтаксичному, інтонаційному, акцентно-логічному, графічному) письмового й усного мовлення комунікативно значущих центрів тексту [10]. Під *комунікативним центром* мовознавець має на увазі будь-який елемент тексту: слово (у тому числі й службове), словосполучення, звертання, парцелят тощо. У процесі побудови комунікативної перспективи висловлення в мовленнєвому акті мовець може актуалізувати *будь-який* його елемент.

Для своєї **актуалізації** – логічного, інтонаційного вираження інформативно значущого компонента висловлення [7, с. 128] – кожне зі значень слова (або кожний елемент значен-

ня) потребує певних умов. Зокрема, за актуалізації спостерігаємо порушення узвичаєних синтаксично-семантичних зв'язків у словосполученнях, реченнях, змістове виокремлення слова завдяки несподіваним асоціативним зв'язкам його з іншими поняттями [18].

Засобами актуалізації, за Н. Гуйванюк, є частки, виразна (виокремлювальна) інтонація, порядок слів, паузація і логічний наголос [7, с. 128]. Окрім актуалізації, слова в мовленнєвому контексті потребують ще й уточнення їх зв'язків і відношень з іншими словами в реченні, зумовлених певним типом валентності [12, с. 158–159]. Наприклад, в актуалізації предмета, дії чи стану вагому роль відіграють різні типи атрибутивної характеристики, тобто вживання синтаксем, спричинених двома основними чинниками: *змістовою валентністю*, що «уможливорює виявлення смислових, мисленнєвих категорій» [12, с. 161], а також *«умовами синтаксичних трансформацій»* [12, с. 162]. Ця думка важлива для характеристики «навантаженого предикацією епітета» [5, с. 38], що імпліцитно розкриває основний зміст речення, будучи семантичним центром пропозиції. Порівняймо: *Хтось зустрине зиму + Зима буде люта // Зустрітеться зима люта...* (с. 52). У наведеному реченні спостережено транспозицію базового предиката якості з формально-синтаксичної позиції присудка в приіменникову позицію узгодженого означення.

Отже, вторинні атрибутивні синтаксеми, виражаючи відповідно ознаку предмета, кількість, ознаку ознаки, «стосуються вторинних функцій ознакових слів, використовуються лише за синтаксичного ускладнення речень, ...внаслідок зниження рангу предиката, тобто переведення його з центральної позиції речення в периферійну» [4, с. 122]. Схематично цей процес можна представити так: $P \rightarrow P'$. Номінація подій реченнями з актуалізованим атрибутом пов'язана з відношеннями «глибинної, семантичної предикації» [19, с. 89]. На те, що атрибутивне словосполучення може становити собою «згорнуту предикативну одиницю», вказують їх кореферентні співвідношення зі складними реченнями [8, с. 78], наприклад: *Не розплете довгу косу* (с. 30) // *Хтось не розплете косу, яка є довгою; Столітні очі, як зорі, сміялись* (с. 149) // *Очі, що їм сто років, сміялися так, як сміються зорі*.

«Актуалізація певної синтаксеми як відповідної актуалізованої синтагми у структурі висловлення є підставою для набуття нею різних значень, поліфункціональності, напівпредикативності тощо, а висловленню загалом – крім основної змістової лінії у комунікативній структурі, ще й додаткових змістових ліній, виражених імпліцитно (контекстуально чи підтекстово)» [7, с. 128].

Категорійні властивості прикметників і дієприкметників увиразнюють широкий діапазон їх лексичної та граматичної семантики. Зокрема, граматична залежність ознакових слів від іменника компенсується складними сигніфікативними властивостями атрибутива, високим ступенем його значеннєвої ємності, предикативними можливостями [13, с. 227]. Такий семантико-синтаксичний потенціал зумовлює належність розглядуваних синтаксем до слів із пропозитивним типом значення, тобто такого, яке наближається до семантики речення [3, с. 133–135]. Оскільки атрибутиви здатні реалізувати свої конкретні значення лише за умов змістового й синтаксичного поєднання з іменниками, які є назвами носіїв відповідних ознак, якостей, властивостей [6, с. 40], можна вважати, що пропозитивним є атрибутивно-субстантивне сполучення загалом, проте основне семантичне навантаження в цьому комплексі має атрибут, наявність якого в контексті сигналізує про поліпропозитивність усього речення.

Потрапляючи у висловлення, атрибути разом з іншими елементами організують його зміст, виконують комунікативні завдання автора (мовця). Це спричинює процес комунікації, оскільки «мета повідомлення полягає у виділенні з нього деякого предмета чи групи предметів за певною ознакою (ознаками)» [3, с. 169]. Атрибути призначені для маркування важливих особливостей ситуації, для конкретизації та виокремлення головної ознаки, аспекту цієї ситуації, наприклад: [*Мати*] *Благословить дітей своїх* **Твердили** *руками і діточок поцілує* **Вольними** *устами* (с. 306). Інформація атрибута є комунікативно значущою та актуальною для речення, а сам він виконує функцію глибинного предиката, обов'язкового компонента, що забезпечує семантичну адекватність висловлення до повідомлюваного.

Отже, **прикметниковий епітет** – естетично-маркований актуалізований атрибут, що через теоретично необмежене лек-

сичне наповнення слугує для вирізнення ознаки предмета думки (чи то постійної, узвичаєної, чи то особливої, оригінальної), який посідає контактну або дистантну позицію щодо означуваного субстантива і відповідає на питання граматичного означення *який? чий? котрий?*

Для віршової мови Т. Шевченка характерні конструкції, укладнені одиничними прикметниками різних лексико-семантичних розрядів, дієприкметникові звороти, відокремлені й невідокремлені, що відповідають структурному типу Adj N (Pron.); Part N (Pron.). N₁ Vf [Part I -НК]. Атрибутивні конструкції мають просту синтаксичну будову, але складну семантичну організацію, виявляючи тенденцію до економії мовних засобів. Ця властивість реалізується насамперед у буттєвих реченнях, у яких атрибут потрапляє в комунікативний фокус і актуалізується, наприклад: *Срібний перстень на руці* (с. 31); *Така її доля... О боже мій милий!* (с. 30). [Кобзарі] *не бачать, що є брови Чорні, карі очі, І високий стан козачий, І гнучкий дівочий. Що є коси, довгі коси, Козацька чуприна...* (с. 158). У подібних реченнях семантична недостатність предикативної ознаки, її інформативна невизначеність потребують використання різних засобів, що компенсують інформативну неповноцінність ознакового поняття. Справді, дуже часто повідомлення про наявність яких-небудь предметів та подій у світі не інформативно, тому головна функція атрибута – розкрити й уточнити властивості денотата. Причому екзистенційні відношення зберігаються, якщо «речення містить ім'я на позначення неозначеної множини. <...> Якщо ім'я буттєвого предмета набуває конкретної референції, актуалізація якісного означення спричинює перетворення екзистенційних відношень у предикатні» [1, с. 280].

Інколи якісні прикметники перебувають у причиново-наслідкових, часових, допустових та умовних відношеннях з предикатом базової структури (їх індикатором стає широкий контекст) і стають глибинними предикатами, відображаючи інтелектуальні зусилля мовців установити логічні зв'язки між ознаками й властивостями, пояснити ті чи ті явища, наприклад: *І той минув – день Маковія, Велике свято в Україні. Минув – і лях, і жидовин Гурілки, крові упивались, Кляли схизмата, розпинали, Кляли, що нічого вже взять. /.../ Ляхи заснули, а іуди*

*Ще лічать гроші уночі, Без світла лічать бариші, Щоб не побачили, бач, люде. І ті на золото лягли і сном **нечистим** задрімали* (с. 117); *Горить Сміла, Сміляницина Кров'ю підпливає. Горить Корсунь, горить Канів, Чигирин, Черкаси; **Чорним** шляхом запалало і кров полилася Аж у Волинь* (с. 121); *«Там Оксана, там весело І в **сірій** свитині; а тут... тут... що ще буде? Може, ще загину»* (с. 120); *«Добре, сину, ножі будуть На **святеє** діло»* (с. 122); ***Безславному** тяжко сей світ покидать* (с. 86).

На значну комунікативну насиченість, інформативну новизну ідентифікувальних атрибутів указує неможливість їх вилучення з текстового масиву, адже в такому разі висловлення не відповідає авторській інтенції. «Атрибутивне словосполучення у цьому разі часто є згорнутою предикативною конструкцією» [1, с. 355].

Поширені в поетичних текстах Т. Шевченка й висловлення, що можна кваліфікувати як контамінацію двох структур: з основною предикацією і згорнутою, репрезентованою атрибутивним словосполученням, де предметні ознаки пов'язані відношеннями глибокої, семантичної предикації [19, с. 89]. У таких висловленнях атрибутивні конструкції легко розгортаються в присубстантивні підрядні речення і справляють враження, що мовець, не встигаючи оформити свою думку, представляє її розчленовано, фрагментарно, поступово, наприклад: *Реве та тогне Дніпр **широкий*** (с. 29); *А тим часом воріженьки Чинять свою волю – Кують речі **недобрії*** (с. 47). За нашими спостереженнями, «зсув у бік предикативності» [19, с. 89] найвиразніше виявляється за умови постпозитивного або дистантного розташування атрибута щодо означуваного іменника, наприклад: *Я Катруся твоя **люба*** (с. 59), *Дивлюся на море **широке, глибоке*** (с. 43); *Полюбила чорноброва Козака дівчина* (с. 73); або за логічного акцентування, наприклад: *Одна його доля – чорні бровенята, та й цих люде **заздрі** не дають носить* (с. 57); або парцеляції: *А поки – спочину Та тим часом розпитаю Шлях на Московщину. **Далекий** шлях, пани-брати, Знаю його, знаю!* (с. 53). У всіх наведених прикладах прикметники мають загально нормативне оцінне значення, адже оцінна семантика взагалі тісно пов'язана з предикативною функцією слів [11, с. 66] і є головною метою, для досягнення якої автор уживає у висловленні атрибут. Подібні висловлення можна

розглядати як яскравий приклад нашарування модусних аспектів смислу речення на його пропозитивну семантику, що особливо притаманно розмовному мовленню. Фрагментарний спосіб вираження думки уможлиблює відокремлення атрибута, найчастіше одиничного й постпозитивного: *А пан глянув... одвернувся... Пізнав, **препоганий**, Пізнав тії карі очі, чорні бровенята...* (с. 62); *Отакий-то Перебендя, **Старий та химерний!*** (с. 71). Інколи для посилення комунікативної значущості та окремішності таких атрибутів мовець вдається до сегментації, наприклад: *Іде шляхом молодиця, Мусить бути, з прощі. **Чого ж смутна, невесела, Заплакані очі?*** (с. 54); *Зілля дива наробило – тополею стала. Не вернулася додому, Не діждала пари. **Тонка-тонка та висока** – До самої хмари* (с. 78); *Ну, хоч глянем на Чигирин, **колись козачий*** (с. 107).

Відокремлення атрибутів – якісних прикметників – не тільки порушує формально-синтаксичні зв'язки в структурі атрибутивного словосполучення Adj N, а й зумовлює великі функціонально-семантичні зсуви. Відокремлений одиничний атрибут уже не виконує функцію ідентифікації, а набуває характеризувальних властивостей, тобто функції додаткового (щодо предикативного) повідомлення про названий об'єкт, а також конденсує суб'єктивно-емоційну оцінку автора.

Відносні прикметники також здатні імпліцитно, економічно слугувати номінацією цілої ситуації. І. Вихованець відзначає, що це вторинні прикметники, що виражають «ознаки, які мають виразно похідний характер і сформувалися через стосунок до предмета» [4, с. 127], наприклад: *Нехай **душі козацької** В Україні витають* (с. 68); *Якби-то далися **орлині крила*** (с. 30); *Може, **найдесться дівоче Серце**, карі очі* (с. 67). Іменники, транспонуючись у прикметники, за допомогою суфіксів виражають значення присвійності, тобто «заступають посесивні предикати» [4, с. 127], як-от: *Не **китайкою** покрились **козацькі очі*** (с. 29) // *Козаки мають очі → очі козаків → козацькі очі*. Отже, відносні прикметники часто є одним із засобів конденсації висловлення. Вони здатні називати ситуацію за деякими її штрихами, якими служать актанти. Щоб експлікувати ситуацію, потрібна окрема предикативна одиниця (підрядне присубстантивне), у якому трансформоване означення посідає тиме позицію одного з актантів, наприклад: *Тії **слави козацької***

Повік не забудем! (с. 63) // *Тієї слави, що здобули козаки, повік не забудем!* Використовуючи такі словосполучення, мовець упевнений у тому, що його правильно зрозуміють, інакше – він би називав усі конструктивні елементи мікроситуації. Проте автор висловлення, зазначає Т. Туліна, найчастіше обмежується тим, що репрезентує ситуації не викінченим текстом, а ніби пунктирно позначаючи її опорні елементи в мінімально розчленованому вигляді: за участі, зазвичай, лише двох повнозначних лексем і без експліцитної предикації [17, с. 20]. Означуване «наче схематично відображає життєвий досвід людини, репрезентовані ним об'єкти, події, процеси, факти, їх оцінки та ін. Означуване цих знаків формує їхній зміст і повідомляє основну актуальну інформацію» [9, с. 104].

Окрім інформативної, атрибути у віршованому тексті виконують також естетичну функцію, відіграючи головну роль у структурі метафоричного образу. Зокрема, метафоричні епітети створюють емоційний настрій, уточнюють висловлювані Т. Шевченком почуття, увиразнюють мовну естетику вірша. Наприклад, у сполученні з іменником «слово» прикметники «добре» (с. 57), «ласкаве» (с. 69), «боже» (с. 71), «господа» (с. 80), «мертве» (с. 87), «розумне» (с. 88), «брехнею підбите» (с. 88), «єдине» (с. 138) тощо передають найтонші відтінки сприймання його ознак. Зокрема, переносне вживання якісних і відносних прикметників, дієприкметників сприяє поглибленню асоціативних поетичних образів, наприклад: *Сердитий вітер завива, додолу верби гне високі, горами землю підніма* (с. 29); *Не вернеться сподівані, Не вернеться воля, не вернеться запорожці, не встануть гетьмани, не покрийть Україну Червоні жупани! Обідрана, сиротою Понад Дніпром плаче* (с. 79); *Не заревуть в Україні Вольнії гармати* (с. 249); *Було колись – в Україні Ревіли гармати; Було колись – запорожці Вміли панувати. Панували, добували І славу, і волю; Минулося – осталися Могили на полі. Високії ті могили* (с. 82).

Так само допомагають передавати найтонші відтінки емоційного сприймання ознак образу душі такі прикметники, як: *запеклая* (с. 42), *праведная* (с. 43), *козацька* (с. 68), *жива* (с. 88), *щира* (с. 87).

Семантика прикметникових метафоричних словосполучень «Божа мова», «не мудра та щира мова», «голосна та

правдива мова» допомагає розкрити індивідуальне бачення поетичного світу Т. Шевченка. Наприклад: *Праведная душе! прийми мою мову, не мудру та щирю* (с. 43); *От де, люде, наша слава, Слава України! Без золота, без каменю, Без хитрої мови* (с. 80).

Силу почуттів ліричного героя засвідчують метафори, що постають, з одного боку, внаслідок споглядання навколишньої дійсності та відповідних асоціацій, з другого, – як результат розвитку психічних почуттів ліричного героя. Разом з тим, прикметникові згорнуті пропозиції допомагають автору на ґрунті мовних одиниць посилити таку естетичну категорію, як прекрасне.

Отже, конструкціям з актуалізованими прикметниками належить провідна роль у композиційно-сюжетному оформленні тексту, його лаконічності та особливої виразності. Завдяки виокремленню наявної в них додаткової інформації та реалізації емоційно-експресивного тла поглиблюється нюансорика поетичного слова, пізнання якої розкриває авторський асоціативно-образний світ.

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы [Текст] : [монографія] / Н. Д. Арутюнова. – Москва : Наука, 1976. – 383 с.

2. Виноградов В. В. О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка [Текст] / В. В. Виноградов // Мысли о современном русском языке : сборник. – Москва : Просвещение, 1969. – С. 5–23.

3. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – Київ : Наукова думка, 1983. – 219 с.

4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / за ред. І. Вихованця. – Київ : Пульсари, 2004. – 400 с.

5. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / И. Р. Гальперин. – Москва : Наука, 1981. – 138 с.

6. Грищенко А. П. Прикметник у структурі словосполучення і речення // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 7. – С. 39–45.

7. Гуйванюк Н. Актуалізація як умова каузативного ускладнення комунікативної семантики висловлювання [Текст] / Ніна Гуйванюк // Семанти-

ка мови і тексту : зб. статей VIII Міжнародної конференції, 22–24 жовтня 2003 р. ; ред. кол. : В. І. Кононенко (голова) та ін. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 126–131.

8. *Гуйванюк Н.* Номінативна деривація і кореферентність синтаксичних одиниць [Текст] / Ніна Гуйванюк // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. До 130-річчя заснування Чернівецького ун-ту / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці : Рута, 2006. – Вип. 276–277. – С. 174–179.

9. *Загнітко А. П.* Лінгвістика тексту: теорія і практикум : науково-навч. посібник / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 289 с.

10. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики української мови: Морфологія [Текст] : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 1996. – 437 с.

11. *Камынина А. А.* Современный русский язык: синтаксис простого предложения [Текст] / А. А. Камынина. – Москва : Изд-во МГУ, 1983. – 102 с.

12. *Кацнельсон С. Д.* Категории языка и мышление: из научного наследия [Текст] / С. Д. Кацнельсон. – Москва : Языки славянской культуры, 2001. – 865 с.

13. *Кононенко І. В.* Пропозитивна семантика прикметника (на матеріалі української та російської мов) [Текст] / І. В. Кононенко // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С. 42–46.

14. *Мойсієнко А. К.* Мистецтво бачити світ [Текст] / Анатолій Мойсієнко // Актуальні проблеми філології та перекладознавства : зб. наук. праць. – Хмельницький : ХНУ, 2007. – Ч. 2. – С. 57–59.

15. *Мукаржовський Я.* Литературный и поэтический язык [Текст] / Я. Мукаржовський ; перевод с чешского А. Г. Широковой // Пражский лингвистический кружок : сб. статей. – Москва : Прогресс, 1967. – С. 406–431.

16. *Смілянська В.* Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка [Текст] / Валерія Смілянська, Ніна Чама-та. – Київ : Вища школа, 2000. – 207 с.

17. *Тулина Т. А.* Функциональная типология словосочетаний [Текст] : [монография] / Т. А. Тулина. – Киев ; Одесса : Вища школа, 1976. – 176 с.

18. Українська мова [Текст] : [енциклопедія]. – Київ : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

19. *Юрченко В. С.* Простое предложение в русском языке. Двусоставное именное, односоставное глагольное, односоставное именное [Текст] : монография / В. С. Юрченко. – Саратов : Приволжское книжное издательство, 1972. – 275 с.

20. *Шевченко Т.* Твори : у 5 т. / Тарас Шевченко. – Київ : Дніпро, 1978. – Т. 1. – 415 с.

Лариса Мовчун
(Київ)

РИМОГРАФІЧНА ШЕВЧЕНКІАНА: ІСТОРІЯ І ПРОБЛЕМИ

Рима Т. Шевченка досить часто є предметом наукового зацікавлення літературознавців та лінгвістів (Д. Загул, В. Коптілов, Н. Костенко, Б. Навроцький, Г. Сидоренко, Л. Стеценко, Д. Теряєв, Н. Чамата та ін.) у зв'язку з описом того чи іншого її аспекту. Для повного й усебічного дослідження рим поета необхідно є їхня лексикографічна інвентаризація. Лексикографічна практика пропонує укладачам словників письменницької мови кілька способів вирішення цього питання. По-перше, спеціальним ремаркуванням римових слів у словниках тезаурусного типу, як-от позначка *рфм.*, застосована в багатотомному «Словнику мови російської поезії ХХ ст.» за редакцією В. Григор'єва [СЯРП]. По-друге, їх диференційним індексуванням та конкорданцією: наприклад, у «Словнику рим М. Ю. Лермонтова» в алфавітному порядку зібрані слова і словоформи, що римуються і входять у мінімальний контекст, утворений другим членом римової пари [СРМЛ].

Такий лексикографічний мінімалізм навряд чи може задовольнити всі потреби дослідників, адже рима в тканині поетичної мови є поліфункціональною і виконує ритмотворчу, фонічну, інструментальну, композиційну, стилістичну, естетичну, віршотворчу, мнемотехнічну, а у відповідних текстах й ігрову, сугестивну, магічну, гумористичну ролі. Віршове співзвуччя пов'язане з лексикою, семантикою і синтаксисом поетичної мови [2, с. 322]. Відповідно і римографічний опис поетичного матеріалу має бути багатоаспектним. Словники рим, які претендують на вичерпність опрацювання матеріалу, переважно містять кілька взаємопов'язаних частин. Обов'язкових правил побудови словників авторських рим практика римографії не виробила, аксіоматичною є хіба що загальна настанова на укладання таких словників, які б забезпечували швидкий пошук необхідних рим та чітко їх описували [6, с. 6]. Макроструктура римографічних праць надзвичайно варіативна: у словнику може бути розділ, який подає репертуар співзвучних сегментів

поетичної мови письменника (у лівій частині) та відповідні римові пари / групи з паспортизацією (у правій частині); покажчик (індекс) цих сегментів; покажчик (індекс) слів, що містять співзвучні сегменти; таблиці кваліфікаційних та статистичних ознак рим тощо.

Укладання словників рим поета – один із найскладніших видів лексикографічної роботи; уже на стадії збирання матеріалу потрібне уважне око фахівця з розвиненим відчуттям поетичного слова, адже для встановлення звукової співзвучності формальних критеріїв буває замало, та й не завжди вони однозначні. Складність римографічної роботи підсилюється теоретичним багатоголоссям. У теорії рими, за всього розмаїття наукових досліджень, зараз більше питань, ніж відповідей, – починаючи від дефініювання рим і закінчуючи їхніми класифікаціями.

Досить довго авторська римографія на слов'янському терені перебувала в зародковому стані – від початку ХХ ст. аж до 1960-х років. В. Тимофєєв тоді говорив про те, що «лексикографічна теорія ще молода» [4, с. 16]. Нині ці слова цілком можна віднести до теорії укладання словників рим, римографії, яка тільки-но почала оформлюватися в окрему галузь лексикографії у зв'язку зі специфікою її об'єкта. У 1960-х роках нарешті відбувся прорив у слов'янській авторській римографії після тривалого періоду, коли на обговорення виносилися різноманітні проекти і пробні матеріали словників рим одного поета, які практично завершити не вдавалося. Так, уперше про необхідність укладання словника пушкінських рим висловився Ф. Корш у 1905 році і запропонував свій план такої праці, особливу увагу приділивши обґрунтуванню технічних моментів розміщення реєстрових одиниць [1, с. 6–22]. Знову питання лексикографування рим О. Пушкіна порушив В. Холшевников у 1974 році, опублікувавши інструкцію для укладання словника рим російського класика; того ж року був реалізований і сам проект, але іншим дослідником, американським славістом Дж. Т. Шоу, і на інших засадах [PR].

Тривалою і непростою була історія створення словників рим Т. Шевченка. У ній чимало невідомих сторінок і незаслужено забутих наукових та практичних здобутків. «Словник рим Тараса Шевченка» [С. Діброви] є першим зразком опису

та систематизації рим окремого письменника в українському мовознавстві», – зазначає І. Щур [8, с. 99] у рецензії на словник С. Діброви [ДСРШ], припускаючись двох неточностей: по-перше, згадана праця не є першою ні в українській авторській римографії взагалі, ні в історії словників рим Т. Шевченка зокрема. Одна з перших нині відомих спроб збирання Шевченкових рим сягає початку 30-х років минулого століття. За свідченням І. Гурина, мовознавець О. Синявський, який досліджував мову Т. Шевченка («Дещо про Шевченкову мову. Спроба вияснити декотрі сумнівні моменти Шевченкової мови», «Елементи Шевченкової мови, їх походження й значення», «Принципи редагування мови й правопису Т. Шевченка та конкретні зразки (пропозиція)» та ін.), мав причетність і до укладання словника рим поета, але картотека була втрачена [СРШ-1, с. 2]. Пізніше, у 1960-х роках, бібліограф і краєзнавець із Золотоноші В. Лутківський спробував не лише укласти такий словник, а й опублікувати його. Упродовж кількох десятиліть, починаючи з 1930–1940-х років, забутий нині лексикограф-аматор поповнював свою картотеку українських рим, а також працював над словниками рим окремих письменників, у тому числі й Т. Шевченка. Частину цієї праці В. Лутківський оприлюднив у машинописному літературно-краєзнавчому альманасі «Супій», що вийшов двома книгами в 1964–1965 роках.

Шістдесяті роки були плідними в римографічній шевченкіані, адже потреба створити словник рим основоположника нової української літературної мови на той час уже стала відчутною. Наукові засади «римословника» Т. Шевченка розробив лінгвіст І. Чередниченко й розпочав роботу над таким словником, опублікувавши пробні статті на сторінках журналу «Українська мова і література в школі» [7]. Особливістю проєктованого словника нового типу, як його означив сам автор, і взагалі концепції І. Чередниченка було лінгвістичне підґрунтя. Поставивши загальну мету – вивчення римотворчих властивостей української мови, – науковець окреслив шляхи її ров'язання: по-перше, створення словника рим Т. Шевченка, а по-друге, укладання словників рим інших майстрів поетичного слова аж до сучасних – «у хронологічній послідовності і зіставленні» [7, с. 17]. Відчуваючи очевидну на той час теоретичну слабкість лінгвістичної римології, І. Чередниченко з ентузіазмом ство-

рює не тільки засади словника, а й розробляє поняттєво-термінологічну базу, необхідну для своєї праці, з перспективою подальшого лінгвістичного дослідження рими. Новаторською для світової римологічної теорії була ідея систематизації рим за граматичними парадигмами на основі ознаки постійності / змінності наголошеного голосного рим і розподілу їх на *регулярно стабільноголосні* (рими з *-ати, -аю, -аєш, -ає, -аєм, -аєте, -ають, -ай, -айте, -аймо, -ав, -ала, -ало, -али*, утворені дієсловами), *регулярно змінноголосні* (рими з *-ати, -у, -иш, -ить, -имо, -ите, -ать, -ав, -ала, -ало, -али*, утворені дієсловами), *неповнорегулярні* (*рій, роя, рої – мій, моя, мої*) та *нерегулярні* (рима *-ій* у словах *рій, сулій, подій, новій, твій, зумій*) [7, с. 18]. Для лексикографічного аналізу рим І. Чередниченко застосовував їхні суто мовні характеристики: визначення типу рими за регулярністю наголошеного голосного, частиномовною приналежністю та ступенем звукової подібності.

Зауважимо, що проблема неточної і приблизної рими не отримала ретельного теоретичного обґрунтування й досі: діапазон поглядів на ці різновиди рим варіює від ототожнення чи розрізнення понять до відмови від одного з термінів, та навіть розрізняючи ці поняття, дослідники надають їм різного смислового наповнення, тобто, виокремлюючи ці види рим, застосовують різні критерії. І. Чередниченко, відмовившись від термінів на означування рими як *точної / неточної / приблизної, асонантної / консонантної*, запропонував поділити всі рими за фонетичним складом на *тотожні* та *співзвучні* [7, с. 18, 19].

За мікроструктурою словник мав, очевидно, наблизитися до класичних праць тлумачного характеру з такими основними компонентами «римостатті», як: реєстрова одиниця (римоформа з парадигмою та всіма варіантами), ремаркування – «паспорт рими»; римопари та римові групи з документованими ілюстраціями. Наприкінці статті з абзацу планувалося подавати «римословник» – повний список слів з поетичних творів Т. Шевченка, які містять відповідну римоформу і розташовуються за алфавітом (*бровенята, дівчата, мати, хата, хлоп'ята* || *взяти, гуляти, жартувати, жати, знати, погибати, погуляти, танцювати*) [7, с. 22].

На макрорівні словник мав складатися з шести розділів відповідно до наголошеного голосного римоформи: А, Е, И, І,

О, У. Доцільність саме такого розміщення матеріалу пізніше була підтверджена застосуванням алфавітної моделі реєстру І. Чередниченка в «Словнику українських рим» А. Бурячка та І. Гурина (1979) та «Словнику рим Т. Г. Шевченка» С. Діброви (2004).

Таким чином, масштабність задуму словника рим Т. Шевченка полягала не лише у всебічному аналізі рими в поетичній мові поета, але й у тому, щоб зробити цей словник джерелом вивчення загальних закономірностей українського римотворення.

Ідеї І. Чередниченка надихнули ентузіаста-лексикографа І. Гурина також узятися за створення словника рим Т. Шевченка, але на інших теоретичних засадах. Як стає зрозумілим зі списку літератури, доданому до словника, і з нотаток самого словникаря, з якими ми ознайомилися в Миргородському краєзнавчому музеї, І. Гурин самотужки опанував лексикографічну теорію, вивчав світовий римографічний досвід: опрацьовував словники Я. Будковської [SRM], Дж. Шоу [PR], консультувався з російським лексикографом В. Тимофєєвим, поради якого певною мірою вплинули на роботу І. Гурина.

І. Гурин намагався висвітлити риму багатоаспектно, подавши лінгвістичні й літературознавчі її ознаки і відповідно до задуму структурувавши свою працю. Словник Шевченкових рим складається з трьох частин: абетково-клаузульної [СРШ-1], хронологічно-класифікаційної [СРШ-2] та індексу клаузул перших слів римових пар (груп) [СРШ-3]. Перші дві частини супроводжуються ґрунтовними статтями, у яких лексикограф викладає свої римологічні погляди й аналізує римостиль Т. Шевченка на основі здійсненого лексикографічного опису рим поета. Картотека майбутнього словника на основі десяти томного академічного зібрання творів Т. Шевченка (1939–1964) була укладена на початку 1970-х років, машинописний варіант трьох частин словника лексикограф підготував відповідно в 1974, 1978 і 1980 роках. Безліч спроб І. Гурина опублікувати свою багаторічну працю виявилися марними. «Надії на видрукування у мене немає», – пише він у листі до М. Жовтобрюха в 1975 році [ГЖ], а за десять років знов – у листах до Б. Олійника: «Час іде, а діло стоїть. Ніхто не підтримує» [ГО-1]; «Була позитивна в основному рекомендація відділу

шевченкознавства Інституту літератури. Я виконав рекомендації рецензентів, і зараз у мене лежить 740-сторінковий машинопис Словника... Мені пішов 82-й рік життя... Чи побачу я словник?» [ГО-2]. Лексикограф був готовий до обговорення своєї праці і навіть через газети звертався до фахівців літературознавців і мовознавців із закликом ознайомитися зі словником рим Т. Шевченка. Були й численні рецензії (а поміж них і схвальна – шевченкознавця В. Бородіна, який відзначив наукову цінність словника), існувала й можливість включити словник до списку фінансованих державою наукових проєктів з нагоди 170-х, 175-х або 180-х роковин Шевченка, але словник І. Гурина так до сьогодні й залишився в машинописному варіанті. Для наукової громадськості він не втрачений, оскільки копії зберігаються в архівах Києва і Миргорода.

І. Гурин чітко бачив кінцеву мету створення словників рим українських класиків та застосовував однакові принципи укладання і типову параметризацію рим для різних авторів (крім словника рим Т. Шевченка, лексикограф уклав аналогічні словники Є. Гребінки, М. Шашкевича, Лесі Українки та інших поетів), адже в результаті мало вийти римографічне дослідження всієї нової української літератури і науково аргументований опис розвитку поетичної мови. Завершуючи черговий словник рим, І. Гурин фіксував дані в узагальнювальних таблицях і порівнював рими українських поетів за основними 11 класифікаційними ознаками: *точна рима / асонанс / консонанс, багата / бідна, чоловіча / жіноча, дактилічна / гіпердактилічна, відкрита / закрита, рівноскладова / нерівноскладова, повна / усічена, початкова / внутрішня / внутрішньо-кінцева / кінцева, однорідна / неоднорідна, проста / складена, акустична / графічна* та 12-ю рідкісною ознакою: *семантична рима, омонімна, тавтологічна, поглинена*. Це давало змогу простежити динаміку римування в одного автора та в цілому в українській літературі і зробити, наприклад, висновки, що точних рим у поезії Т. Шевченка 43,8 %, а в поезії І. Котляревського – 90,9 % [СРШ-2, с. 278]. Узагальнення на основі наукової лексикографічної інвентаризації авторських рим є дійсно неспростовними, адже мова цифр точна, хоч і лаконічна.

Більша інформативність словника ставила перед укладачем безліч конкретних практичних завдань, як кваліфікувати ту

чи іншу риму; замислюватися доводилося з приводу найзвичайніших римових пар: «Треба ще спинитися на співзвуччі *іду-чи-уночі*. По суті це і не рима. Це не асонанс, бо наголоси різні, і не консонанс це, бо нема спільної (-их) приголосної (-их). Оскільки... *І* та *И* – звуки, що не кажіть, а близькі між собою, то це рима приблизна. А приблизне звучання стоїть ближче до точного звучання, і тому – *іду-чи-уночі* умовно долучаємо до рим точних» [СРШ-2, с. 279]. Проблему класифікації рим за точністю звучання І. Гурін вирішив по-своєму, відмовившись від категорії приблизних рим, оскільки вважав, що асонанси і консонанси цілком можуть увібрати в себе всі рими, які не є точними.

Абетково-клаузульна частина словника складається з восьми розділів відповідно до наголошених голосних римованої клаузули: А, Е-Є, И, І-Ї, О, У, Ю, Я. У кожному з розділів укладач дотримується порядку подання рим за кількісно-складовою ознакою: спочатку чоловічі рими, потім жіночі та дактилічні. Римова стаття чітко структурована: римоформа, римопари, паспортизація (наприклад, **АК**: *Отак-козак* 72-1847-58; *Постернак-не козак* 16-10-1841; *Так-так* 72-1847-58; *Смак-так-козак-байрак* 33-1845; *Так-байрак* 155-1849 [СРШ-1, с. 4]).

Словник І. Гурина має ознаки професійності та науковості. Опублікований свого часу він міг би стати подією всеслов'янського рівня.

З кінця 1990-х років у світовій лексикографії спостерігається римографічний бум, який перш за все виявив себе в загальнономовній римографії – у створенні практичних словників для пошуку рим, римівників та онлайн-них генераторів рим. «Відсутність граматичних, текстологічних, віршознавчих характеристик рими майже унеможливило використання таких словників з науковою метою», – зазначають В. Матвеев і Є. Хворостьянова в передмові до виданого нещодавно академічного словника рим М. Ломоносова [3, с. 9]. Авторитетність римографії дедалі більше залежить від її авторського напрямку, який здатен тримати планку науковості на належному рівні. Теоретик авторської римографії В. Тимофеев убачав у словниках рим поета безсумнівну перевагу перед загальнономовними римівниками в тому, що вони демонструють реальну здатність мови забезпечувати поетичні потреби, адже «рима – це не тіль-

ки... співзвучність, але й смисловиражальний засіб, тому її необхідно вичленовувати готовою, як результат творчих зусиль, із конкретних художніх творів» [5, с. 109].

Опублікований у 2004 році С. Дібровою «Словник рим Т. Г. Шевченка» став новою спробою зробити риму Т. Шевченка доступнішою для дослідницького аналізу. Новим в авторській римографії стало включення в корпус словника складених римоформ (**-Ó CE**) [ДСРШ, с. 89] і початкових рим, розміщених відповідно до загального принципу розташування римокомпонентів у словниковій статті з тією різницею, що початковий склад слова виділено по жирненню: **-ЛЮ́**, наприклад, *веселю́* (II, 212, 3) – 2, *зароблю́* (II, 80, 226), *зроблю́* (II, 46, 6), *куплю́* (I, 98, 1877) – 3, *люблю́* (I, 98, 1876) – 3, *любо́* (I, 27, 26), *люди́* (I, 27, 28), *поділю́* (II, 11, VII, 26), *роблю́* (II, 185, 28), *терплю́* (II, 186, 44) [ДСРШ, с. 106].

У передмові укладач подає своє визначення рими, вважаючи її «суголоссям частин слів (коренів, суфіксів, закінчень), окремих звуків у суміжних чи близькорозташованих словах або симетрично розміщених частинах віршових рядків» [ДСРШ, с. 4]. С. Діброва намагається зробити передмову інформативною, розглядає різні види рим, проте місцями використовує римологічну термінологію некоректно, розуміючи під римою пару не тільки пару, а й римовий ряд, кваліфікуючи риму *розбещений-пещений* як гіпердактилічну [ДСРШ, с. 5], а консонанс і асонанс – як різновиди точної рими [ДСРШ, с. 6, 7].

На жаль, теоретичні виклади автора так і залишаються додатковою інформацією для підвищення ерудиції користувача, адже сам словник не містить ні літературознавчих, ні лінгвістичних характеристик рим Т. Шевченка. У плані мікроструктури словника С. Діброва багато в чому орієнтується на «Словник українських рим» А. Бурячка й І. Гурина (основна реєстрова одиниця – римоформа, права частина – гніздо римокомпонентів, розміщених в алфавітному порядку), не враховуючи той факт, що між загальнономовним і авторським словником рим існує велика різниця – останній не фіксує весь репертуар рим в одному гнізді, а обов'язково подає точну інформацію щодо вживання кожної римової пари. Для дослідників має значення не тільки те, скільки слів з однаковим римовим сегментом використав поет у своїй творчості, а й те, як саме він komponу-

вав у тексті римові слова. Основний метод лексикографічного опрацювання повинен від фіксаційно-описового наблизитися до фіксаційно-функціонально-описового: словник рим поета має бути не сховищем римоздатних елементів, а систематизованим описом того, як ці елементи взаємодіють один з одним і з усім текстом.

Таким чином, словники рим Т. Шевченка (опубліковані, неопубліковані й проєктовані) можна поділити на наукові (літературознавчо-орієнтовані, лінгвістично-орієнтовані) та популярні. Водночас потреба в науковому академічному словникові рим Т. Шевченка все ще залишається актуальною. Для її задоволення необхідне узагальнення світового й слов'янського римографічного досвіду. Словник рим Т. Шевченка повинен стати частиною масштабного проєкту, який розпочинали вітчизняні римографи І. Чередниченко та І. Гурін, – підготовки словників рим українських поетів, що стали б надійною джерельною базою для відтворення історії української літературної рими. Академічний рівень словника полягає в рівні самого описуваного матеріалу (основою картотеки повинно стати найновіше академічне видання творів Т. Шевченка; у картотеці мають знайти своє місце відмовні і редакторські рими). Безсумнівним є попереднє створення детальної інструкції, у якій будуть ураховані всі випадки римовживань і дані рекомендації щодо їхнього лексикографічного інтерпретування. Укладачі академічного словника авторських рим змушені будуть розв'язати питання кількісно-якісного наповнення корпусу словника: чи потрібно подавати клаузули неримованих поетичних творів, які різновиди рим слід описувати – лише кінцеві чи також початкові та внутрішні, чи враховувати випадкові рими, чи враховувати рими з поетичних вкраплень у непоетичних текстах (художніх прозових творах, текстах епістолярного, мемуарного та інших стилів).

Отже, науковість словника передбачає розв'язання низки теоретичних і практичних проблем: літературознавчих (у тому числі текстологічних), лінгвістичних (у тому числі римологічних), методичних. Укладання словника рим поета повинно насамперед починатися з чіткого робочого визначення рими, яке береться за основу для опрацювання конкретного фактичного матеріалу; воно має відбивати узуальність рими для мови пев-

ного письменника, його епохи та ширше – загалом бути орієнтованим на національну специфіку рими.

1. *Корш Ф. Е.* План исследования о стихосложении Пушкина и словаря пушкинских рифм. – Санкт-Петербург : Типография Императорской академии наук, 1905. – 24 с.
2. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів ; керівн. видавн. проекту В. І. Теремко]. – Київ : Вид. центр «Академія», 2007. – Т. 2. – 624 с.
3. *Матвеев В. М., Хворостьянова Е. В.* Предисловие // Словарь языка М. В. Ломоносова : материалы к словарю / [гл. ред. Н. Н. Казанский]. – Санкт-Петербург : Нестор-история, 2011. – Вып. 3. Словарь рифм М. В. Ломоносова: лексикон стиховых окончаний / [сост. Е. А. Захарова, О. С. Лалетина, Е. М. Матвеев ; отв. ред. С. С. Волков, Е. В. Хворостьянова]. – С. 7–28.
4. *Тимофеев В. П.* Исходная (словарная) форма слова в русском языке : учебное пособие / В. П. Тимофеев. – Свердловск, 1971. – 185 с.
5. *Тимофеев В. П.* Наш опыт поэтической лексикографии / В. П. Тимофеев // Теория поэтической речи и поэтическая лексикография. – Челябинск, 1971. – С. 92–121.
6. *Тимофеев В. П.* Словарь рифм Есенина // Словарь рифм Сергея Есенина / [ред. О. В. Тимофеева] / В. П. Тимофеев. – Шадринск : ШГПИ, 2009. – С. 5–9.
7. *Чередниченко І. Г.* Проблеми створення римословника Т. Г. Шевченка / І. Г. Чередниченко // Українська мова і література в школі. – 1966. – № 3. – С. 17–20.
8. *Щур І.* Словник рим Т. Г. Шевченка / І. Щур // Українське мовознавство : міжвідомчий збірник. – 2006. – Вип. 35. – С. 98–99.

Джерела

- ГЖ** Лист І. І. Гурина до М. А. Жовтобрюха від 28.04.1975. –Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 431, оп. 1, спр. 53, 1 арк.
- ГО-1** Лист І. І. Гурина до Б. І. Олійника від 5.03.1986. –Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 916, оп. 2, спр. 5, 1 арк.
- ГО-2** Лист І. І. Гурина до Б. І. Олійника від 25.07.1986. –Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 916, оп. 2, спр. 5, 1 арк.
- ДСРШ** *Діброва С. М.* Словник рим Т. Г. Шевченка / С. М. Діброва. – Сімферополь, 2004. – 144 с.

- СРМЛ** Словарь рифм М. Ю. Лермонтова / [под ред. В. В. Бородина, А. Я. Шайквича] // Лермонтовская энциклопедия. – М. : Советская энциклопедия, 1981. – С. 666–716.
- СРШ-1** *Гурин І. І.* Словник рим Т. Г. Шевченка. Частина перша. – Миргород, 1974. – Миргородський краєзнавчий музей, р-2097, № 3071, 265 арк.
- СРШ-2** *Гурин І. І.* Словник рим Т. Г. Шевченка. Частина друга – хронологічно-класифікаційна. – Миргород, 1978. – Центральный державный архив-музей литературы і мистецтва України, ф. 909, оп. 1, спр. 7, 305 арк.
- СРШ-3** *Гурин І. І.* Індекс клаузул перших слів римових пар (груп) словника рим Т. Г. Шевченка (за першою частиною словника). – [Б. м., б. д.]. – Центральный державный архив-музей литературы і мистецтва України, ф. 909, оп. 1, спр. 17, 38 арк.
- СЯРП** Словарь языка русской поэзии XX в. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – Т. 2 : Г–Ж / [сост. В. Н. Григорьев (отв. ред.), Л. Л. Шестакова, Л. И. Колодяжная и др.]. – 800 с.
- PR** *Shaw J. T.* Pushkin's Rhymes : a dictionary / J. T. Shaw. – Madison : The University of Wisconsin Press, 1974. – 673 p.
- SRM** *Budkowska J.* Słownik rymów Adama Mickiewicza / J. Budkowska. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970. – 228 s. – (Zakład Narodowy imienia Ossolińskich).

Оксана Ніка
(Київ)

ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ СИНТАКСИСУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Розуміння та осмислення мовотворчості Т. Шевченка неможливе без прочитання його національно-мовної концепції, що не тільки визначає індивідуальну позицію митця слова в новій добі літературної української історії, але й мотивує її попереднім станом розвитку мови, а отже, актуалізує історичний дискурс нової дошевченківської та старої доби. Науковий інтерес до етнічної ідентичності автора, що зростає не тільки в переддень вшанування річниці Т. Шевченка, передбачає вивчення широкого входження живої народної мови, органічної для українців, із новітнього погляду – осмислення когнітив-

них структур як глибинних, характерних для живого мовлення і старокнижної традиції.

Завдання статті полягає в тому, щоб проілюструвати історичні традиції синтаксичних явищ, зафіксованих у текстах Т. Шевченка, відобразити народний і книжний складники, джерела його мовотворчості, використання яких мотивується національно-мовною концепцією Кобзаря в історичному дискурсі.

Лінгвістичне шевченкознавство має тривалу історію та солідні напрацювання в цій галузі [2; 3; 5]. Ще з початку ХХ ст. цьому присвячені цикли праць О. Синявського «Дещо про Шевченкову мову. Спроба вияснити декотрі сумнівні моменти Шевченкової вимови» (1925), «Елементи Шевченкової мови, їх походження й значення» (1931), «Принципи редагування мови й правопису Т. Шевченка та конкретні зразки. (Пропозиція)» (1931), М. Сулими «Найяскравіші особливості фрази Шевченкового “Кобзаря”» (1924), «Дієприслівники в “Кобзарі” Шевченка» (1928) та ін.

Безперечно, лінгвістична увага до текстів Т. Шевченка виявлялася і в оцінці джерел його мовотворчості в широкому контексті старої традиції та інновацій нового часу, і в деталізованому прописуванні кожного з джерел – народної і книжної мови. Чи не найбільше в лінгвістичних працях представлена фольклорна мова, що відповідає духу романтизму з його акцентом на фольклорі та історичній пам'яті народу, а також церковнослов'янські елементи, що в різний спосіб входили в Шевченковий текст – у вигляді цитат чи поза ними – і загалом відповідали ідеї розширення функціонування українського слова.

Жива народна мова широко аналізувалася як свідомо настановою на пошуки загальнонаціональної норми: Т. Шевченко «свідомо уникає в своїй мові дрібно-говіркових місцевих виразів (л о к а л і з м і в) [виділення автора. – І. О.], хоч на Звенигородщині їх не бракувало. Шевченко очистив свою мову від таких виразів, що були б незрозумілі широким читацьким колам, а це вже було розуміння істоти літературної мови» [2, с. 18].

Еталонність мови Т. Шевченка часто виступала мірилом того, наскільки відображені в його поетичних рядках мово-живання стали літературними в тогочасній і наступній часовій перспективі. Ті частковості, що не вкладалися в це означення, переважно залишалися без деталізованого коментаря,

швидше як підкріплення загальної тенденції, аніж з'ясування окремих рис, які потрапляли під визначення локальних.

З-поміж численних праць про Т. Шевченка, написаних у лінгвістичному чи інтердисциплінарному ключі, важче віднайти ту лакуну, яка ще не була предметом окремого лінгвістичного дослідження.

Одне з найскладніших і найменш опрацьованих питань – синтаксис Шевченкових творів. На думку І. Огієнка, здатність передати народнорозмовний синтаксичний лад («душу мови») – це одна з найбільших заслуг: «Головне, Шевченко глибоко зрозумів народню складню мови, і переніс її в свої писання, та складня – душа мови. Усе це сильно наблизило Шевченкову мову до правдивої народної й очистило її від усякої штучности» [2, с. 8–9].

Для В. Русанівського набуває актуальності дослідження «синтаксичного синкретизму», збереженого в народній і фольклорній мові: «Чи не найскладніша справа з відображенням у мові Т. Шевченка народнорозмовного і фольклорного синтаксису. Ці два різновиди єднає, так би мовити, ситуативна нерозчленованість» [4, с. 176]. Специфіка синтаксичного синкретизму передає прослідки давнього стану мови, для якого були властивими контаміновані конструкції, що в контексті розвитку складного речення в українській та інших слов'янських мовах відображали тенденції до вираження підрядних відношень засобами сурядності. Утім, це «зовсім не означає, що народнорозмовний і фольклорний синтаксис не мають засобів вираження сурядних і підрядних зв'язків: у ньому передаються всі ті відношення, які представлені в синтаксисі розвинутої літературної мови, але засоби передачі цієї передачі часто економляться, уодноманітнюються» [4, с. 176]. Отже, коло обговорюваних питань стосується розрізнення діалектного й літературного, народнорозмовного й фольклорного, як і книжного та народного.

Як уже було зазначено, синтаксичні явища Шевченкової мови доречно аналізувати в різних вимірах – не тільки передусім народному, але й книжному, що співвідноситься з національно-мовною концепцією Кобзаря.

Романтично-слов'янофільська позиція Т. Шевченка, що передбачала окремий розвиток української мови поруч з іншими слов'янськими, відповідала викликам часу і стала основою для

дослідницького прочитання ідентичності автора крізь призму вже давно добре відомих і широко цитованих поетичних рядків Кобзаря. Книжна мова для Шевченка була актуалізована, крім інших чинників, участю в Кирило-Мефодіївському товаристві. Як засвідчував П. Куліш (Киевская старина, 1906), «молодежь, входившая в братство, была глубоко просвещена Св. Писаниемъ и воспитана въ духе высокой чистоты духовно-нравственной. Апостольство любви къ ближнему доходило у нея до энтузіазма... Среди этой молодежи родилась мысль проповедывать среди помещиковъ освобождение крестьянъ посредствомъ христіанского и національнаго просвещения. Они желали и надеялись, посредствомъ науки и поэзіи вдохновить лучшихъ людей» [цит. за: 6, с. 29].

У цьому сутність Шевченкового «братолюбія» та «єдиномислія», як і виписана ще 1845 року в рядках «Обніміте ж, брати мої, Найменшого брата, – Нехай мати усміхнеться, Заплакана мати» ідея національного єднання. До речі, слова *Україна*, *Вкраїна* в його мовотворчості широко представлені та утверджені. За частотним словником Шевченкових текстів, що підготувала лабораторія комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, слово *Україна* вживається з абсолютною частотою 127, *Вкраїна* – 12, *мати* – 173.

Спільне, що об'єднує різні періоди його мовотворчості, – народна мова, для Шевченка органічна і безпосередня: «щоб знать людей, то треба пожитъ з ними...» (*Шевченко Т. Г. Передмова до другого видання «Кобзаря», 1847*). Його мовотворчість варто розглядати не зі статичного погляду: за спостереженнями В. Чапенка, «питома вага народномовних елементів у Шевченка була більша на початку його творчості і менша наприкінці, коли вони поступились місцем іншим елементам (церковнослов'янізмам, етранжизмам)» [7, с. 93].

Звідси виникає можливість простежити синтаксичні явища Шевченкової мови з погляду відображення народних і книжних конструкцій, а найбільш показовими в цьому плані виявилися синтаксичні конструкції з дієприслівниками. Аналіз їх функціонування в Шевченковій мовотворчості, як україномовній, так і російськомовній, неможливий без урахування походження дієприслівників і тих функцій, які першопочатково

були властивими активним коротким дієприкметникам. Отже, підкреслюємо історичний контекст творення і функціонування дієприслівників у структурі речення, що зумовили «закріпленість» у мові «синтаксичного синкретизму», прослідків їх предикативного використання та ін.

Як можемо переконатись, такі синтаксичні явища були властивими як для народної мови, так і книжної староукраїнської традиції, проте немає підстав вважати їх локалізмами. Так, у питанні про деякі вияви Шевченкової мови, що відрізняються від літературних, В. Чапленко окремо зупиняється на фонетичі та словозміні, тоді як лексика і синтаксис не виявляють виразних діалектних впливів: «У синтаксисі [виділення курсивом. – В. Ч.] немає виразних одмін (хоч є таке, як “розбивши вітер чорні хмари, ліг біля моря одпочить”), у лексиці також (за винятком окремих слів, як от сполучник “да” замість “та”, як “руна”, “тойді”, “принамені”, “цу-цу”, “лучче”, “півчварта”» [7, с. 94]. Прикметно, що дослідник відзначає специфічність цієї синтаксичної конструкції, обмежившись констатацією її відмінності від норм літературної мови.

Повернемося до прикладу, який навів В. Чапленко, залишивши його без достатнього пояснення: *Розбивши вітер чорні хмари, Ліг біля моря одпочить* [Ш., Причинна, с. 15]. Суб'єкт у складі «ускладнювальної конструкції» підкреслює історичну зумовленість «предикативності», яка «знижується» в новий час. Функціональні перетворення спричинили позиційну трансформацію: від атрибута імені (дієприкметник) до атрибута дії (дієприслівник).

Для І. Котляревського такі конструкції не були винятками: *Послухавши Еней Охріма, Укрившись, на полу ліг спать* [К., с. 66].

Ці когнітивні структури вже функціонують у староукраїнську добу, яку В. Русанівський характеризував як «пробудження національної свідомості», тобто ще починаючи з другої половини XVI ст. (а для самої появи цих синтаксичних конструкцій із дієприслівниками цей час ще раніший), що дає підстави розпочинати період формування національної літературної мови за кілька століть до виходу «Енеїди» І. Котляревського.

Для прикладу наведемо історичні підтвердження з грамот першої половини XVII ст., аби проілюструвати їх фіксованість у тих жанрах і стилях, які максимально залежали від впливу

живого народного мовлення: *Прише(д)иши до замку гр(о)дского Кие(в)ского... игумень с че(р)нцями...<, >и жалова(ли) на игумена светого Миколы Пусты(н)ского и че(р)нцо(в) его* [Гр., 1].

Для порівняння наведемо ілюстрації з текстів інших жанрів і стилів, в яких виявився, щоправда, в інших пропорціях вплив живого народного мовлення. Зокрема, у другій половині XVI – першій половині XVII ст. таке функціонування підтверджують проповідницькі й полемічні тексти, конфесійні переклади: *А видячиварисе ѿ не<, >реклиучнемъ его* [Нег., 10]; *А доведавшиися люди<, >шли за нимъ* [Нег., 67]; *ѡбачивши то патріарха<, >здививши с а не помалу<, >велмибылъ жалостен(ъ)* [Ліст., 3 6]; *Пріше(д)ишоучки<, >иоукралиєго из гроба* [Зб., 83]. Така особливість підтверджена пунктуацією оригіналів текстів.

Тенденція до збереження «старих» функцій колишніх дієприкметників відображена в російськомовній повісті «Художник» Т. Шевченка, де засвідчено синтаксичну конструкцію, предикат якої побудований за моделлю «дієслово-зв'язка + дієприслівник»: *Мы просидели у Клея до рассвета, и как удалой мичман был немного подгулявши*, то мы взяли его к себе на квартиру, а с Эльманом расстались в трактире [Ш., Художник, с. 53]. Отже, у синтаксичних конструкціях, до складу яких входять дієприслівники у предикативній функції, відображено історичну традицію, що сформувалася ще в староукраїнський час.

У Т. Шевченка прослідки «предикативності» також відтворюються в прикладах: 1) сурядного сполучення дієслова та дієприслівника: *Я сам себе, дурний, дурю Та ще й співаючи* [Ш., Не нарікаю я на бога, с. 554]; 2) відсутності дієслівного предиката: *Взявшись в боки, навприсідки Парубки з дідами* [Ш., Гайдамаки, с. 68].

Історичний аспект такої «синтаксичної синкретичності», яку відзначав В. Русанівський у текстах Т. Шевченка, часто пов'язувався з розвитком складного речення, що вже детально проаналізовано в працях О. Потебні, О. Мельничука та ін. Зокрема, зміни в структурі речення зумовлені переходом активних коротких дієприкметників у дієприслівники, що визначило перебудову їх синтаксичних функцій. Функціональні перетворення спричинили витіснення згаданих колишніх форм із позицій предикативного використання, а також позиційну

трансформацію від атрибута імені (дієприкметник) до атрибута дії (дієприслівник).

Прослідки активних коротких дієприкметників збереглися у формі *мога*, окремому написанні *якомога* в усіх наведених контекстах: «Біжи якомога 39. Та всі, якомо́га, хлопців кинули 128. Стерегти якомо́га 187. Ключуть, єликомо́га 428» [2, с. 136].

Окремого пояснення потребує функціонування дієслівних форм типу *стоя*, *ходя* тощо, а також встановлення їх належності чи книжній, чи народній традиції або ж одночасної їх зумовленості і книжним, і народним використанням. Наприклад, в Т. Шевченка найповніше представлено дієприслівники *стоя*, *ходя*, рідше – *сидя*: Заспіває козаченько, *Ходя* по долині [Ш., Тополя, с. 54]; *Ходя* опівночі [Ш., Причинна, с. 13]; Не співає чорнобрива, *Стоя* під вербою [Ш., Тополя, с. 54]; Отак, *сидя* в кінці стола, Міркую, гадаю [Ш., Гайдамаки, с. 69]; Я чув, як, *стоя* під вербою, Тихенько дівчина співала [Ш., Ну що б, здавалося, слова., с. 381].

За О. Курило, найбільш повторюваними в народній пісні є тільки окремі форми: «дієприслівниками *стоя*, *сидя*, *ходя* і вичерпуються в пісні ці архаїчні форми» [1].

У «Граматично-стилістичному словнику Шевченкової мови» І. Огієнко окремо подає в реєстрі дієприслівник *стоя*, підкріплюючи частотність його використання численними контекстами [2, с. 216]. Реєстрове слово *ходя* дослідник маркує як архаїчне (позначка *арх.*). До згаданої словникової статті І. Огієнко наводить ширший коментар до цих форм: «Шевченко ще часто вживає форм дієслівних прислівників без -чи, напр.: Сина забавляє на призьбі сидя 544. Опочити, слів'я Господа 259. Молитву дія 186. Творили ле́жа епопею 579. Біжи, якомо́га 39. Не́хотя журюся 131» [2, с. 240].

На основі проаналізованих контекстів можна припустити, що згадані дієприслівники на -а, -я продовжували свої функціонування в Шевченкових текстах як під впливом української фольклорної мови (здебільшого їх перелік обмежувався *стоя*, *сидя*, *ходя*), так і книжної: Неначе праведних дітей, Господь, *любя* отих людей, Послав на землю їм пророка [Ш., Пророк, с. 295].

У цьому разі немає достатніх підстав однозначно констатувати тільки одне з джерел походження цих дієслівних форм: або лише з фольклорного, або тільки з книжного джерела. У лінгвістичній традиції ці форми дієприслівників часто спів-

відносять із книжною традицією, спростуванням чого можуть слугувати «Приповісті посполиті» К. Зиновієва, в яких форми на *-а, -я* є правилом, а не винятком із правил: *Захотѣвъ в ста(р)цахъ хода, с перце(мъ) ѣсти. Не та(к) я(к) хотатакъя(к) мѡга. Робивѣяда на себе гляда* (ЗК).

Отже, визначаємо різні шляхи – народне і книжне – походження дієприслівників на *-а, -я* в Шевченковій мовотворчості.

Більш повно, ніж у Т. Шевченка, дієслівні форми такого типу представлені в І. Котляревського, очевидно, не без впливу російської мови: *не шутя* [К., с. 104], *походжая, розглядая* [К., с. 107], *лежа* [К., с. 175], *походжая, літая* [К., с. 176], *не милая* [К., с. 186], *управляя* [К., с. 202].

У Шевченкових текстах з дієприслівниками пов'язане відтворення характерного для давнього мовного ладу більш суцільного зв'язку тексту: *Ідуть* дівчата в поле жати Та, знай, співають, *їдучи* [Ш., Причинна, с. 17]; Пішов собі темним яром Та співає *їдучи*: «Ой із-під гори та із-під кручі Ішли мажі риплючі, А за ними йде та чорнявая Та плаче-рида *їдучи*» [Ш., Меж скалами, неначе злодій..., с. 397].

Такий повтор не можна однозначно зарахувати тільки до ознак фольклорного синтаксису: Та й роздігся на камені, У воду кинувся, пливе, Аж хвиля синяя *реве*. І, *ревучи*, на той берег Козака виносить [Ш., Меж скалами, неначе злодій..., с. 396].

Для порівняння наведемо подібні функції дієприслівників у прикладах зі староукраїнських стародруківаних і рукописних текстів першої половини XVII ст.: Іако(в), тє(ж) патрия(р)ха<,>гдыишо(л) на пущу<,>а идучи, гды за(с)нуль, ѡбачи(л) драбинууфун(ъ)дованую<,>назе(м)ли [Зб., 151]. Хто та(м) такъ високо вступилъ<,> и локътемъабомѣроу купе(ц)кою змѣри(л)<,>и змѣрившипозна(л) досконале (Лец., 19). Прето ж(ъ) Калистъ... поученіємъсвоѣмъмѡбаснилъ<,>ижъла твѡможетькождый дороги нб(с)ныѣвырозумѣти<,>вырозумѣши<,>добрости Бо(з)ско(й) научити<,>научивши<,>злых(ъ) людей в(ъ) добрыхъ перемѣнити [ЄУ 1637, 26].

Отже, лінгвістичний аналіз окремих синтаксичних конструкцій, виявлених у Шевченкових текстах, характеризує їх із погляду синтаксичної традиції. Зокрема, з'ясовується сутність і природа синтаксичних конструкцій із предикативним використанням дієприслівників у Шевченкових текстах. Іс-

торична традиція виявилась у продовженні функціонування тих синтаксичних структур, що були типовими для живого народного мовлення і відобразились у старій літературній мові.

Окремого дослідження потребують конструкції з подвійними відмінками, зокрема подвійними називними, у Т. Шевченка. За І. Огієнком, «рідше присудок ставиться у відмінку орудному», проте «випадковість» одночасної фіксації називного та орудного відмінків в одному реченні: «Вона була ще молодою і прехорошая собою 318. Мені Господь пристанище, заступником буде 252» [2, с. 53] знаходить підтвердження в староукраїнській книжній традиції.

Ці синтаксичні традиції віддзеркалюють глибинні когнітивні структури, що успадковуються зі староукраїнської новою українською літературною мовою. На тлі осмислення традицій попередньої доби в розвитку літературної мови постає питання про реалізацію синтаксичних структур та їх відбір у період творення літературної мови нового типу.

1. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови [Електронний ресурс] / Олена Курило. – Київ : Основи, 2008. – Режим доступу : <http://kurylo.wikidot.com/2-diiepryslivnyky>.

2. *Митрополит Іларіон.* Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови [Електронний ресурс] / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1961. – Режим доступу : diasporiana.org.ua.

3. *Мозер М.* Тарас Шевченко і сучасна українська літературна мова: спроба гідної оцінки. – Львів : НТШ, 2012. – 327 с.

4. *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – Київ : АртЕк, 2001. – 392 с.

5. *Русанівський В. М.* У слові – вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка) / В. М. Русанівський. – Київ : Наукова думка, 2002. – 238 с.

6. *Сулима М.* Гуманізм Шевченка // Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814–1914). – Київ : УНТ в Києві, 1915. – С. 24–30.

7. *Чапленко В.* Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.) / Василь Чапленко. – Нью-Йорк, 1970. – 448 с.

Джерела

- ЄУ** 1637 – Євангеліє учительне. – К., 1637. – Ст.-др. НБУВ, Ш. Кир. 25.
ЗБ. Відомості з церковної історії, зібрані, напевне, учнем Петром Конашевичем-Сагайдачним, казання та інші матеріали різних авторів, перша половина XVII ст. – ІР НБУВ, Ш. 578/358.

- ЗК** *Зиновій К.* Вірші. Приповіді посполиті [Електронний ресурс] / підг. тексту І. П. Чепіги. – К. : Наукова думка, 1971. – 392 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua>.
- К.** *Котляревський І. П.* Поетичні твори. Драматичні твори. Листи / І. Котляревський. – К. : Наукова думка, 1982. – 319 с.
- Лец.** «Образъвѣчно(с)ті абоуважання о вѣчности» в перекладі ченця Варсонофія Лецевича, 1645. – ІР НБУВ, Ш. 184П/152.
- Ліст.** ИсторіаѡЛистрикійскомъ<, >... Ферарскомъ або Флорен(ъ)ско(м) синодѣ<, > в(ъ)коротцѣ правдиве списанаа, Острог, 1598. – Ст.-др. ЦНБВ, Ш.Кир. 824.
- Нер.** Новий Завіт в перекладі Валентина Негалевського 1581 р. – ІР НБУВ, Ш. – 421П/1636.
- Ш.** *Шевченко Т.* Кобзар / Тарас Шевченко. – К. : Дніпро, 1981. – 614 с.; *Шевченко Т. Г.* Художник / Тарас Шевченко. – К. : Молодь, 1961.

Микола Пелипась
(Сімферополь)

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ЯК НАЙБІЛЬШИЙ ХУДОЖНИК СЛОВА (у міркуваннях і оцінці Максима Рильського)

Предметом дослідження є виявлення та оцінка на основі вивчення численних праць окремих висловлювань М. Рильського щодо значення творчості Т. Шевченка в оновленні та збагаченні виразально-зображальних можливостей української літературної мови.

М. Рильський відводив надзвичайно велике значення використанню виразально-зображальних можливостей слова в літературно-художній творчості й мовній майстерності письменника. Він, зокрема, писав: «Наврядчи хто буде заперечувати, що слово, мова – основний будівельний матеріал і головна зброя письменника» – і водночас зауважував із жалем: «Проте власне на мовну сторону творчості великих прозаїків, драматургів, поетів світу багато критиків і літературознавців у минулому та чимало й наших сучасників не звертали і не звертають тієї найпильнішої уваги, якої вона заслуговує» [9, т. 16,

с. 480]. Він так охарактеризував роль нової на той час галузі філологічної науки – лінгвостилістики: «Вчені, які працюють у цій галузі, стоять ніби на межі між лінгвістикою у вузькому значенні слова і літературознавством у загальноприйнятому розумінні. Своїми студіями над лексикою, синтаксисом, фразеологією та іншими елементами мови того чи іншого письменника, того чи іншого літературного прямуювання вони не тільки збагачують мовознавство, а й поглиблюють аналіз творчості письменників, наочно показуючи, як слово творця слугує його мислі, як виявляє воно його ідейно-естетичні концепції, яку роль відіграє індивідуальна мова письменника в розвитку загальнолітературної мови і т. ін.» [9, т. 16, с. 480; див. також: 9, т. 16, с. 415].

Основне місце в цій частині мовознавчої спадщини М. Рильського посідають міркування (окремі зауваження, полемічні нотатки, повніші характеристики й навіть цілі мовні портрети) про творчість Т. Шевченка.

Характеризуючи поета як «нашого найбільшого художника слова» [9, т. 12, с. 293], «майстра слова, який мало рівних собі має в світовій літературі» [З мовознавчої..., с. 87] і приєднуючись до вже загальноприйнятої його характеристики як основоположника нової української літературної мови [див., напр.: 9, т. 16, с. 481, 452], М. Рильський істотно поглиблює наше розуміння місця геніального Кобзаря в історії української літературної мови. Його міркування щодо комплексу проблем «Шевченко і українська мова» висловлені в серії статей про Кобзаря: «Тарас Шевченко» (1939–1955), «Поетика Шевченка» (1953), «Балада Шевченка “У тієї Катерини”» (1958), «Народ і народний поет» (1963), «Шевченкове нове слово» (1964), «Патріотична поема» (1964) тощо; у ґрунтовних статтях-рецензіях на монографію І. Білодіда «Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови» (1964) та підручник П. Плюща «Нариси з історії української літературної мови» (1959 р.); у відгуку про кандидатську дисертацію А. Деркача «Старослов'янізми в мові Т. Г. Шевченка» (1954) та ін.

Неодноразово звертаючись до вже узвичаєного трактування Т. Шевченка як народного поета, М. Рильський завжди наголошував на тому, що самого тільки розуміння явно недостатньо для повноти усвідомлення постаті й величі Кобзаря: «Ми часто

цитуємо слова Добролюбова: “Він – поет цілком народний, такий, якого ми не можемо вказати у себе. Навіть Кольцов не йде з ним в порівняння, тому що складом своїх думок і навіть своїми прагненнями іноді віддаляється від народу. У Шевченка, навпаки, все коло його дум і співчуттів перебуває в цілковитій відповідності із змістом і ладом народного життя. Він вийшов з народу, жив з народом, і не тільки думкою, а й обставинами життя був з ним міцно і кровно зв’язаний”. Ці слова справедливі в тому розумінні, що Шевченко жив народними надіями і прагненням, що як поет він виріс на ґрунті народної творчості, що весь круг його духовних інтересів перейнятий був любов’ю до народу, вірою в народ, жадобою волі й частя народу. Але, говорячи про поезію Шевченка, треба раз у раз пам’ятати про його могутню творчу і н д и в і д у а л ь н і с т ь. Його ніяк не можна і не треба уявляти тільки навченим письменності продовжувачем безіменних творців народних пісень та дум з їх усталеною і ніби закам’янілою, хоч прекрасною, як мармур, художньою традицією...» [9, т. 12, с. 287]. В іншій праці М. Рильський знову повертається до цього питання: «Цілком справедливо вважаючи, що нерозривний зв’язок з народною творчістю, з народними прагненнями і народним світоглядом становить одну з найхарактерніших рис Шевченка, посилаючись при цьому на відоме висловлювання Добролюбова (а в інших місцях і на Чернишевського та Герцена), І. К. Білодід... наводить і не менш відомі слова Горького про те, що Шевченко “перший і воістину народний поет, який не спотворював суб’єктивними домішками народних дум і почуттів”. Я свого часу дозволив собі зауважити, що це твердження великого письменника вимагає деяких застережень: іще Франко звернув увагу на яскраву суб’єктивність ряду Шевченкових творів, зокрема його лірики. Та й не може бути великого творця без свого особистого, індивідуального, суб’єктивного бачення світу!» [9, т. 16, с. 481–482].

Характеризуючи зв’язок творчості Кобзаря з фольклором, дослідник зауважує: «Іноді складав він пісні цілковито, од слова до слова, в народній манері (“Утоптала стежечку...”). Але найчастіше Шевченко застосовує в своїй творчості окремі елементи народної поезії, з якої він органічно виріс, мова якої була його мовою. Підспівачем народної поезії, тим паче стилізатором та імітатором Шевченко ніколи не був... Не міг бути» [9, т. 12, с. 34].

У великій статті «Тарас Шевченко», над якою М. Рильський працював багато років і яка охоплює різні сторони поетичної творчості Кобзаря, письменник інтерпретує поставлену проблему таким чином: «Великий поет – поет народний. Це зовсім не рівнозначне тому, що звали колись “простонародністю” і що пов’язували з доконечним переспівуванням фольклорних мотивів, з обмежуванням себе тільки вузьким колом національних фарб і тонів, місцевих пейзажів, застиглих характерів. Разом з тим, звичайно, поезія, що не виростає з національного ґрунту, не відбиває кращих рис народу, з якого вийшов поет, завжди – пустоцвіт», а продовжує її трактування рішучим запереченням генія поета як «самородка з народу»: «Багато було різнобою, помилок, а інколи й нісенітниць і в естетичних оцінках Шевченкової спадщини. Довгий час навіть деякі освічені і тонкі читачі, визнаючи геніальність Шевченка, ладні були дивитись на нього як на самоука, дилетанта, що незграбно й невміло володів пером. Легенда про технічну слабкість віршів Шевченка тільки недавно остаточно розвіяна. Довго існувала й гадка про виключну “простонародність” (під якою мислились примітивність і вузький етнографізм) автора “Неофітів”, “Марії”, дивовижної лірики періоду заслання і повернення. Недалекосяглі й малообізнані люди твердили про “невисоку культуру” поета, про незначність, вузькість його філософського кругозору»; «Щодо визначення віршувальної техніки Тараса Григоровича як “слабкої”, то пояснюється воно або зловмисністю його авторів, або обмеженням їх смаком, що був вихований на певних канонах і далі цих канонів не йшов. Можна сміливо стверджувати, що силою думки і силою її висловлення Шевченко стоїть поряд з такими поетами, як Пушкін, Лермонтов, Некрасов, Гете, Байрон, Гюго, Гейне, Міцкевич, Руставелі, Бернс, Петєфі, – в ряду світових поетів» [9, т. 12, с. 20–23].

Загалом погоджуючись з поширеним у радянський час порівнянням значення Т. Шевченка в історії української літературної мови й культури зі значенням О. Пушкіна в історії російської літературної мови та культури (порівняймо, наприклад, «Розуміється, тільки Шевченко підніс українську літературну мову на такі висоти, з яких можна було ширяти поруч з Пушкіним» [9, т. 16, с. 215]), М. Рильський все-таки визнає за потрібне підкреслити, що «хоч роль Шевченка в становлен-

ні сучасної української літературної мови цілком подібна до такої ж ролі Пушкіна в становленні мови російської, у Пушкіна був набагато краще підготовлений попередниками ґрунт, ніж у Шевченка» [9, т. 16, с. 452], а отже, заслуги Т. Шевченка у вітчизняній культурі слід оцінювати вище порівняно із заслугами О. Пушкіна в культурі російського народу. У статті «Шевченкове нове слово» академік констатує: «Шевченко приніс в українську літературу нове слово. Мало про кого із світових титанів можна сказати це з такою рішучістю, з такою впевненістю, з такою повнотою. Перший великий Шевченків твір – “Тайдамаки” – не має рівноцінних попередників. І то не тільки в нашій літературі. Я аж ніяк не хочу запевняти, ніби Шевченкова творчість виникла без усякого зв’язку з попередньою літературою і з сусідськими літературами, виросла на голому місці. Так не буває, не може бути. Були перед Шевченком і Сковорода, і Котляревський, і Квітка-Основ’яненко, і Гулак-Артемовський, і Боровиковський, була, нарешті, та цвіла й при Шевченкові могутня народна творчість. <...> Але... досить порівняти поему Северина Гоцинського “Канівський замок” з “Тайдамаками” (а ці твори співставляли наші історики літератури не раз), щоб побачити, що “Тайдамаки” – якісно нове і ні на що доти не схоже явище. Ні в творчості згаданих вище українських письменників, ні деінде в якій-будь літературі не можна знайти близької паралелі до того своєрідного, єдиного і неповторного, що становить суть і особливість поеми “Тайдамаки”. Справа не тільки в тому, що Шевченко уже з перших кроків своєї діяльності піднявся на ідейні височини, які неприступні були ні творцеві “Енеїди” та “Наталки Полтавки”, ні авторові “Марусі”, ні тим паче меншим попередникам Шевченка» [9, т. 12, с. 456–457]. В іншій праці дослідник відзначає: «Ні Гребінці, ні Гулакові, ні Боровиковському не під силу був той подвиг, який довершив Шевченко, помахом свого генія піднісши українську мову на рівень найкультурніших і найрозвиненіших мов світу...» [9, т. 16, с. 340].

М. Рильський подає як одну з великих заслуг Т. Шевченка те, що завдяки його творчості остаточно не перервався зв’язок між старою книжною і новою українською літературною мовою. Письменник схвально оцінює в цьому аспекті висновки І. Білодіда в монографії «Т. Г. Шевченко в історії української

літературної мови»: «Навівши ряд зіставлень старокнижної української мови, точніше – мови літописця Величка з деякими місцями із “Кобзаря”, дослідник переконано і переконливо заявляє: “Нам здається, що до цього треба підійти історично і визнати за Шевченком велику заслугу приєднання життєздатних елементів старокнижної української літературної мови – до нової і введення їх до нової літературної мови як важливого складового компонента”» [9, т. 16, с. 482]. Також М. Рильський позитивно оцінює широке використання старослов'янізмів у поетичній творчості Т. Шевченка, особливо в останній її період. Так, у своїх зауваженнях до дисертації А. Деркача «Старослов'янізми в мові Т. Г. Шевченка» він заперечує твердження дисертанта, що Шевченко був проти «надуживання тих слів, які віджили свій вік, зникають». «По-перше, – говорить учений, – це трохи суперечить вірній тезі про широке використання у Шевченка старослов'янізмів, церковних слів і висловів. По-друге, із сказаного можна зробити висновок, що ніби Шевченко десь прямо висловлювався проти надуживання і т. д.» [9, т. 16, с. 418]. Порівняймо аналогічну оцінку цього аспекту мовної творчості Т. Шевченка в енциклопедії «Українська мова»: «Особливу роль у становленні нової української літературної мови відіграла творчість Т. Шевченка, який розширив її стильові межі, органічно поєднавши елементи народноречової мови з мовно-стильовими засобами українського фольклору й книжно-церковнослов'янськими лексичними елементами урочистого високого стилю, пов'язаними з біблійною тематикою» [7, с. 414]. Про подібну оцінку використання Т. Шевченком церковнослов'янізмів ідеться також в одному з останніх підручників з історії української літературної мови для університетів [10, с. 195–198]. Утім, явище досить широкого використання Т. Шевченком (як, до речі, і П. Кулішем) церковнослов'янізмів по-різному оцінювалося й продовжує оцінюватися українськими мовознавцями й письменниками [див., наприклад, огляд: 11, ч. I, с. 59]. Порівняймо засудження цього факту, наприклад, Б. Грінченком (у листуванні з Т. Зінківським): «Тарас добре-таки погіршив у останніх творах перед укр[аїнською] мовою, і наведені тобою вірші доводять це не по-троху. Шевченко пише “радуїся” замість “радій” – невже ж відціля вивод, що і ми мусимо помилятися з їм укупі і замість сво-

го “радій” тягти за хвіст чуже “радуйся”? Не думаю» [3, с. 54]; або Ю. Шевельовим: «В XIX ст. письменники – Шевченко, Куліш – вдавалися до церковнослов’янізмів, які згодом майже цілковито зникли з мови під впливом народників. Таким чином українська літературна мова оформилася була як мова монолінгвальна у протилежність білінгвальній російській, в якій церковнослов’янські компоненти грають дуже важливу роль і часто-густо вживаються, щоб досягти певного стилістичного ефекту... Тепер [у радянський час. – М. П.] двомовна українська інтелігенція вдається до спокусливих із стилістичного погляду церковнослов’янізмів і впроваджує їх у мову на російський кшталт. <...> Доплив зросійщених церковнослов’янізмів грозив змінити стилістичну структуру української мови» [13, с. 209–210].

Письменник, звертаючись до мовностилістичного аналізу Шевченкової творчості, демонструє нам зразки неперевершеної поетичної майстерності Кобзаря у використанні засобів звукопису, тропів і фігур, різних лексико-стилістичних розрядів, у побудові синтаксичних конструкцій, в особливостях віршування тощо, скромно зауважуючи наприкінці своєї спеціальної, присвяченої Шевченковій поетиці розвідки «Балада Шевченка “У тієї Катерини”»: «Можливо, що з моєю трактовкою деяких місць оцього шевченківського шедевра – шедевра, яких мало навіть у самого Шевченка, – а може, і з загальним поглядом на баладу товариші будуть сперечатись. Я буду радий, коли такі суперечки викличу. Але ще більше радий я буду, коли моя, можливо, й невдала спроба естетичного аналізу одного з віршів Шевченка заохотить товаришів до подібного типу робіт» [9, т. 12, с. 293]. Ось як, зокрема, дослідник характеризує арсенал епітетів, метафор, порівнянь у поемі Т. Шевченка: «Взявши хоч би епітетику Шевченка, ми бачимо, як від постійних народних (і літературно-романтичних) епітетів дедалі більше переходить Шевченко до епітетів своїх, власних, оригінальних, індивідуальних, як поряд чи замість “буйного вітру”, “синього моря”, “сизого орла”, “білого личка”, “блідного місяця” виникають у поета “кати вінчанні”, “скорбна дума”, “широколісті тополі”, “нікчемне море”, іронічне “ласкавий Бог”, “очі голубі, аж чорні”, “світ ясний, не вечерній”, “золотокрила муза” і т. ін.

Те ж саме і в метафорах та порівняннях: Альта, що “несе вісті” “червоною гадюкою”, Іван Гус, що стоїть, “мов кедр серед поля ливанського”, очі, що сяють “алмазом добрим, дорогим”, Іудея, що “заворушилась, заревла, неначе гадина в болоті”, чертоги, що “горять пурпуром і златом”, “раби з кокардою на лобі, лакеї в золотій оздобі” і т. ін. – це все йде вже не від народної традиції, а від творчого, поетового *я*, від його бачення й розуміння світу, від його власної сміливої естетики» [9, т. 12, с. 287–288]; «Широко застосовував Шевченко в своїй поезії порівняння, причому вони завжди дуже конкретні, дуже ясні, реалістичні, прості.

Попід горою, яром, долом,
Мов ті діди високочолі,
Дуби з гетьманщини стоять
(Катерина);
Мов покотьоло ¹ червоніє,
Крізь хмару сонце зайнялось
(Там само);

Червоною гадюкою
Несе Альта вісті
(“Тарасова ніч”);

А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе та й запустить
пазури в печінки...
(“Сон”);

Мов кедр серед поля
Ливанського, – у кайданах
Став Гус перед ними!
(“Єретик”);

А сивий гетьман, *мов сова,*
Ченцеві зазирає в вічі
(“Чернець”)» [9, т. 12, с. 33–34].

Окрім того, М. Рильський відзначає в творчості Т. Шевченка «ненастанне піклування про чистоту й багатство мови, про граничну влучність і ясність образів, метафор, порівнянь, епітетів та інших художніх засобів. Текстологічні дослідження розвіюють, до речі, недавно ще живі легенди про “стихійність” творчості Шевченка, про його нібито неуважне ставлення до форми і т. ін.» [З мовознавчої..., с. 87]. Письменник неодноразово привертая увагу до звукової сторони Шевченкової поезії, її надзвичайно багатих виражально-зображальних можливостей: «Співучість шевченківського вірша дивовижна – не даром його творчість притягала й притягує багатьох композиторів. Виключно багатий Шевченків звукопис. Ось рядки з балади “Утоплена”, які передають шелест осоки коло берега: “Хто се, хто се по сім боці / Чеше косу? Хто се?..”» [9, т. 12, с. 17]; «Про вмиле користування римою – причому часто дуже свіжою (особливо для того періоду розвитку українського слова) і глибокою, про асонанси та дисонанси, про те, що буквально немає сторінки “Кобзаря”, де б не було чудової гри внутрішніми римами, про майстерність звукопису:

Неначе ляля в льолі білій
або

Гармидер, галас, гам у гаї, –

про все це говорилося вже неодноразово» [9, т. 12, с. 37]. «Широко перспективи відкрито і для вивчення багатой лексики та гнучкого синтаксису Шевченка», – констатує дослідник [9, т. 12, с. 37].

М. Рильський цікавився також літературною діяльністю Т. Шевченка як інтерпретатора («переспівувача») деяких шедеврів вітчизняної і світової літератури. Особливо його захоплювали Кобзареві переспіви на мотиви «Слова о полку Ігоревім». Зауваживши, що «Шевченко ніколи й нічого не перекладав», письменник продовжує: «Проте він віддав своє вогненне, своє чарівне перо двом уривкам із “Слова”. Серед них – одне з найсильніших, одне з найніжніших, одне з найпристрасніших місць геніальної пам’ятки, що привертало до себе увагу багатьох поетів, – “Плач Ярославни”. В цьому перекладі читаємо:

Полечу, каже, зигзицею,
 Тією чайкою-вдовицею,
 Та понад Доном полечу,
 Рукав бобровий омочу
 В ріці Каялі...

Тут хочеться відзначити, – пише далі М. Рильський, – що слово “зигзиця” Шевченко тлумачить не як “зозуля”, подібно до більшості перекладачів, а як “чайка”. <...> Переклад “зигзиці” чайкою, а не зозулею прийнятий нині деякими дослідниками і перекладачами, і думаю, що він має підстави» [9, т. 12, с. 179]. Пізніше, під впливом нових обставин, М. Рильський дещо переглянув свою думку про цей аспект творчості Т. Шевченка. У відгуку про кандидатську дисертацію В. Коптілова «Нарис історії українського поетичного перекладу (дожовтневий період)» він зазначає: «Особливу цікавість викликав у мене розділ “Перекладацька діяльність Шевченка” – розділ, де маємо багато свіжих і тонких спостережень. Повинен при цьому заявити, що я відмовляюсь від давнього свого непродуманого твердження, ніби “Шевченко ніколи й нічого не перекладав” (крім уривків із “Слова о полку Ігоревім”). Радий визнати, що переглянути це питання заохотила мене саме дисертація В. В. Коптілова. Я довго був під гіпнозом думки, що “Давидові псалми”, приміром, – це тільки вільні варіації на біблійні теми. Словом, ніколи не пізно відмовитись від власної помилки. Розуміється, – на це вказує й тов. Коптілов, – перекладацька практика Шевченка має багато обумовлених часом і характером самого поета особливостей, отже переклади його частіше все-таки були не перекладами в сучасному розумінні слова, а переспівами» [9, т. 16, с. 340].

Нарешті, М. Рильський закликає по-іншому дивитися на проблему літературної двомовності Т. Шевченка, ніж це пропонувало радянське літературознавство й мовознавство. Рецензуючи вже згадану монографію І. Білодіда «Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови», яку він загалом оцінював позитивно, письменник категорично не погоджується з тим, як висвітлює цю проблему автор монографії: «І. К. Білодід пише: “...Шевченко знав красу і мови рідної з дитинства української, і мови російської, яка стала йому другою рідною мовою

в юнацькі і зрілі роки, на якій він пізнав багатства російської і світової літератури” (стор. 31). Це так. Шевченко знав і любив російську мову, читання літератури цією мовою (оригінальної і перекладної) багато допомогло формуванню його світогляду. І все-таки справа стоїть складніше. Все-таки треба пам’ятати, що шкіль з “рідною українською мовою” в царській Росії не було, що царський уряд проводив жорстоку й послідовну русифікацію українського населення, що внаслідок цього зовсім не була вироблена українська прозова й особливо публіцистична мова, а це й стояло Шевченкові на перешкоді в писанні повістей і тим більше щоденника рідною мовою. Були й інші мотиви тимчасового переходу українського поета на російську мову. Справа стояла, я сказав би, зовсім не так ідилічно, як це малює І. К. Білодід. Зрештою, це тема для окремої серйозної розмови» [9, т. 16, с. 483].

М. Рильський порушив питання про підготовку й видання повного словника мови творів Т. Шевченка [4, с. 274] (до цього існувало лише кілька коротких словників та словопокажчиків мови творів поета [12, с. 356]).

М. Рильський істотно поглиблює наше розуміння місця Кобзаря в історії української літературної мови: цілкови́та народність поета аж ніяк не перекреслює його могутньої творчої індивідуальності; Шевченко, як ніхто інший з українських письменників, сприяв оновленню та збагаченню виразально-зображальних можливостей української літературної мови; у мовному стилі поета М. Рильський вбачає безперервність зв’язку нової української літературної мови на народній основі зі старою книжною (звідси, зокрема, його цілковито позитивне ставлення до проблеми широкого використання церковнослов’янizmів у Кобзаря); дослідник демонструє нам зразки неперевершеної поетичної майстерності Кобзаря у використанні засобів звукопису, тропів і фігур, різних лексико-стилістичних розрядів, у побудові синтаксичних конструкцій, в особливостях віршування тощо.

¹ У словнику Грінченка слово «*покотьоло*» пояснюється так: «Деревянный кружок (детская игрушка)»

1. Білецький О. Творчість Максима Рильського. // *Білецький О. Зібрання праць* : у 5 т. / О. Білецький. – Київ : Наукова думка, 1966. – Т. 3. – С. 163–204.
2. *Булаховський Л. А.* Виникнення і розвиток літературних мов // *Булаховський Л. А. Вибрані праці* : у 5 т. / Л. А. Булаховський. – Київ : Наукова думка, 1975. – Т. 1. – С. 321–470.
3. «...Віддати зумієм себе Україні...»: Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / упоряд. С. С. Кіраль. – Київ ; Нью-Йорк, 2004. – 518 с.
4. *Ільєнко І. Жага* (Труди і дні Максима Рильського) : документальний життєпис / І. Ільєнко. – Київ : Дніпро, 1995. – 416 с.
5. *Ільєнко І. Життя духовного основа* / І. Ільєнко // *Літературна Україна*. – 1988. – 27 жовт. – С. 5.
6. *Кубайчук В.* Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови) / В. Кубайчук. – Київ : К. І. С., 2004. – 168 с.
7. *Масенко Л. Т.* Нова українська літературна мова / Л. Т. Масенко // *Українська мова : енциклопедія*. – Київ: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2004. – С. 413–415.
8. *Масенко Л. Т.* Роль письменників у розвитку української літературної мови / Л. Т. Масенко // *Українська мова : енциклопедія*. – Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 562–563.
9. *Рильський М.* Зібрання творів : у 20 т. / М. Рильський. – Київ : Наукова думка, 1983–1990.
10. *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови : підручник / В. М. Русанівський. – Київ : АртЕк, 2001. – 392 с.
11. *Статєєва В. І.* Історія української літературної мови : навчально-методичний посібник / В. І. Статєєва. – Ужгород, 2001. – Ч. 1–2.
12. *Тараненко О. О.* Мови письменника словник / О. О. Тараненко // *Українська мова : енциклопедія*. – Київ : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2004. – С. 300–305.
13. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. Монографія / Ю. Шевельов. – [Б. м.] : Сучасність, 1987. – 295 с.

Олена Переломова
(Суми)

РИТОРИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МОВОТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Художня література завжди була і залишається джерелом натхнення оратора, скарбницею красного слова, яке допомагає йому висловити не лише свої думки, а й почуття, які знайдуть відгук у серцях і душах тих, до кого він звертається зі своїм словом. А особливо, коли до ораторського виступу залучається слово поетичне. І взагалі риторика ніколи не розвивалася відокремлено від поетичного слова. Більше того, у давні часи поетику називали другою риторикою. Ні в період пізньої античності, ні в добу Відродження чітко не розмежовували риторiku і поетику.

Досліджуючи літературний процес у європейському контексті, Д. Наливайко зазначив: «За уявленнями, які панували в Європі часів Ренесансу, бароко й класицизму, поезія і риторика споріднені, у них спільні цілі й завдання, і діяти вони повинні спільно» [5, с. 142].

Навчальною програмою Києво-Могилянської академії серед інших дисциплін передбачалося серйозне вивчення поетики й риторики. Викладачі риторики, як правило, вдавалися до цитування текстів античних авторів.

Одним із основних значень риторики є розуміння її як мистецтва слова, майстерності переконування слухача або читача.

Ще в XV ст. Гійом Тардіф говорив про те, що серйозним письменником можна стати лише за умови гарного засвоєння риторики.

Професор Варшавського університету Якуб Ліханський вказав, що риторiku «можна й треба розглядати як історичне знання... Вона становить істотну галузь науки про мову і способи її вживання, у тому числі й літературну, або ширше – художню» [4, с. 470].

Мовна організація художнього тексту з урахуванням законів риторики сприяє донесенню до реципієнта художнього задуму та образної концепції твору.

Маємо на меті розкрити риторичний потенціал поетичних творів Тараса Шевченка, показати, якими засобами мовної ор-

ганізації тексту за законами риторики поетові вдається збудити думку і почуття співвітчизників, переконати їх, застеретти, надихнути до дії.

Отже, вкотре беремо до рук «Кобзаря». Справді, важко не погодитися з Оксаною Забужко в тому, що сам текст «Кобзаря» провокує кожне нове покоління читачів на відповідній ідейній атмосфері прочитання і що в ньому закладено потенційну, розверзту в майбутнє невичерпність Шевченкового слова, той надлишок інтерпретаційної свободи, який і робить його унікальним феноменом не лише літературної, а й в найширшому значенні духовно-культурної історії [3, с. 10].

Тарас Григорович Шевченко був не просто поетом, який «прикрашено мовою» розважав своїх співвітчизників. В умовах реалій становлення й розвитку нашої країни йому випала місія великого національного поета, будителя і провісника.

Про пророчу місію Т. Шевченка писав Б. Грінченко в «Листах з України Наддніпрянської»: «Ми певні, що в українській літературі з'явиться ще багато діячів, рівних Шевченкові талантом, але не буде вже ні одного, рівного йому своїм значенням у справі нашого національного відродження: будуть великі письменники, але не буде вже пророків» [1, с. 72].

І це не дивно, бо «за умов “хвороби бездержавности” українська література змушена була виконувати низку суспільних функцій, для “нормальної” модерної літератури загалом не іманентних і факультативних, як-от ідеологічну, просвітницьку, виховну, культурно-синтезуючу» [3, с. 11].

Тому слово поета мало бути таким, щоб воно могло і пробудити, і надихнути, і оборонити тих, хто почув його, повірив йому. І Шевченко відразу збагнув і усвідомив свою сакральну місію, свою відповідальність за слово мовлене, тому й заявив, щоб усі почули інтенційність його творчості:

Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово [6, с. 598].

Осмислення своєї жертовної «прометеївської» місії дає поштовх спільноті до пробудження національної самосвідомості.

Тому поет мав моральне право вдаватися до імперативів (*любіть, моліть*) у своїх текстах, адресованих нації:

Свою Україну любіть.
Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть [6, с. 362].

Риторичний прийом звертання до уявлюваного співрозмовника і ведення діалогу з ним відомий здавна, він був притаманний стилю промов славнозвісного Демосфена.

Уже самою назвою поеми «І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє Посланіє» Шевченко залучає читача до діалогу, визначивши жанр твору як «посланіє» у віршованій формі. Уже з перших рядків поеми відчувається емоційна насага поетового слова-звертання, яка одразу передається читачеві:

Схаменіться, недолуди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся! [6, с. 309].

У процесі мовної комунікації і в його продукті – тексті – виявляється пафос (пристрасть, почуття, інтелектуальне, вольове начало, емоційне устремління автора). У «Лекціях з естетики» Г. Гегель визначив пафос як всезагальні сили, які живуть у людських грудях і рухають людську душу в її найпотаємніших глибинах. Філософ уважав, що втілення пафосу є головним як у творі мистецтва, так і в сприйнятті його реципієнтом, бо він зачіпає струну, яка знаходить відгук у кожному людському серці. Пафос хвилює, тому що він є могутньою силою людського існування. Погляди, ідеї можуть оволодівати особистістю, ставати пристрастю її життя, творчості, суспільної діяльності, що неодмінно виявляється в пафосі мовлення або незалежно від волі автора, або зумисне, з певною настановою на досягнення

очікуваного стилістичного ефекту, співчуття, переживання, захоплення.

Відповідний добір лексичних засобів – антипоетизмів – у звертаннях (*недолюди, діти юродиві*) сприймається як риторичний прийом, стилістично вмотивований комунікативною метою – збуджувати душі, бо, за Цицероном, саме в цьому й полягає вся міць і сила красномовства.

Платон стверджував, що риторика – це праця з удосконалення душ співгромадян і боротьба, яка завжди наказує говорити те, що найкраще. На думку Платона, говорити те, що найкраще – це значить сказати правду, незважаючи на те, чи буде вона приємною, чи неприємною слухачам. Адже посланіє адресоване і сучасникам поета, і майбутнім, ще ненародженим українцям, які мають знати правду про минуле свого народу, щоб осмислити сучасне і подбати про майбутнє:

Що ті римляни убогі!
Чорт зна що – не Брути
У нас Брути і Коклеси!
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!
Кров'ю вона умивалась,
А спала на купях,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах [6, с. 312].

Текст твору наповнений гіркою іронією, мета якої – змусити співвітчизників тверезо подивитися на свою історію і на свою роль серед інших держав і народів:

Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,

Ще лучче, як батьки ходили,
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили [6, с. 312].

Крім пафосу, риториці притаманна також категорія етосу, яка оперує такими поняттями, як справедливість, благо, щастя, доброчинність, краса тощо. З античних часів кожен вид промов мав свій етос. В основі епідейктичних промов лежить хвала чи хула.

У текстах творів Т. Шевченка можливо простежити, як поет висловлює свою позицію стосовно понять етносу – блага і справедливості. Так, у поемі «Кавказ» іллокутивний ефект досягається творенням сарказму через прийом виголошення удаваної хвали царю-загарбнику, який перебуває в одному ряду з хортами, гончими і псарями, причому в кінці цього ряду. Автор вдається до використання фігури думки – удаваного схвалення, що належить до аргументації. Ефект посилюється фігурою повтору, який обрамлює фразу-«хвалу» (двічі вживає лексему «слава» на початку речення і один раз – у кінці):

...Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава [6, с. 304].

Так само, як Демосфен у своїх промовах, Шевченко в поемі звертається до Бога:

За кого ж ти розіп'явся,
Христе, сине божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини... чи, може,
Щоб ми з тебе насміялись?
Воно ж так і сталось [6, с. 306].

Застосування символічного образу Прометея для вираження основної ідеї поеми підпорядковується дії риторичного закону елоквенції – використання слів і виразів у переносному значенні. Поет звертається до Ісуса Христа, шукаючи справедливості. І це вже не прикрашальна функція вживання фігур у

класичному розумінні, а елемент мовотворчості митця, який відображає його світобачення.

Отже, мова художнього твору письменника є каналом духовного зв'язку зі своїм етносом, її риторичний потенціал реалізується через добір відповідної лексики, її поєднання, механізми творення тексту. Емоційна й мисленнєва діяльність автора знаходить своє вираження в мовних знаках.

Використання слів і виразів у переносному (фігуральному) значенні порушує логіку, в результаті додаткових змістових та емоційних нашарувань відбувається зміщення логіки висловлювання. У художньому тексті паралогіка створює нові смисли, які можуть продукувати ефекти неймовірної сили. Основні значення слова трансформуються в переносні, які здатні змінити зміст синтаксичних структур. Саме він приводить мовця до мети. Уведення в текст вірша «Розрита могила» риторичної фігури уособлення України в образі Матері надає змогу поетові організувати текст поетичного твору в формі задушевного діалогу сина з Матір'ю-Україною:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш? [2, с. 7].

У уста Матері-України поет вкладає звинувачення на адресу сина Богдана. Тут персоніфікація набуває неймовірної виражальної сили:

Панувала і я колись
На широких світі, –
Панувала... Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну [2, с. 7].
.....
Ой Богдане, Богданочку!
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала [2, с. 9].

Діалог з уявним образом автора «Енеїди» І. Котляревським у вірші «На вічну пам'ять Котляревському» виявляє глибоку повагу Шевченка до свого попередника в літературі, засвідчує безсмертя духовного наставника:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце в світі сяє,
Тебе не забудуть!

Поет підкреслює свою духовну єдність з І. Котляревським на рівні сакрального слова:

Праведная душе! Прийми мою мову
Не мудру, та щиру. Прийми, привітай.
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай! [6, с. 23].

Сила Шевченкового слова в могутній вірі в незнищенність України:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що *проклену святого бога*,
За неї *душу* погублю [6, с. 197].

Д. Наливайко зауважує, що вже перші зарубіжні інтерпретатори Шевченка (Е. Дюран, К. Е. Француз та інші) одноставно зазначали, що такого впливу поета на широкі верстви народу не знайти в жодній новочасній літературі [5, с. 229].

За фольклорною традицією персоніфікуються в поетичних текстах явища природи:

Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш.
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море [6, с. 19].

Аристотель зазначав, що саме риторика активізує уяву, як логіка – розум. Логіка орієнтована на істину та діяльність, а риторика – ще й на вигадку та на ймовірне, вона творить мовлення, яке описує реальний і, можливо, уявний художній світ.

І хоча риторика правомірно вважається мистецтвом прозової мови, їй притаманна поетична мова так само, як і поетичній мові – риторика. Визначаючи мету загальної риторики, М. Кошанський підкреслював, що вона полягає в тому, щоб нормальним розташуванням думок дати розумові і моральному почуттю відповідне спрямування, навчити виражати тендітне, збудити, посилити в душах живу любов до всього благородного, великого і прекрасного.

1. *Грінченко Б.* Листи з України Наддніпрянської // Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / НАН України. Ін-т укр. археографії. – Київ, 1994. – С. 72.

2. *Заборонений Кобзар* : Вибране / упоряд., переднє слово і післяслово М. Зубкова. – Харків : Оригінал, 2006. – 96 с. : іл.

3. *Забужко О.* Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. – Київ : Факт, 2006. – 148 с.

4. *Ліханський Я.* Риторика / Я. Ліханський ; пер. з польськ. С. Яковенка // Література. Теорія. Методологія / [упоряд. і наук. ред. Д. Уліцької]. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 470–517.

5. *Наливайко Д.* Теорія літератури й компаративістика / Д. Наливайко. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 347 с.

6. *Шевченко Т.* Твори : у 3 т. / Т. Шевченко. – Київ, 1961. – Т. 1 : Поезії. – 1961. – 702 с.

*Світлана Сабліна, Любов Стовбур
(Запоріжжя)*

ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ І ПРАВОПИСНОГО ВІДТВОРЕННЯ ЗАЙМЕННИКІВ У РУКОПИСАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Актуальність пропонованої розвідки визначається необхідністю вивчення особливостей граматичного, стилістичного, правописного функціонування займенникових форм, оскільки вони, незважаючи на поширеність у творах Т. Шевченка, досить несистемно, а часом і суперечливо, висвітлені у науковій літературі. Вибір теми зумовлений відсутністю в сучасному мовознавстві засадничого порівняльно-історичного дослідження правопису Т. Шевченка.

Для аналізованої проблеми важливими є роботи А. Москаленка «Особливості правопису збірки автографів поезій Шевченка «Три літа» (1971), «Правопис автографів поезій Шевченка» (1968), «Правопис першого видання “Кобзаря” Т. Г. Шевченка» (1964), І. Олійника «Особливості правопису першого видання “Кобзаря” Т. Г. Шевченка в зв’язку з фонетичною системою української літературної мови» (1964), К. Цілуйка «З правописної спадщини Т. Г. Шевченка» (1961), «Місце правописної практики Т. Г. Шевченка в історії українського правопису» (1962), О. Гузар «Правописна система Галичини другої половини XIX – початку XX ст.» (1994), Т. Сисоєвої «Варіантність правопису Т. Г. Шевченка (за рукописною збіркою “Три літа”)» (2007), у яких мовознавці аналізують правопис приголосних і голосних звуків в автографах Т. Шевченка.

Мета цієї роботи полягає у виявленні закономірностей уживання форм займенників та відстеженні динаміки їхнього правопису в рукописах Шевченка. Джерелами дослідження стали факсимільні видання рукописних збірок Шевченка «Три літа. Автографи поезій 1843–1845 рр.»; «Мала книжка. Автографи поезій 1847–1850 рр.»; «Більша книжка. Автографи поезій 1847–1860 рр.».

Особові займенники. З особливостей правописного відтворення особових займенників у мові автографів Т. Шевченка увагу насамперед привертає форма давального та місцевого від-

мінків однини першої особи – **мени**. У XIX ст. більшість письменників замість етимологічного **мені** писали фонетичні *мині*, *міні* (за тодішніми авторськими правописними системами графічно цей займенник міг виглядати як **минѣ**, **мыни**, **мини**), що відповідало говірковій вимові цієї займенникової форми. Тому цілком закономірно, що Шевченко спочатку вибрав для передачі цієї форми на письмі фонетичний варіант **мыни**: «У ранніх творах Тараса Шевченка знаходимо такі народнорозмовні риси Середньої Наддніпрянщини: реалізація фонем */e/* в ненаголошених позиції звуку [и], що засвідчують дослідники в сучасних середньонаддніпрянських говірках, хоча в досліджуваних творах ця риса представлена спорадично» [3].

До середини 40-х років XIX ст. правописна форма **мени** в Шевченковому письмі реалізувалася дуже повільно. У збірці автографів «Три літа» (1843–1845) поет уживає 21 раз форму **мыни** і лише тричі **мени**. Однак з 1846 року в рукописах Т. Шевченка превалює форма **мени**. В автографі поеми «Лілея», датованому 25 липня 1846 року, засвідчуємо тільки форму **мени**, а в циклі поезій «В казематі», написаних поетом упродовж квітня – травня 1847 року, натрапляємо на форму **мени** 8 раз, а **мыни** вживається лише раз. У збірці автографів поета «Мала книжка» на 120 написань з формою **мени** зафіксовано лише 3 приклади з **мыни** (аналогічно і в «Більшій книжці»: 60 прикладів з **мени** і один зразок із формою **мыни** (у поезії «Мені однаково...»)).

Отже, очевидно, під впливом говірки або інших авторських правописних систем, правописна форма **мыни** в автографах поезій Т. Шевченка майже зникає, хоча змішування ненаголошених *e* та *и* (*ы*) в інших формах повнозначних слів зберігається.

На переконання П. Тимошенка, в окремих українських поезіях першої половини XIX ст. (наприклад, у І. Котляревського, М. Костомарова) інколи наявний архаїзм **мні** (графічно **мни**, **мнѣ**), що випливає з вимог римування; зрідка трапляється він і в тодішніх записах усної народної творчості, наприклад, у «Малороссийских песнях» М. Максимовича 1827 року [13, с. 107]. Однак у мові автографів Т. Шевченка такий варіант не зустрічається навіть у творах, стилізованих під старослов'янську.

Часто змішуючи на письмі ненаголошені *е* й *и* (**ы**), поет усе ж послідовно у збірках поезій «Три літа», «Мала книжка» та

«Більша книжка» писав у першій особі однини у родовому відмінку форму **мене** [13, с. 44; 14, с. 1, 26, 35, 50, 54, 58, 62, 67, 83, 85], що, очевидно, відповідало його усній вимові. Крім того, Т. Шевченко при написанні **мене** з **е**, напевно, намагався уникнути омонімічного зближення з дієслівною формою **мине** (від минути).

Займенникові форми другої особи в мові автографів Шевченка не мають відхилень у відмінюванні порівняно з нормами сучасної української мови і виявляються досить послідовно.

Займенникові форми третьої особи в поетичній мові Т. Шевченка цікаві своїм нерівномірним співвідношенням між варіантами з початковим **н-** та без нього у сполученнях цих форм із прийменниками. Поет послідовно писав **до ego / його** [13, с. 64], **зъ ego** [14, с. 5, 36, 101; 13, с. 164], **коло ego / його** [14, с. 26; 13, с. 54; 15, с. 136], **кругомъ ego / його** [13, с. 186; 15, с. 101], **обокъ ego** [14, с. 43]; **на ёму** [14, с. 116]; **до ихъ** [14, с. 25; 13, с. 21], **коло ихъ** [14, с. 39; 13, с. 76], **кругомъ ихъ** [13, с. 103]. В інших формах у Т. Шевченка так само послідовно виступає епентетичний **н-**: **до неи / nei** [14, с. 44; 13, с. 16, 85, 80], **за nei** [13, с. 48], **коло неи** [14, с. 32, 60], **съ пидъ неи** [14, с. 77]; **зъ нею** [14, с. 117; 13, с. 11, 71; 12, с. 42], **за нею** [14, с. 37, 58], **передъ нею** [13, с. 78]; **зъ нымъ** [14, с. 25; 13, с. 75; 15, с. 191], **за нимъ** [14, с. 36]; **з ными** [14, с. 40], **передъ ными** [14, с. 115], **межъ ными** [14, с. 41, 47].

А. Могила, досліджуючи говірки Середньої Черкащини, зазначив, що в сучасних говірках батьківщини поета названі вище займенникові форми можуть виступати як з епентетичним **н**, так і без нього [8, с. 55–56]. Водночас В. Ільїн зауважив, що «вживання відмінкових форм особового займенника 3-ої особи без епентетичного **н** в прийменникових конструкціях не становить індивідуальної риси мови Шевченка або відображення особливої специфіки місцевого діалекту» [6, с. 239].

Одним із засобів стилізації під стару книжну мову в поета є архаїчна займенникова форма **ю** (її): «И растли ю Тую Рогнѣду молодую И прожене ю, и княжна, Блукае по свиту одна» [13, с. 187; 14, с. 102]. З цього приводу П. Тимошенко стверджує, що на Звенигородщині функціонує діалектна форма **ню**; цю ж форму вживали і деякі письменники II половини XIX – початку XX ст. [12, с. 108]. Однак цю займенникову форму в автографах поета не зафіксовано.

Вказівні займенники. В українських говірках варіанти займенника *цей, ця, це* і *сей, ся, се* поширені неоднаково. Первісні варіанти із **с-** широко вживаються в багатьох південно-західних говірках і донедавна, за словами П. Тимошенка, досить послідовно фіксувалися в західноукраїнській друкованій продукції [12, с. 109]. Варіанти з **ц-** є новішими і властиві переважно південно-східним діалектам. Однак і тут ще фіксуються *сей, ся, се*, особливо в сполученнях, близьких до фразеологічних, на означення часу, місця та в сталих виразах зі словом **той**. Досить послідовно **ц** виступає в займенникових формах *оцей, оця, оце*, що пояснюється умовами їхнього виникнення.

Більшість наддніпрянських письменників першої половини XIX ст. (І. Котляревський, Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко) дотримувалася займенникових форм *сей, ся, се*, що якоюсь мірою пояснюється давніше виробленими книжними традиціями. Однак у поезіях П. Гулака-Артемовського виявляються вже й форми *цей, ця, це*, але переважно при передачі розмовності [12, с. 109].

Нами зафіксовано, що, займенники із **с-** і **ц-** у названих займенникових формах у творах поета розподіляються порівну – по 154 рази кожен. Крім того, в автографах Т. Шевченка натрапляємо й на частки займенникового походження: *се* – 52 приклади і *це* – 24, у вживанні яких, як бачимо, відчутна кількісна специфіка.

У поезіях Т. Шевченка, написаних до арешту («Сліпий», «Великий льох»), фіксуємо переважне вживання займенників *сей, ся, се* (27 прикладів), тоді як форми *цей, ця, це* засвідчуємо лише у 15 контекстах здебільшого в синтаксичних конструкціях, що тяжіють до розмовності. У поезіях, створених на засланні, кількість варіантів із **ц-** зростає і переважає варіанти з **с-** удвічі (44 приклади проти 21). Однак і тут форми *сей, ся, се* фіксуються у сталих виразах на означення часу й місця. У творах поета, написаних після заслання, знову переважають займенники із **с-**, причому ще більше, ніж у поезіях 1843–1845 років до заслання. Порівняно з формами на **ц-**, їх більше втричі, і вони все частіше проникають у розмовні конструкції. Переписуючи й доопрацьовуючи раніше створені поезії, Т. Шевченко виправляє написання *цей, ця, це* на *сей, ся, се*.

Таким чином, можна припустити, що усній мові Шевченка властиві обидва фонетичні варіанти вказівних займенників, причому форми із **с-** досить послідовно виступали у виразах на означення часу й місця, сполученнях з **що (шо)**, в нестягнених формах (*сяя, сее*), виразах з **той, та, те**. У всьому іншому віддавалася перевага формам *цей, ця, це*.

Наприкінці життя, у 1858–1861 роках, Т. Шевченко тяжіє до написання в поезіях форм *сей, ся, се*. Це можна пояснити кількома причинами. По-перше, поет не міг не піддаватися мовному впливові тогочасної української друкованої продукції, у якій переважали вказівні займенники із **с-**. Крім того, саме в цей час активну творчу й видавничу діяльність розгорнув П. Куліш (Шевченко прислухався до його мовних і літературних порад), який писав і друкував *сей, ся, се*. По-друге, поет орієнтувався на усну народну творчість, у якій варіанти з **с-** могли бути поширенішими, ніж у розмовній мові (дослідник П. Тимошенко твердить, що у друкованих збірках пісень і дум першої половини XIX ст. вживалися звичайно форми *сей, ся, се*) [12, с. 112].

В автографах Т. Шевченка натрапляємо на цікаве з погляду історичної діалектології поєднання *томе (то те)*, причому двічі з підсилювальною часткою **ж**: «...Сады рясны похилылысь Тополы по воли Стоять соби мовъ сторожа Розмовляють съ полемъ. И все *то те* вся краина Повита красою... И все *то те*...» [15, с. 38], «Въ червонныхъ штаняхъ аксамитныхъ Матнею улыццю мете Иде козакъ. – Охъ лита! лита! Що вы творите? – На *то тежъ* Старый ударивъ въ кабабуки Ажъ встала курява! Отак! Та ще й приспивуе козакъ.» [14, с. 50]; (у «Меншій книжці» маємо – на *томе жъ* [13, с. 112]), «...не втичете И не сховається, всюди Васъ найде правда-мста, а люде Підстережуть васъ на *томежъ*, Уловлять. И судить не будутъ, Въ кайдани туго окують...» [14, с. 285] (переписано В. Лазаревським). П. Тимошенко зазначив, що це сполучення південно-західного діалектного походження [12, с. 113]. Можливо, поет вживав його під впливом якихось фольклорних зразків, однак не факт, що така форма була властива й усному мовленню Шевченка як вузькоговіркова риса.

Дуже часто в мові автографів поезій Т. Шевченка натрапляємо на контамінований варіант займенника (*о)тїї* [15, с. 5]. Улюбленими поетовими формами цих займенників у родовому

відмінку однини жіночого роду є (о)мієї [15, с. 5], (о)цієї [13, с. 62], сієї [15, с. 37], але жодного разу в автографах Т. Г. Шевченка не знаходимо форм (о)тої, (о)цеї, сеї. В орудному ж відмінку однини панівними в мові поезій Т. Шевченка є форми жіночого роду тією [15, с. 6], сією [15, с. 112]. У говірках сучасної Звенигородщини, крім варіанта *тих*, зафіксовано й діалектизм *тіх*. Однак в автографах поета знаходимо лише послідовне написання *тыхъ* [15, с. 5], що, очевидно, було й нормою його вимови.

Інші розряди займенників. В автографах поезій Т. Шевченка займенники інших розрядів з погляду словозміни особливої специфіки не виявляють, варіантність спостерігаємо хіба що у правописному їх відтворенні.

У родовому відмінку однини присвійні займенники чоловічого роду переважно мають форми *мого* [15, с. 20, 51], *твого* [15, с. 54; 14, с. 214], *свого* [15, с. 29]. Давніші варіанти *твойого*, *свойого* (графічно – *твоего* [14, с. 246], *своего* [14, с. 215]) у мові поета фіксуються досить рідко. Аналогічні варіантні форми займенників, за свідченням А. Могили, побутують і в сучасній говірці с. Кирилівки [8, с. 56].

Означальний займенник жіночого роду *вся* у родовому відмінку однини має варіанти *всієї* (*усієї*) (графічно в автографах поета – *всией*, *усією* / *усією* [15, с. 28, 52, 63, 82]), поодинокі *усії* [14, с. 135]. Форми орудного відмінка цього займенника в рукописах Т. Шевченка відсутні.

Всього тричі в автографах поета знаходимо означальний займенник *иний* у різних відмінкових формах: «Тойди бъ и въ Парижи и *иному* край Нашъ братъ хutoryнынъ себе показавъ» [14, с. 11; 13, с. 14], «А я такъ думаю *инее*, Шо випьемъ та по-снемо» [13, с. 136].

В автографах поезій Шевченка 1843–1860 років ми помітили цікавий факт приблизно співвідносного поширення неозначених варіантних займенників *щось* (45 прикладів) і *що-небудь* (40 прикладів), *хтось* (11) і *хто-небудь* (10). В «Енеїді» І. Котляревського, за спостереженнями П. Тимошенка, виявляється значна перевага займенника *щось* (19 прикладів проти одного *що-небудь*), а *хтось* і *хто-небудь* у поемі вжито лише по одному разу [12, с. 114].

В автографах поезій Т. Шевченка нами зафіксовано відсутність означального займенника *кожний* (*кожен*). Замість ньо-

го в мові поета домінує *всякий* (*всяк*), що трапився 34 рази. Це явище характерне і для «Енеїди» І. Котляревського, у якій займенник *всякий* фіксується у 78 випадках [12, с. 114].

Проаналізувавши основні особливості вживання займенникових форм та динаміку їхніх правописних варіантів у мові автографів Т. Шевченка, з упевненістю засвідчуємо, що поет у цілому орієнтувався на широке коло говірок, порівняно з його сучасниками, та вдячно вживав вільну від вузьких діалектизмів фольклорну стихію. Крім того, використання Т. Шевченком тих чи тих займенникових форм та їхніх правописних варіантів викликане еволюцією фонетичного правопису в тодішньому українському письменстві взагалі та авторському правописі Т. Шевченка зокрема.

1. Бевзенко С. Українська діалектологія / Степан Пилипович Бевзенко. – Київ : Вища школа, 1980. – 247 с.

2. Булаховський Л. Питання походження української мови / Леонід Булаховський. – Київ 1956. – 158 с.

3. Гримашевич Г. Середньонадніпрянський діалект як основа творчості Тараса Шевченка [Електронний ресурс] / Галина Гримашевич. – Режим доступу : <http://yandex.ru/clck/jsredir?from=yandex.ua%3Byandsearch%3Bweb%3B%3B&text=Гримашевич%20Галина.%20Середньонадніпрянський%202.3219280948873626>.

4. Гузар О. В. Правописна система Галичини другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Гузар. – Львів, 1994. – 18 с.

5. Історія українського правопису XVI–XX століття. Хрестоматія. – Київ : Наукова думка, 2004. – 581 с.

6. Курс історії української літературної мови : у 2 т. / за ред. І. К. Білодіда. – Київ : АН УРСР, 1958. – Т. 1. – 594 с.

7. Москаленко А. Особливості правопису збірки автографів поезій Шевченка «Три літа» / А. Москаленко // Збірник праць вісімнадцятої наукової шевченківської конференції. – Київ : Наукова думка, 1971. – С. 207–212.

8. Могила А. П. Словозміна в говірках Середньої Черкащини / А. П. Могила // Середньонадніпрянські говори : збірник статей. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 44–64.

9. Русанівський В. Історія української літературної мови. Підручник / В. М. Русанівський. – Київ : АртЕк, 2002. – 424 с.

10. Сабліна С. В. Особливості правопису збірок поезій Т. Г. Шевченка «Мала книжка» та «Більша книжка» / С. В. Сабліна // Тарас Шевченко і

сьогодення. Матеріали Другої всеукраїнської науково-практичної конференції. – Сімферополь : РВНЗ «КІПУ», 2012. – С. 211–219.

11. *Сисоєва Т. Ю.* Варіантність правопису Т. Г. Шевченка (за рукописною збіркою «Три літа») / Т. Ю. Сисоєва // Вісник Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2007. – № 2. – (Серія «Філологічні науки»). – С. 168–173.

12. *Тимошенко П.* Морфологічні риси мови творів Шевченка (займенник) // Збірник праць Шістнадцятої наукової шевченківської конференції. – Київ : Наукова думка, 1972. – С. 104–114.

13. *Шевченко Т. Г.* Більша книжка. Автографи поезій 1847–1860 рр. / Т. Г. Шевченко. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. – 336 с.

14. *Шевченко Т. Г.* Мала книжка. Автографи поезій 1847–1850 рр. / Т. Г. Шевченко. – Київ : АН УРСР, 1963. – 431 с.

15. *Шевченко Т. Г.* Три літа. Автографи поезій 1843–1845 рр. / Т. Г. Шевченко. – Київ : Наукова думка, 1966. – 118 с.

Тетяна Савчук
(Вінниця)

АВТОСЕМАНТИЧНІ / СИНСЕМАНТИЧНІ ДІЄСЛОВА В МОВОТВОРЕННІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ЯКІСНО-КІЛЬКІСНІ ВИМІРИ

У вітчизняному й зарубіжному мовознавстві, як і літературознавстві, існує чимало ґрунтовних досліджень ідіостилю Тараса Шевченка, однак це не означає, що «таїну його творчості розгадано, а зміст його творів розкодовано. Кожне покоління знаходить у художньому світі нашого Кобзаря особливості своєї епохи» [7, с. 15]. Можливо тому, що Шевченко як мовотворець не просто використав народну мову, а був великим зодчим, бо яскраво й неповторно представив позамовну дійсність, відтворив особливості українського світобачення і світосприйняття. Сила, сучасність і безсмертя поезії Т. Шевченка, її вплив на читачів завдячують як високій ідейності, так і довершеності, виразності й витонченості її форми. Синтаксис, що передбачає насамперед побудову і вживання словосполучень і речень, ясна річ, передусім увиразнює авторське мовлення. Своєрідність

синтаксису виявляється як у структурі, комбінаціях словосполучень і речень та їхніх кількісних модифікаціях, так і в реалізації семантичного потенціалу повнозначних слів, які є першоелементом утворення різного роду словосполучень на основі синтаксичних зв'язків [1; 3]. Якісна структура синтаксичних одиниць, як і їхні кількісні характеристики, є однією з визначальних ознак поезій і поем Шевченка.

Одну із домінант Шевченкового вірша, що досить прозоро увиразнює його словесний живопис, може представляти лексико-граматичний параметр, який відтворює кількісно-якісне варіювання автосемантичних і синсемантичних дієслів. Для мовотворчості Шевченка характерним є кількісне переважання автосемантичних дієслів як на загальному фоні дієслівної лексики в лексичній системі української мови, так і в дієслівному лексиконі віршового мовлення письменника.

Професор Н. Іваницька у монографії «Двоскладне речення в українській мові» зазначила, що загалом у системі дієслівної лексики кількість релятивних дієслів переважає над абсолютними [4], що підтверджують подальші розвідки про функціонально-семантичні параметри абсолютних (автосемантичних) і релятивних (синсемантичних) дієслів української мови [2; 6]. Не вдаючись до поглибленого аналізу, який, вочевидь, передбачає орієнтацію висновків на результати серйозних статистичних досліджень, бодай поверхові підрахунки показують, що у віршовому мовленні Шевченка автосемантичних дієслів є набагато більше, а в деяких поемах, баладах та віршах їхня кількість корелює з кількістю синсемантичних дієслів (окремі частини поеми «Гайдамаки», с. 86–89*). Причому нерідко є уривки, в яких кількість автосемантичних дієслів значно переважає над синсемантичними, чи вживаються речення лише з присудками, вираженими автосемантичними дієсловами:

*Давно те **минуло**, як, мала дитина,
Сирота в рядині, я колись **блукав**
Без свити, без хліба по тій Україні,
Де Залізняк, Гонта з свяченим **гуляв**.*

* Тут і далі використано видання: *Шевченко Т.* Кобзар / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1994. – 687 с.

Давно те **минуло**, як тими шляхами,
 Де **йшли** гайдамаки, – малими ногами.
Ходив я, та **плакав**... (с. 88).

Столітній очі, як зорі, **сіяли**,
 А слово за словом **сміялось, лилось**;
 Як ляхи **конали**, як Сміла **горіла**.
 Сусіди од страху, од жалю **німили** (с. 88).

У моїй хатині, як в степу безкраїм,
 Козацтво **гуляє**, байрак **гомонить**;
 У моїй хатині синє море **грає**,
 Могила **сумує**, тополя **шумить**... (с. 62).

Дослідники творчості Т. Шевченка, зокрема, підкреслюють особливу «інтенсивність» його поетичної діяльності як процесу реалізації (об'єктивації) виношеного задуму, «імпульсивність», «вибуховість» вираження на папері думок, емоцій, усього надміру ліричної стихії, нестримного плину емоційної хвилі. Частково цим можна пояснити багатство і семантичну розгалуженість, індивідуальну неповторність уживання автосемантичних дієслів у структурі двоскладного речення. Саме реченнєві структури з присудками, вираженими автосемантичними дієсловами, допомагають Шевченкові-поету в реалізації того високого темпу його творчого акту з усією яскравістю і динамізмом уяви:

Тричі крига **замерзала**,
 Тричі **розтавала**;
 Тричі наймичку у Київ
 Катря **проводжала**... («Наймичка», с. 275).

Марко **плакав, дивувався**.
 Знов очі відкрила,
 Пильно, пильно **подивилась** –
 Сльози **покотились**...
Зомлів Марко,
 Й земля **задрижала**.
Прокинувся ... до матері –
 А вона вже **спала!** («Наймичка», с. 279).

**Минають дні, минають ночі,
 Минає літо. Шелестить
 Пожовкле листя, гаснуть очі,
 Зникають думи, серце спить,
 І все заснуло...**
 («Минають дні, минають ночі...», с. 299).

**Сонце заходить, гори чорніють,
 Пташечка тихне, поле німіє,
 Радіють люди, що одпочинуть,
 А я дивлюся...** («N.N.», с. 347).

**Посижу я і похожу
 В своїй благодаті.
 Та в однині-самотині
 В садочку буду спочивати,
 Присяться діточки мені,
 Веселая присниться мати,
 Давнє-колишній та ясний
 Присниться сон мені!..** («Л.», с. 590).

Уживання автосемантичних дієслів у функції присудків у багатьох випадках обмежує структуру речення, робить її закритою, формально й семантично самодостатньою. Більше того, такі реченнєві варіанти утворюють своєрідний напружений колорит висловлювання, концентрують думки та відтворюють їхню часову й просторову динаміку. Так, частотовживаними в поетичних творах Т. Шевченка є речення з автосемантичними дієсловами, що мають значення звучання: **Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива** («Причинна», с. 5); **Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів, сичі в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів** («Причинна», с. 5).

Автосемантичне дієслово, що є інтегральним параметром Шевченкового вірша, також виконує роль прислівного компонента факультативної залежності, що нерідко утворює приєднувальні конструкції: **На ниву в жито уночі, на полі, на роздоллі, зліталися поволі сичі. Пожартувать, пожартувать...** («Сичі», с. 423).

Семантика синсемантичних дієслів у поемах Т. Шевченка найчастіше реалізується в дієслівних словосполученнях із залежними безприйменниковими словоформами іменників у знахідному відмінку: *зустрічати сина, співати гімн, дати кожух, прясти вовну, покинути Йосипа, просити гостя, зустріти дітей, погоджувати дитину, зашити дірочку, закрити очі, привітати молодого, спустити відерце, бачити лихо, годувати злидні, гріти купіль, пасти отару, згадувати князя, викопати криницю, прочитати апостола, розпустити віти, пізнати дитя, потопити думоньки, світити лампаду, напоїти генерала, шукати сина, полюбити Петруся, бачити криницю, втерти сльозу, знайти палички, хвалити кесаря, осудити неправедних, забавляти сина, шукати дитину, розказати новину, продати добро, лити сльози, видумати свято, пити воду, збирати останки, шукати Наталочку, навчати дівчат, купити садочок та ін.*

При трансформуванні таких словосполучень у речення утворюються двоскладні речення з двовалентними предикатами:

Орю

Свій перелог – убогу ниву!

*Та **сію** слово...* («Не нарікаю я на Бога», с. 590).

***Поставлю** хату і кімнату,*

*Садок-райочок **насажу**...* («Л.», с. 590).

Споконвіку Прометейя

*Там орел **карає**, –*

*Що день божий **довбе** ребра*

*Й серце **розриває**...* («Кавказ», с. 279).

То сьак, то так

Придбав сірома грошенят,

*Одежу **справив**, жупанину,*

Та ні відсіль і ні відтіль

На ту сирітську копійчину

***Купив** садочок і хатину...*

(«Москалева криниця», с. 370).

У поемах Т. Шевченка досить регулярними є вживання цілих рядів речень з обов'язковими компонентами придієслівної залежності такої морфологічної структури: *Ні, не плаче: змія люта, жадна **випиває** його сльози, **давить** душу, серце **роздирає*** («Гайдамаки», с. 78); *Молодее лихо! якби ти вернулось, **поміняв би** долю, що маю тепер. **Згадаю** те лихо, степи тії безкраї, і батька, і діда старого **згадаю**...* («Гайдамаки», с. 88).

Характерною для Шевченкового вірша є контекстуальна трансформація синсемантичних дієслів в автосемантичні [2; 3; 6]. При цьому контекстуально реалізований синсемантизм, що, здавалося б, порушує асоціативну «причетність» синсемантичного дієслова до слова-конкретизатора, сприймається читачем цілком нормально, усвідомлюється в межах самої дієслівної лексеми:

*А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала
Та й почула, що я плачу.
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала... («N.N.», с. 348).*

*Воно сповитеє кричало
У холодочку під снопом.
Розповіла, нагодувала,
Попестила... («Сон», с. 541).*

*Я ввечері посумую,
А вранці поплачу.
Зійде сонце – утру сльози, –
Ніхто й не побачить... («Думка», с. 14).*

Можна вважати стилістичною домінантою поезії Т. Шевченка автосемантичну реалізацію семантики синсемантичних за своєю природою дієслів у непоширених реченнях дієслівної будови. Так, дієслова *мурувати*, *руйнувати* є синсемантичними: *мурувати щось, руйнувати щось*. У поемі «Сон»

семантика цих лексем реалізується в їхньому автосемантичному вживанні: *Той мурує, той руйнує, той нечистим оком за край світа зазирає...* («Сон», с. 104). Те саме спостерігаємо і щодо вживання інших дієслів: *Гайдамаки гуляють, карають* («Гайдамаки», с. 87) – (хоч карати когось); *Так я думала, молилась, ждала, виглядала...*(«Гайдамаки», с. 84) – (хоч ждати когось, виглядати когось); *Обіймемось, мій соколе! Навіки зомлієм. Нехай ляхи знуцаться, – не почуєм!..* («Гайдамаки», с. 78) – (хоч знуцатися над кимось, почути щось); *Не зна Марко, чого вона так його цілує, – сама не з'їсть і не доп'є, його нагодує* («Наймичка», с. 140) – (хоч не з'їсти чогось, не допити чогось); *Скрізь порання: печуть, варять, вимітають, мийть* («Наймичка», с. 142) – (хоч пекти щось, варити щось, вимітати щось, мити щось).

Цілком реалізують свою семантику в реченнях синсемантичні дієслова різної граматичної природи:

– дієслова з типовою реалізацією семантики в словосполученнях із залежними іменниками в непрямих відмінках: *Хто догляне, розпитає, на старість pomoже?* («Тополя», с. 51) – (хоч доглянути когось, розпитати когось, допомогти комусь);

– дієслова з постпозитивною інфінітивною формою, що є конкретизатором синсемантичного дієслова в типових уживаннях: *Сама колись дівувала – тее лихо знаю; минулося – навчилася: людям помагаю* («Тополя», с. 49) – (хоч навчитися робити щось).

Своєрідним у художній канві поетичного відтворення думок у творах Т. Шевченка є компонування невеликих за будовою двоскладних речень із присудками, вираженими автосемантичними і синсемантичними дієсловами. Причому такі комбінації простежуються досить виразно, послідовно і утворюють своєрідні цикли (2-3 початкові предикативні утворення з автосемантичними дієсловами, які завершуються предикативним утворенням з присудком, вираженим синсемантичним дієсловом):

*Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило...* («N.N.», с. 193).

***Зійшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, підросли.***

Гайок, садочок розвели

Кругом хатини...

(«Зійшлись, побрались, поєднались...», с. 349).

Огні горять, музика грає,

Музика плаче, завиває;

Алмазом добрим, дорогим

Сіють очі молодії...

(«Огні горять, музика грає...», с. 304).

Не хочу я женитися,

Не хочу я братись,

Не хочу я у запічку

Дітей годувати.

(«Не хочу я женитися...», с. 257).

Крізь верби сонечко сіяє

І тихо гасне. День погас,

І все почило. Сивий в хату

Й собі пішов опочивати.

(«І досі сниться: під горою...», с. 307).

Мова Шевченка вражає нас силою і подекуди її справедливо вважають і досі неперевершеним зразком. Можливо, секрет саме в тому, як влучно зазначав Ю. Шевельов, що «Шевченко, глибоко, до дна знавши народну мову, вміє видобути з кожного слова всі відтінки значення, які воно в собі таїть. Так один відшліфований дорогоцінний камінь багатством своїх граней дасть більше випромінювань і заломлень світла, більше тиштиме око, ніж ціла купа звичайних камінців» [8, с. 4]. Тарас Шевченко вмів найзвичайнішими, найпростішими, найбуденнішими словами сказати багато, видобути з цих слів різноманіття значень їхніх відтінків.

Увага до дієслівної лексики, зокрема до її автосемантично-синсемантичних можливостей і реалізації їх у тексті, дозволяє хіба що віддалено долучитися до специфіки Шевченкового словесного малюнка, неповторності його поетичних картин, словесного живопису загалом.

1. *Дятчук В. В.* Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови / В. В. Дятчук, Л. О. Пустовіт. – Київ : Наукова думка, 1983. – 156 с.

2. *Іваницька Н. Б.* Функціонально-семантичні параметри абсолютних дієслів української мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Наталя Борисівна Іваницька. – Київ, 1999. – 198 с.

3. *Іваницька Н. Л.* Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення / Н. Л. Іваницька // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 97–103.

4. *Іваницька Н. Л.* Двоскладне речення в українській мові / Н. Л. Іваницька. – Київ : Вища школа, 1986. – 167 с.

5. *Огієнко І. (Митрополит Іларіон).* Тарас Шевченко / Іван Огієнко. – Київ : Наша культура і наука, 2002. – 440 с.

6. *Савчук Т. В.* Функціонально-семантичні параметри релятивних дієслів української мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Тетяна Василівна Савчук. – Київ, 2006. – 199 с.

7. *Степаненко М.* «...Шевченкова мова й стала в нас за наріжну підвалу нашу літературної мови...» / Микола Степаненко // Українська мова та література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2006. – № 9–10. – С. 4–16.

8. *Шевельов Ю.* У кого з українських письменників багатша мова / Юрій Шевельов // Українська мова та література. – 2005. – Січень. – № 2/3. – С. 4–6.

*Дмитро Сизонов
(Київ)*

НАЗВИ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В МЕДІЙНИХ ЗАГОЛОВКАХ: АНАЛІЗ СТИЛІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Засоби масової інформації в сучасному соціумі, як відомо, відіграють важливу роль і підвищують цінність культури, популяризуючи її основні ідеї, контролюючи загальні принципи, пропускаючи через свої медіаканали й аналізуючи її окремі елементи. Те, що не потрапило в медійний простір, майже не впливає на розвиток соціуму [2, с. 19].

Медійні заголовки (як структурні елементи медіатексту) часто постають певними маркерами актуальних соціальних

перетворень і культурних подій. Виступаючи в препозиції до основного тексту, медійні заголовки виконують ряд функцій: від інформативно-номінативної до впливу на реципієнта. Саме тому з'ясуванню особливостей заголовків відведене значне місце в теорії стилю масової інформації, зокрема в наукових працях В. Абашиної, Ю. Верещинської О. Подчасової, Г. Солганика та ін. Як елемент композиційної структури тексту медійний заголовок покликаний відобразити основну мету медіаповідомлення, встановити контакт із реципієнтом, привернути його увагу, викликати зацікавлення матеріалом, тому він (заголовок) актуалізує найважливішу інформацію і є дієвим засобом впливу на сприйняття її читачем / глядачем / слухачем [1, с. 18].

Вдалий заголовок в медійному просторі – той, який передбачає виконання реципієнтом додаткових мисленнєвих операцій, зокрема, відновлення пропущеного рівня, виявлення додаткової інформації (шляхом врахування контексту та прагматичних знань), визначення підтексту тощо. Це забезпечує реалізацію в них принципу загадки, яка спонукає читача до пошуку відповіді, найкоротший шлях до чого лежить через прочитання матеріалу. Тому поширеним прийомом складання заголовків є введення до їхньої структури афоризмів, влучних фраз, висловлювань відомих людей. Такі заголовки мають ураховувати фонові знання реципієнта й спиратися на медійну ярликову лексику, що становить основний фонд «ядрової» лексики [5, с. 250].

Використання назв творів відомих письменників і поетів у заголовках сприяє підсиленню ролі медіапродукту в медіапросторі, а також впливає на реципієнта засобами фонового знання. Серед таких авторів – Тарас Шевченко, який виступає певним символом України та українського народу, а в медіа – певним концептом, що пов'язаний зі сприйняттям конкретного соціального явища.

Так, наприклад, в інформаційних жанрах заголовки виконують переважно інформативну функцію. Мета таких жанрів полягає в повідомленні аудиторії про певну подію, при цьому автор має мінімізувати вияв власної позиції, тому в таких текстах переважають нейтральні мовні засоби. Функція впливу носить дещо поверховий характер, вона лише супроводжує докумен-

тальність і фактологічність тексту. Твори Тараса Шевченка використовуються для наголошення на певній події («Було, роблю що, чи гуляю...»: у Кембріджі з'явилась вулиця Тараса Шевченка [Д, жовтень 2013], «У всякого своя доля...»: урочистості до 200-річчя великого Тараса [УП, вересень 2013], або для окреслення значимості постаті Т. Шевченка в сучасному світі (Як у «Заповіті»: чиновники не забули «пом'янути» Шевченка [Е, березень 2013], До пам'ятника автора «Заповіта» та «Гайдамаків» влада і опозиція вже поклали квіти [У, серпень 2013]). Як бачимо, в інформаційних жанрах використання назв творів Т. Шевченка не несе додаткової семантики, автор використовує їх лише на підтвердження «невмирущого» Шевченкового слова.

Деякі друковані та електронні медіаресурси, наголошуючи на подіях, що пов'язані з іменем Т. Шевченка (200-річчя від дня народження, відкриття конференцій, презентацій тощо), використовують назви творів (як правило, відомих широкому загалу реципієнтів) без пояснення. Опис відбувається у підзаголовковій частині публікації: «Мені тринадцятий минало...». Офіційні заходи з відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка пройдуть не тільки на Київщині [КДТРК, вересень 2013]; «І виріс я на чужині...». До 200-річчя Шевченка у Санкт-Петербурзі пройдуть дні Львова [Укр, жовтень 2013]; «І мертвим, і живим, і ненарожденим...». ЮНЕСКО може оголосити 2014 роком Тараса Шевченка [Д, жовтень 2013].

Використання назв творів Т. Шевченка в інформаційних статтях особливо актуальне напередодні й під час святкових заходів з нагоди дня народження поета. Так, в березні 2012 року в українських мас-медіа було використано назви Шевченкових творів з інформаційно-прагматичною та фактологічною метою: День народження Шевченка: «Думи мої...», пісні кобзарів та молитва за Україну [УМ, березень 2012], Вічний «Заповіт»: сьогодні Шевченкові – 198 [УП, березень 2012].

Цікаво, що трансформовані назви творів Т. Шевченка також уживаються в інформаційних жанрах засобів масової інформації. Так, в інтернет-виданні «Телекритика» серія публікацій про музичний конкурс «Нова пісенна Шевченкіана», що проводиться «Українським радіо», названа «Пісні мої, пісні мої, ви мої єдині» (трансформована назва твору Т. Шевченка «Думи мої, думи мої, ви мої єдині»). Трансформація Шевченкових тво-

рів, відповідно, має враховувати фонові знання реципієнтів, бо мета, яку передбачав автор, досягнута не буде. Заголовок у такому випадку не виконуватиме ні функції впливу, ні функції інформування. Важливим є і врахування імплікованого адресата – прямої цільової аудиторії медійного каналу. Залежно від демографічних, соціальних, політичних та інших особливостей реципієнта змінюється й цільове використання назв творів Шевченка. Наприклад, на телеканалі СТБ в різних програмах уживання назв творів змінюється залежно від глядача, на якого розрахований даний медійний продукт: «Вікна-новини» – на широку глядацьку аудиторію, «Битва екстрасенсів» – на вузьку (ті, хто цікавиться магією, паранормальними явищами тощо). Відповідно, в інформаційному блоці (програма «Вікна-новини») – це більш відомі широкому загалу твори («Тарасова ніч». *Удень козацтва покладуть квіти до пам'ятників у Києві, Каневі, Харкові та Львові* [СТБ, жовтень 2013]; «Реве та стогне Дніпр широкий». *Новий рекорд планують встановити шанувальники Кобзаря* [СТБ, жовтень 2013]), у розважальному блоці (наприклад, програма «Битва екстрасенсів») – це твори, що тематично пов'язані з концепцією програми («Розрита могила»... *Які таємниці приховують могили відомих українців, що вмерли раптово. Про це розкажуть екстрасенси сьогодні* [СТБ, вересень 2013]).

Аналітичні тексти мас-медіа, як відомо, мають емоційно-експресивні компоненти, оцінні та прогностичні елементи. Заголовки в аналітичних жанрах повинні носити прогностичний характер та бути навантажені додатковою експресією. Аналітичні тексти, що є однією з найважливіших складових елементів сучасних засобів масової інформації, надають новині певного світоглядного відтінку, обумовленого тим чи іншим культурно-ідеологічним контекстом, тобто виконують здебільшого інтерпретаційну, або ідеологічну, функцію масової комунікації, що пов'язується з реалізацією функції впливу.

До медійних характеристик створення такого роду текстів належить відбір фактів, при інтерпретації яких так чи інакше розставляються політичні акценти. Лінгвістичні засоби наділяють ці факти, думку, оцінку додатковою емоцією – тексти містять експресивні компоненти, оцінні та прогностичні судження. Крім того, автор прагне встановити особливий психологічний зв'язок із реципієнтом з метою формування пев-

ної думки і поглядів, перетворення його на однодумця, отже, функція впливу в таких текстах є домінантною. До основних жанрів аналітичного тексту належить, зокрема, стаття-коментар, головний принцип побудови якої – найбільша виразність при мінімальній витраті мовних засобів. Для цих цілей автор статті-коментаря використовує в основному сенсаційні заголовки (для емоційного підсилення назви творів Т. Шевченка часто виступають препозиційними до «ехо-фрази»): *«Думи мої, думи мої...» Про що думають великі політики* (стаття-коментар з фотофактом мовчання Президентів США Б. Обама та Росії В. Путіна на саміті G20 у Санкт-Петербурзі). [УП, серпень 2013]. В аналітичних статтях у структурному плані заголовки можуть складатися з двох частин, перша з яких – використання влучного вислову, афоризму (зокрема, назв творів Т. Шевченка), друга – основна (з урахуванням фонових знань реципієнтів): *«Як умру, то поховайте...»*, або *Таємниці поховання Шевченка* [Д, березень 2012], *«І мертвим, і живим...»*, чи *Хто в Україні більше Шевченка любить* [Г, березень 2012].

В аналітичних жанрах ЗМІ часто спостерігається стилістичний прийом контамінації – виникнення нової форми слова / словосполучення внаслідок зближення та поєднання подібних частин. Стилістична привабливість трансформованих засобів, зумовлена їхньою новизною, свіжістю й несподіваністю, має неабияке значення передусім для медійних текстів, оскільки привертає увагу до найсуттєвіших аспектів змісту. Зауважимо, що в сучасних лінгвістичних студіях під трансформацією розглядають стилістичний засіб, який полягає в цілеспрямованому оновленні семантики, модифікації традиційної мовної одиниці.

Фразеологічна контамінація в медійному просторі спрямована на фонові знання реципієнтів, адже «в основу контамінаційної одиниці в медійній мові мають бути покладені відомі слова, словосполучення, речення» [6, с. 76]. Зміст і структура фразеологічної контамінації в мас-медіа залежать від сфери функціонування. Так, наприклад, у заголовках на політичну тематику назви творів Т. Шевченка *«Заповіт»* (*«Як умру, то поховайте...»*), *«І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє»* та ін.) трансформовані авторами з іронічною та саркастичною метою: *«Як умру, то поховайте мене на Южмаші...»* (аналітична стат-

тя про життєвий шлях Л. Кучми. – Д. С.) [С, жовтень 2012], *«І мертвим, і живим, і ненарожденим політикам незалежної України»* (стаття-прогноз про політичне майбутнє України) [З, серпень 2010] тощо.

У статтях про шоу-бізнес, кіно та моду трансформовані назви творів Т. Шевченка використовуються в основному з метою підкреслення національного колориту події чи заходу та для піднесеності й урочистості (твори «Садок вишневий коло хати», «Причинна» («Реве та стогне Дніпр широкий...» та ін.): *«Садок вишневий коло мамі»* (стаття про нову шоу-програму М. Поплавського) [В, березень 2013], *«Реве та стогне “Чайка”»* (стаття-огляд про рок-фестиваль «Чайка Open Air») [П, червень 2012] та ін. Важливо, що в частотному плані «Реве та стогне Дніпр широкий» (альтернативна назва твору «Причинна») використовується в сучасному медіапросторі найбільше: *«Реве та стогне Дніпр широкий»* (стаття про рок-фестиваль «The Best City UA-2013» у Дніпропетровську) [ДХ, липень 2013], *«Президентська музична партія “Реве та стогне Дніпр широкий”»* (аналітична стаття про дитинство В. Януковича) [В, липень 2013], *«Реве та стогне Дніпр широкий...»* (стаття про затоплення Дніпром прикордонного селища Любеч Чернігівської області) [Д, вересень 2012] та ін.

У художньо-публіцистичних текстах заголовки Шевченкових творів зустрічаються менше (як правило, в авторських блогах і на форумах): *«“Заповіт” по-березовськи: що і кому заповідав відомий мільярдер?»* [УПБ, вересень 2012], *«“Як умру, то поховайте...”*, або *Невідомі факти перепоховання Шевченка»* [ПЦ, лютий 2013], *«Обніміться ж, брати мої...”: послання Ю. Тимошенко до опозиції»* [УПБ, серпень 2013] та ін. Як відомо, художньо-публіцистичні тексти у ЗМІ презентовані рецензією, памфлетом, фейлетоном, нарисом, есе тощо [4, с. 45]. У таких медіатекстах реальні зв'язки й оцінки трансформуються образними асоціаціями, порівняннями, алюзіями, а інформаційність і документальність набувають прихованого змісту. Тут спостерігається прояв індивідуального авторського стилю. У текстах такого типу відбувається змішування художності та публіцистичності. Заголовки частіше за все також є сенсаційними, в них нерідко вводяться «несподівані» слова, використовуються риторичні прийоми, наприклад, епітети, метафори.

Назви творів Т. Шевченка підсилюють роль цих прийомів у медійному заголовку: «*“Як умру, то поховайте...”*. Вічний Джексон та складні проблеми із спадщиною» [ПЦ, березень 2013], «*Немає гірше, як в неволі...”*. Історія політичних ув'язнень в Україні» [УПБ, серпень 2013] тощо.

У рекламних медійних текстах заголовки є головною вербальною частиною реклами, вони (заголовки) «поглинають в себе головне рекламне звертання та основний рекламний аргумент» [3, с. 11]. Реклама поєднує в собі ознаки багатьох стилів літературної мови. За своїми структурними, мовними і функціональними особливостями рекламний текст характеризується значною схожістю з художньою літературою, обов'язковою вимогою якої є афористичність, образна мова, що дозволяє розкривати задум рекламного тексту відразу в декількох планах: прямому і переносному (метафоричному). Тому в рекламних заголовках спостерігається використання граматичних, лексичних і синтаксичних засобів різних функціональних стилів, тропів, фразеологічних одиниць, подвійної актуалізації смислів, гри слів, прецедентних текстів, які в рекламі наповнюються новим змістом: *Шевченко... Фільм про Великого Кобзаря... До Шевченкової річниці... Фільм Михайла Ілленка «Толока» за мотивами відомого вірша Т. Г. Шевченка «А у тої Катерини хата на помості»... Дивись українське! Скоро... На TVi...*

Крім викладу суті рекламної пропозиції заголовки покликають, наприклад, спонукати до прочитання основного рекламного тексту та привернути увагу реципієнта до товарів та послуг. Цю ж функцію виконує зображення, що супроводжує рекламний текст, тому, на думку Є. Медведєвої, спостерігається новий вид рекламної комунікативної стратегії, в якій рекламний текст або максимально лаконічний, або відсутній взагалі, при цьому функції тексту приймає на себе зображення, а заголовок слугує основним рекламним текстом. Образ Шевченка також використовується в політичній та соціальній рекламах. До дня народження Тараса Шевченка (2012) у великих містах України були розміщені білборди партії «Наша Україна» з серії: «*9 березня – День народження Тараса Шевченка. Чи твої діти говорять моєю мовою?*», «*9 березня – День народження Тараса Шевченка. Чи*

твої діти читали «Гайдамаків»? 9 березня – День народження Тараса Шевченка. Чи твої діти вивчили «Заповіт»? та ін.

Як бачимо, назви творів Шевченка використовуються в різних жанрах стилю мас-медіа – інформаційних, аналітичних, художньо-публіцистичних. Їх стилістична трансформація залежить від багатьох екстра- та інтралінгвальних чинників. Для підсилення фактичного матеріалу, зокрема в інформаційних жанрах, назви Шевченкових творів у заголовках вживаються без стилістичної трансформації. В аналітичних жанрах використовуються трансформовані назви творів Т. Шевченка, які автор вводить свідомо, враховуючи фонові знання реципієнтів. У рекламних текстах заголовки Шевченкових творів вживаються передусім для впливу (позитивного / негативного) на масову свідомість.

1. *Верецинская Ю. В.* Заголовки газетных статей в аспекте медиалингвистики / Ю. В. Верецинская // *Филологические науки в МГИМО : сб. науч. трудов.* – 2007. – № 28 (43). – С. 17–25.

2. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – Москва : Эксмо ; Алгоритм, 2007.

3. *Медведева Е. А.* Рекламная коммуникация. – Москва : Едиториал УРСС, 2004.

4. Медіалінгвістика : словник термінів і понять / Л. І. Шевченко, Д. В. Дергач, Д. Ю. Сизонов ; за ред. Л. І. Шевченко. – Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013.

5. *Солганик Г. Я.* Язык политики, язык СМИ (газеты) и литературный язык // *Язык СМИ и политика* / под ред. проф. Г. Я. Солганика. – Москва : Издательство Московского университета ; Факультет журналистики МГУ имени М. В. Ломоносова, 2012.

6. *Язык информации и синонимия* // *Медиатекст как полиинтенциональная система. Сборник статей* / под ред. Л. Р. Дускаевой, Н. С. Цветовой. – Санкт-Петербург, 2012.

Список умовних скорочень джерел

Всеукраїнські медіаресурси

Г – «Газета по-українськи»

Д – щоденна суспільно-політична газета «День»

Е – інтернет-видання «Експрес.UA»

СТБ – сайт телеканалу СТБ

Т – сайт телеканалу TVi

У – інтернет-агентство УНІАН

Укр – інформаційне інтернет-агентство Укрінформ

УМ – інформаційно-політична газета «Україна молода»

УП – інтернет-агенція «Українська правда»

УПБ – національний портал «Український політичний блог. Все про політику»

Регіональні медіаресурси

В – газета «Вгору» (Херсон)

ДХ – громадсько-політична газета «Дніпропетровська хвиля» (Дніпропетровськ)

З – он-лайн-видання «Захід.net» (Львів – Івано-Франківськ – Ужгород)

КДТРК – сайт Київської державної телерадіокомпанії (Київ)

П – інтернет-портал «Поступ» (Львів)

ПЩ – громадсько-політичне видання «Прес-центр» (Черкаси)

С – он-лайн-видання журналістських розслідувань «Спецкор» (Запоріжжя)

Світлана Шабат-Савка
(Чернівці)

ІНТЕНЦІЇ ЕСТЕТИЧНОСТІ ТА ЇХ СИНТАКСИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ В ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Комунікативно-дискурсивна парадигма мовознавчої науки, що є однією з найважливіших у сучасному поліпарадигмальному просторі, серед основних її актуальних ставить питання, які стосуються глибинно-ментальних структур свідомості, глобальних інтенцій мовця, мовної особистості автора (творця конкретного тексту) і тих матеріальних маніфестацій, що віддзеркалюють індивідуально-авторську картину світу, увиразнюють синтаксичний почерк і стиль письменника. Вербалізацію комунікативної інтенції здійснюють різні синтаксичні конструкти: від синтаксеми – носія елементарного змісту – до дискурсивного висловлення, тексту – окремого комунікативно-інтенційного знака – універсального синтаксичного засобу вираження намірів і настанов мовця. З-поміж наявних у мові кліше, стереотипних конструкцій, фреймів автор орієнтується на власний

синтаксис, бо саме цей момент увиразнює його почерк, створює той лінгвальний континуум, який є ознакою індивідуально-авторського мовостилу, манерою художнього письма.

У дослідницькому полі сучасної синтаксичної науки перебувають одиниці різних рівнів, проте її вершинність формує текст як комплексний мовний знак «найвищого порядку, продукт і предмет комунікативно-пізнавальної діяльності» [8, с. 135], одиницю так званого «великого» й найвищого ярусу синтаксису і всієї мовної системи (К. Шульжук, А. Загнітко, Н. Гуйванюк). Текст, на думку Н. Литвиненко, виступає «серцевиною дискурсу. Коли текст потрапляє в потік свідомості людини, що його сприймає, він стає дискурсом, відображаючи процес мовлення. Дискурс – це своєрідна динамічна модель тексту» [12, с. 11–12]. Не маючи емпіричної субстанції, реальної матеріальної маніфестації, дискурс, однак, ширший у потенційній здатності відтворювати комунікативні потреби мовців, оскільки дає змогу враховувати екстралінгвальні чинники, пресупозитивні характеристики процесу текстової комунікації.

Поетичний дискурс – це синергетичний синтаксично організований лінгвальний континуум, створений у результаті мисленнєвої та мовленнєвої діяльності адресанта (мовця, автора) з урахуванням певного часопростору, який, зрозуміло, не можна охарактеризувати рамками «звичайного» синтаксису. Оскільки такому дискурсивному висловленню властива ритміко-інтонаційна організація, особливе лексичне наповнення, використання фігуально-риторичних конструкцій, які під впливом архітектоніки вірша набувають емоційно-експресивних відтінків у передаванні змісту, реалізації певної думки, створенні естетики повідомлюваного. *Мета нашого дослідження* – окреслити систему фігуально-риторичних конструкцій, які репрезентують інтенції естетичності в поетичному дискурсі Тараса Шевченка.

Незважаючи на вагомий дослідження в галузі лінгвістичної шевченкіани, низку ґрунтовних праць (І. Білодід, Л. Булаховський, С. Єрмоленко, В. Жайворонок, М. Коломієць, А. Мойсієнко, В. Русанівський, В. Сімович, Ю. Шевельов та інші), все ж потребують вивчення комунікативні аспекти мовотворчості Т. Шевченка, зосібна маловивченою вважаємо царину синтаксичної організації поезії Кобзаря передусім з урахуванням категорій комунікативної інтенції, стратегій і тактик мовлення.

Як слушно зауважив І. Дзюба, Тарас Шевченко як явище велике й вічно живе – невичерпний, нескінченний і незупинний. Волею історії його ототожнено з Україною, і разом з її буттям триває Шевченкове... [7, с. 5]. А отже, на часі всебічне дослідження феномену Шевченка і в контексті сьогочасності його творчості, і в аспекті його мовостилію з позицій комунікативного синтаксису, з урахуванням функціонально-категоріальної граматики української мови.

Комунікативна інтенція мовця як універсальна лінгвістична субстанція виступає важливою ланкою цілісного процесу мовленнєвої діяльності, «предтечею» будь-якого комунікативного акту, що співвідноситься з явищами реального світу на довербальному рівні й виступає інструментом зв'язку між мовою і мисленням, мовою і свідомістю. Одночасна апеляція інтенції до світу людського буття і мови пояснює її основну та засадничу роль у мовленнєвій та мисленнєвій діяльності мовної особистості. Спектр інтенційних потреб максимально враховує людське буття. Розмаїття життєвих повсякденних ситуацій, стильова диференціація мовлення породжує різноманітні типи дискурсів, розвиває комунікативні інтенції: інтелектуальні судження та волевиявлення мовця, емоційно-оцінні та суб'єктивно-авторські погляди щодо повідомлюваного чи побаченого, мовленнєві наміри, пов'язані з намаганням адресанта встановити контакт зі співрозмовником, активізувати його увагу тощо. Приміром, інтенції когнітивно-ментального типу мають стосунок до когнітивних структур свідомості, ментальної репрезентації світу й інтелекту людини, емоційно-оцінної сфери мовної особистості; інтенції комунікативно-модального типу репрезентують інтенційні потреби мовця, зосереджені на вираженні основних комунікативних потреб: розповісти, передати певну інформацію, констатувати, переповісти якийсь факт, здійснити запит про певний фрагмент дійсності, з'ясувати чи уточнити інформацію, спонукати співрозмовника до дії, вчинку, наказати, попросити, заборонити тощо, експлікувати у мовленні сферу своїх бажань чи побажань адресатові.

Інтенції естетичності детермінують поетичний дискурс і підкреслюють прагнення мовця репрезентувати метафорично-образне сприйняття світу за допомогою фігурально-риторичних конструкцій синтаксису (стилістичних фігур), здатних

уповні передати сферу прекрасного. Як стверджував Іван Огієнко, «Шевченко перший з нас глибоко зрозумів вагу літературної мови в письменстві, й тому творив її, пильнуючи, щоб вона була **найкращою**» [пожирнення і курсив наші. – *С. III.-С.*] [14, с. 140]. Синтаксичні конструкції, які виконують функцію естетичного впливу на реципієнта і для структури яких визначальним є афективний (експресивний) чинник, виступають засобами вираження риторичних інтенцій – чітко спланованих, умисних, неспонтанних. Це низка висловлень, які всебічно реалізують категорію експресивності, і їхнє використання пов'язане зі створенням образно-змістового та естетичного ефекту комунікації. Досконала організація мовного матеріалу у будь-якому тексті слугує «джерелом естетичної насолоди, що найвиразніше проявляється при сприйнятті ораторського та художнього, зокрема поетичного мовлення» [10, с. 88].

У мові існують усталені прийоми досягнення експресивності, орнаментування та «оздоблення» висловлюваного – конструкції експресивного синтаксису, які, на думку Н. Гуїванюк, передають інформацію адресату і водночас привертають його увагу, максимально акцентуючи на важливості інформації, наприклад, експресію зумовлює актуалізація мовних засобів, адже вона тісно пов'язана з авторськими інтенціями [6, с. 272]. Згідно з поглядами французького дослідника Ш. Баллі, якщо навіть у самій структурі висловлення немає будь-яких елементів, що виступають показниками експресії, вона все одно виражається у ньому, оскільки виникає у зв'язку з якоюсь ситуацією, в якій висловлення емоційно забарвлюється вже самими почуттями мовця [1, с. 20].

Інтенції естетичності знаходять реалізацію в тих мовних конструктах, які дають змогу відчутти красу української мови, слугують «засобом оздоблення тексту» [11, с. 307], «прикрасою мовлення» [2, с. 196]. Термін «естетика» широковживаний у поезії та стилістиці й виступає, як констатує В. Калашник, одним із важливих критеріїв оцінювання виразових мовних засобів, орієнтованих на досягнення емоційно-експресивного комунікативного ефекту [11, с. 50]. Поділяємо думку Л. Булаховського про те, що літературні мови у своєму розвитку взагалі проходять через вироблення засобів орнаментальності – перифрастичності й фігуральності, тобто способів переказува-

ти думки тропеїчно, непрямо, поширюючи цим асоціативно-пізнавальні можливості слів і словосполучень [3, с. 455]. Функцію стилістичних фігур пов'язуємо не тільки з передаванням якоїсь інформації у відшліфованій, чітко структурованій формі, а й можливістю мовця показати свою комунікативну майстерність, вміння актуалізувати увагу на потрібному слові, уникаючи одноманітності, естетично впливати на адресата.

У практиці філологічних студій фігуру мовлення витлумачують, по-перше, як і будь-яку форму, в якій виражена думка; по-друге, як свідоме відхилення в думці чи вираженні від узвичаєної і простої форми. Це стилістично позначені структури, що відступають від певної, природної норми для створення експресивності та величавості змісту, переконання слухача, «керівництва його душею», створення краси й урочистості [17, с. 542]. Фігурально-риторичні засоби, на відміну від загальноприйнятих синтаксичних конструкцій, володіють естетичними, емоційно-оцінними та експресивними потенціями, ефективно впливають на весь когнітивно-ментальний комплекс людини, її свідомість, духовне сприйняття, почуття.

Естетику поетичного дискурсу створюють стилістичні фігури різних рівнів: фігури слів, фігури розташування слів, фігури думок [2, с. 197]. Так, до фігур слів дослідники цілком логічно зараховують **метафору**, яка не тільки виконує естетичну функцію, а й віддзеркалює ментальні моделі мислення та світосприйняття, що виникають у свідомості людини. Метафорично-образна предикація відображає комплекс інтенцій, що містять прагнення мовця репрезентувати особистісне бачення певних життєвих реалій, темпорально-локальних характеристик світу, ментальної сфери мовної особистості: *Реве та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива* [20, с. 4]; *Тихесенько вітер віє, Степи, лани мріють* [20, с. 172]; *Серце в'яне співаючи, Коли знає, за що* [20, с. 18]. У зазначеному контексті нам імпонує думка Ю. Шевельова, який констатував: «Щодо стилю Шевченка, то це насамперед **поезія гіперболи й метафори** [виділено нами. – С. Ш.-С.], що громадається, виростають у дивовижні грона, то цілком протилежні, то на диво співзвучні у своїх образотворчих властивостях» [19, с. 60].

Інтенції естетичності виражають розповідні висловлення, у яких функціонує **епітет** – один з основних тропів поетичного

дискурсу: *Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть* [20, с. 301]; *Отакий-то наш отаман, Орел сизокрилий! І воює, і гарцює З усієї сили* [20, с. 101]. У такому контексті авторська інтенція спрямована на те, щоб виділити чи то постійну, чи то особливу, оригінальну ознаку предмета, події, явища. Епітети вносять несподіваність відчуттів, розгортають цілий спектр виражальних потенцій мови у створенні кольорів, голосів, настроїв тощо. Порівняймо: **Веселе сонечко ховалося В веселих хмарах весняних. Гостей закованих своїх Сердешним чаєм напували І часових переміяли, Синемундирних часових** [20, с. 300].

Першочергове призначення інтенцій естетичності – підкреслити, виділити ту чи ту думку, зосередити на ній увагу, заінтригувати, репрезентувати особистісне прагнення автора уникнути одноманітності при вираженні комунікативного задуму, актуалізувати індивідуально-авторське бачення світу. Серед фігуральних синтаксичних одиниць, релевантних для поетичного дискурсу Тараса Шевченка, виділяємо комплекс **риторичних конструкцій**, які слугують емоційному підсиленню висловленого і підкреслюють красномовність оратора, почасти це: риторичне питання, риторичний оклик, риторичне звертання, риторичний діалог. Так, **риторичне питання** як універсальний функціональний тип синтаксичних одиниць має диференційні ознаки питальних (зовнішня питальна форма) та розповідних речень (значення повідомлення) і виступає одним із найяскравіших виявів інтенцій естетичності та експресивності мовлення загалом. Наприклад: **Чи винна ж голубка, що голуба любить? Чи винен той голуб, що сокіл убив?** [20, с. 5]; **Єсть на світі доля, А хто її знає? Єсть на світі воля, А хто її має?** [20, с. 27]. Риторичні запитання не потребують відповіді. Вона зрозуміла. Іntenція мовця полягає в тому, аби самим питанням привернути увагу адресата до певного факту, дії, думки, передати аксіоматичність та категоричність судження.

Питально-риторичні конструкції виражають стверджувальне чи заперечне судження, вимовлене з особливою експресією та емоційністю, порівняймо: **Було колись...Та що не минає?** [20, с. 76] // **Все минає** (емоційно-експресивне ствердження); **Нащо ж мені краса моя, Коли нема долі?** [20, с. 12] // **Мені не потрібна краса; Хто заплаче надо мною, Як рідна дитина? Хто поса-**

дить на могилі Червону калину? Хто без тебе грішну душу Поминати буде? Доню моя, доню моя, Дитя моє любе! [20, с. 24] // *Ніхто не заплаче...* (емоційно-експресивне заперечення).

Псевдозапитання – своєрідний засіб для вираження авторського настрою чи стану. Наприклад: *Де поділось козачество, Червоні жупани? Де поділась доля-воля? Бунчуки? Гетьмани? Де поділися? Згоріло?* [20, с. 43–44]; *Боже ти мій!.. Лихо моє! Де мені сховатись?* [20, с. 25]. Поет запитує не для того, щоб отримати відповідь, а для того, щоб передати ті почуття, які він відчуває, чи думки, які його турбують.

Імпліцитна репрезентація суб'єкта в **риторичних окликах** полягає у чітко спланованому використанні мовних одиниць, бажанні адресанта справити враження на адресата: вплинути на нього, привертаючи увагу формою викладу, новизною, актуальністю повідомлюваної інформації. Порівняймо: *О Господи! Дай мені хоч глянуть На народ отой убитий, На тую Україну!* [20, с. 338]; *О Боже мій милий! така твоя воля, Таке її щастя, така її доля!* [20, с. 6]; *Радуйся, ниво неполитая! Радуйся, земле, не повята Квітчастим злаком!* [20, с. 375].

Риторичність **звертання** полягає в апеляції до неживих предметів, абстрактних понять, до Бога, а відтак підсилюється афористичність та образність висловленого мовцем і його інтенції – передати суб'єктивне переживання, особливий (гарний / поганий) настрій, розмірковування, стурбованість: *Плач же, **серце**, плачте, **очі**, Поки не заснули, Голосніше, жалібніше, Щоб вітри почули* [20, с. 13]; ***Місяцю мій ясний!** З високого неба Сховайся за гору, бо світу не треба* [20, с. 110]; ***Думи мої, думи мої**, Лихо мені з вами! Нащо стали на папері Сумними рядами?..* [20, с. 47]; ***Доле, де ти! Доле, де ти? Нема ніякої, Коли доброї жаль, **Боже**, То дай злої, злої!*** [20, с. 286]; *Така її доля... **О Боже мій милий!** За що ж ти караєш її, молоду? За те, що так щиро вона полюбила Козацькїй очі?.. Прости сироту!* [20, с. 5].

У поетичному дискурсі Т. Шевченка звертально-вокативні конструкти виразно експлікуються у спонукальних висловленнях – репрезентантах закличних інтенцій, як-от: *Любіться, **брати мої**, Україну любіте І за неї, безталанну, Господа моїте* [20, с. 294–295]; *Обнімійся ж, **брати мої**, Молю вас, благаю!* [20, с. 275]. Іntenція закликів відображає Шевченкові настанови-звертання до людей з метою залучити їх до боротьби за

утвердження національної самосвідомості та гідності: *Поховайте та вставайте, кайдани порвіте І вражою злою кров'ю Волю окопите. І мене в сем'ї великій, В сем'ї вольній, новій, Не забудьте пом'янути Незлим тихим словом* [20, с. 290]; *Не дуріте самі себе, учітесь, читайте, І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь* [20, с. 274]; *Схаменіться! Будьте люди, Бо лихо вам буде* [20, с. 269]. Окрім емоційної наснаги таких спонукальних висловлень, спостерігаємо важливість та актуальність Шевченкових настанов. Як тонко зауважив Я. Гарасим, «хоча сама дзеркальна поверхня Шевченкового поетичного духослову вже впродовж півтора століття залишається незмінною, проте оптичний ефект від скерованих на неї рецептивних променів є доволі різнозначущий та інколи вкрай несподіваний» [4, с. 1], утім завжди актуальний і на часі, особливо зараз, коли «українська національна спільнота виглядає пригнічено-розгубленою перед духовно неосяжною Кобзаревою величиною і власною суспільно-політичною безпорадністю» [4, с. 1].

Риторичні діалоги виникають у результаті глибоких роздумів автора про суть людського життя, філософію буття людини на землі, як-от: *Чого ж я плачу? Мабуть, шкода, Що без пригоди, мов негода, Минула молодість моя* [20, с. 350]; *Що ж діяти маю? Треба б вмерти. Так надія, Брате, не вмирає* [20, с. 331]. Такі фігуральні комплекси «питання – відповідь» – яскравий приклад поетичного синтаксису.

Серед фігуально-риторичних конструкцій синтаксису виокремлюємо **порівняльні висловлення**, які передають думку, оцінку мовця на основі набутого досвіду. Наприклад: *У нашій раї на землі Нічого кращого немає, Як тая мати молодая З своїм дитяточком малим* [20, с. 339]; *Село на нашій Україні – Неначе писанка, село* [20, с. 303]. Іntenція мовця спрямована на виділення яскравого, підкреслення якоїсь ознаки: *І світ Божий як Великдень, І люди як люди!* [20, с. 14]. Порівняння «виражають подібність, схожість, близькість того, що чи кого порівнюють у головній і підрядній частинах складнопідрядного речення або в простому реченні й порівняльному звороті» [5, с. 84]. Іntenція мовця у реченнях порівняльної модальності полягає в тому, щоб пояснити суть одного предмета, порівнявши його з іншим предметом, або показати, наскільки позитивним / негативним, приємним / неприємним є предмет, що порівнюється,

стосовно об'єкта. Наприклад: *А без долі біле личко – Як квітка на полі* [20, с. 23]; *Серце в'яне, нудить світом, Як пташка без волі* [20, с. 12]; *Неначе сонце засіяло, Неначе все на світі стало Моє...лани, гаї, сади!..* [20, с. 317]. Порівняльні структури поживляють мовлення, уточнюють й конкретизують певні явища.

У поетичному дискурсі Тараса Шевченка знаходимо **поторювальні сегменти**, які використано для того, аби передати надзвичайно високу емоційність тексту, посилити експресивно-зображувальні властивості мови, особистісні переживання та почуття, як-от: *Минають дні, минають ночі, Минає літо, шелестить Пожовкле листя, гаснуть очі...* [20, с. 286]; *Гомоніла Україна, Довго гомоніла, Довго, довго кров степами Текла-червоніла...* [20, с. 109]. У надфразній єдності буває кілька різних повторів, які створюють яскраву виразність і насагу висловленого: *Якби знала, що покине – була б не любила; Якби знала, що загине – була б не пустила* [20, с. 55]; *Хочеться дивитись, як сонечко сяє, Хочеться послуhatь, як море заграє* [20, с. 79]. Подекуди повтори мають інтонаційний малюнок незавершеності: *А я... А я... тільки вмію плакати, тільки сльози за Україну...* [20, с. 48], що, на нашу думку, можна пов'язати з непрямым мовленнєвим впливом на адресата мовлення, особистісним баченням певної життєвої ситуації. Адже незакінчені висловлення – це синтаксичні засоби з потужною емоційно-експресивною насагою, що виникають унаслідок обірваності, спланованого чи довільного переривання мовленнєвого ланцюжка в цілісному інтерактивному процесі.

Експресивно-виражальний потенціал передають розповідні висловлення, що експлікують інтенцію **протиставлення**, спрямовану на увиразнення протилежності, підкреслення несумісності або, навпаки, діалектичного співіснування тих чи тих понять: *У чужому краю Не шукайте, не питайте Того, що немає І на небі, а не тільки На чужому полі. В своїй хаті своя й правда, І сила, і воля* [20, с. 268]. Такі синтаксичні конструкції створюють естетичний виражально-зображувальний ефект і формують одну зі стилістичних фігур, що має назву **антитеза**. Контрастні предмети сприймаються людською психікою значно гостріше й емоційніше, а синтаксична реалізація сприяє адекватній репрезентації цього наміру автора, порівняймо: *Тече*

вода в синє море, Та не витікає; Шука козак свою долю, А доли немає [20, с. 11].

Інтенцію естетичності реалізує й **період** – релевантна фігурально-риторична одиниця, яка надає повідомленню розмірності, плавності, акцентує увагу співрозмовника на важливій інформації, допомагає систематизувати факти і підпорядкувати їх авторській інтенції. Як зауважив І. Чередниченко, період може розростатися до розміру цілого невеличкого художнього твору (наприклад, вірша) або уривка, і для його змісту, як і для цілого твору або його частини, може бути визначена тема [18, с. 9]. Виразний приклад періода репрезентовано у вірші Т. Шевченка «В казематі», в якому представлено важливі компоненти цієї стилістичної фігури – початок, основна частина (проблема, тема) і висновок: *Мені однаково, чи буду Я жити в Україні, чи ні. Чи хто згадає, чи забуде Мене в снігу на чужині – Однаковісінько мені. В неволі виріс між чужими І, не оплаканий своїми, В неволі, плачучи, умру. <...> Та неоднаково мені, Як Україну злії люде Присплять, лукаві, і в огні Її, окраденую, збудять... ох, не однаково мені* [20, с. 296]. З погляду змісту період демонструє закінчену думку, він розгортає й оформляє інтенцію аргументації, в аспекті форми – це інтонаційно-завершена синтаксична одиниця.

У творах великих світових поетів, на думку В. Сімовича, «находилися все й усе ще знаходяться такі вислови, що відразу роблять вражіння на читачах чи слухачах. Читаючи їх, людина відразу над ними задумується, вглиблюється, пізнає велику правду вислову й переймає його за свій. Крилаті вислови начебто перелітають від людини до людини, то розраду в душу вносять, то кажуть розумові над ними задуматися й, залишивши в неї свій нестертий слід, летять собі далі, а людина приймає їх за свої й уживає їх, як коли цього треба, – як свої» [16, с. 332]. Безперечно, мова йде про сентенційні та афористичні висловлення у поетичному дискурсі Шевченка. Наприклад: *Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос – більш нічого. А серце б'ється – ожива, Як їх почує!..* [20, с. 323]; *Наша дума, наша пісня Не вмере, не загине... От де, люде, наша слава, Слава України!* [20, с. 63]. У таких сентенціях відтворено авторське прагнення передати життєву істину, знання про світ, любов і ненависть, добро і зло, справедливість і байдужість, творчість – про все, що оточує людину, і чим вона живе, порівняймо: *Єсть люде на*

світі – Сріблом-злотом сяють, здається, панують, А долі не знають – Ні долі, ні волі! [20, с. 27]; У всякого своя доля І свій шлях широкий, Той мурує, той руйнує, Той несений оком За край світа зазирає [20, с. 169]; Все йде, все минає – і краю немає, Куди ж воно ділось? Відкіля взялось? І дурень, і мудрий нічого не знає. Живе... умирає... [20, с. 68]. «Що тільки займає людину, що лише торкається її життя, бажань, надій, всі її життєві слабощі, всі погляди на світ, на людей, на все, що своє, на рідний край, на його минуле й майбутнє – на все знайдете в Шевченка “крилате слово”» [16, с. 334], яке у текстовій канві виглядає яскраво, естетично привабливо, відзначається цілеспрямованістю, доречністю та влучністю.

Отже, фігуально-риторичні одиниці виступають репрезентантами інтенцій естетичності, спланованих і продуманих інтенційних намірів автора у поетичному дискурсі, і створюють образний, змістово-естетичний ефект спілкування, акцентують увагу на важливій інформації. Прагнення до виразності та експресивності стимулює автора до використання тих мовних засобів, які мають естетично забарвлену потенцію, а заразом передають індивідуально-авторське бачення світу, особливий ідіолект письменника.

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – Москва : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.

2. Білецький А. О. Про мову і мовознавство : [навч. посібник для студентів філол. спец. вищ. навч. закладів] / А. О. Білецький. – Київ : АртЕк, 1997. – 224 с.

3. Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов / Л. А. Булаховський // Булаховський Л. А. Вибрані праці : у 5 т. – Київ : Наукова думка, 1975. – Т. 1 : Загальне мовознавство. – С. 321–470.

4. Гарасим Я. «Огністі інвективи» Шевченкових «вольних дум» / Ярослав Гарасим // Каменярь. Спецвипуск. – 2012. – Березень. – С. 1–2.

5. Городенська К. Сполучники української мови : [монографія] / К. Городенська. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 204 с.

6. Гуйванюк Н. Експресивний синтаксис: досягнення і проблеми / Ніна Гуйванюк // Актуальні проблеми синтаксису : матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці : Рута, 2006. – С. 267–275.

7. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. М. Дзюба. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. – 718 с.

8. *Дридзе Т. М.* Социально-психологические аспекты порождения и интерпретации текстов в деятельности речевого общения / Т. М. Дридзе // *Аспекты изучения текста : сборник науч. трудов.* – Москва : УДН, 1981. – С. 129–136.

9. *Єрмоленко С. Я.* Неокраєне крило слова (Афористичність Шевченкових висловів) / С. Я. Єрмоленко // *Урок української.* – 2003. – № 4. – С. 9–12.

10. *Іванишин В.* Мова і нація / Василь Іванишин, Ярослав Радевич-Винницький. – Дрогобич : Відродження, 1994. – 218 с.

11. *Калашиник В. С.* Людина та образ у світі мови : [вибрані статті] / В. С. Калашиник. – Харків : ХНУ ім. В. Каразіна, 2011. – 368 с.

12. *Литвиненко Н. П.* Український медичний дискурс : [монографія] / Н. П. Литвиненко. – Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2009. – 304 с.

13. *Мойсієнко А. К.* Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша / А. К. Мойсієнко. – Київ : Сталь, 2006. – 304 с.

14. *Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон).* Історія української літературної мови. – Київ : Либідь, 1995. – 296 с.

15. *Русанівський В. М.* У слові – вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка). – Київ : Наукова думка, 2002. – 240 с.

16. *Сімович В.* Шевченкові «крилаті вислови» / Василь Сімович // *Сімович В.* Праці : у 2 т. Т. 1 : Мовознавство / упорядкув. і передмова Л. Ткач. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2005. – С. 332–335.

17. *Топоров В. Н.* Фигуры речи // *Языкознание. Большой энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. – Москва : Большая российская энциклопедия, 1998. – С. 542–543.

18. *Чередниченко І. Г.* Період як синтаксична конструкція в сучасній українській мові / І. Г. Чередниченко // *Українська мова в школі.* – 1957. – № 2. – С. 8–17.

19. *Шевельов Ю.* 1860 рік у творчості Тараса Шевченка / Юрій Шевельов // *Шевельов Ю.* Вибрані праці : у 2 кн. Кн. II. Літературознавство / упоряд. І. Дзюба. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. – С. 58–84.

20. *Шевченко Т. Г.* Кобзар: [літературно-художнє видання] / Т. Г. Шевченко. – Київ : Країна Мрій, 2008. – 424 с.

Лариса Шевченко
(Київ)

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ФІЛОЛОГІЧНА ТРАДИЦІЯ І НАУКОВА ПЕРСПЕКТИВА

У культурній свідомості українського народу Тарас Шевченко був і залишається першим серед достойних – Пророком, генієм (П. Куліш, І. Франко та інші), «поетом цілком народним», порівнюваним із А. Міцкевичем (М. Чернишевський) і О. Кольцовим (О. Герцен), метафорично асоційованим із «першим ударом грому, першим розрядом електрики, що зібралася в повітрі» (О. Білецький), особистістю, яка «в багатьох поглядах випередила суспільність, для якої писала» (І. Франко), людиною із «сонячним темпераментом», «вогнем, який кидає свої відблиски на всі народи, що борються за справедливість та красу» (Р. Денестр), творцем, який «стоїть поряд з найвидатнішими поетами слов'янського світу – Пушкіним і Міцкевичем» (П. Грабовський), видатним художником – «справжнім Рембрандтом, основоположником національного живописного казахського мистецтва» (А. Таджикиєв). Натхненні рядки про Т. Шевченка можуть становити особливий тип енциклопедії – енциклопедії вражень й аналітичних доведень, порівнянь поstatей у культурній історії народів, аналогій у творчості та художньому світогляді, особистого ставлення до текстів поета і його визначальної ролі у становленні української літературної мови на живомовній основі.

Філологічний погляд на Шевченковий метатекст – це складний симбіоз методологічно відмінних концептуально вибудованих теорій, де в різні періоди нової історії українського народу домінують підходи синтетичного типу. У різних прийомах художні змісти трактуються залежно від світогляду інтерпретатора: Т. Шевченко асоціювався лише з народною культурою й аргументація вибудовувалася навколо наведеної вихідної тези; поет був романтиком, реалістом, революціонером, націоналістом, словотворцем і міфотворцем. Т. Шевченкові присвячені компаративістські студії та гендерний аналіз творчості – аспекти досліджень можна множити і деталізувати. Проте в жодному

з підходів науковців не можуть оминати мови поета, яка стала аргументом від дослідницької парадигми у будь-якій теорії та будь-якому результативному філологічному аналізі.

Філологічна традиція засвідчує: «огненне слово» Кобзаря, «краса та сила тієї простої мови», якою Шевченко «виливав свої вірші», змушуючи «весь світ прислухатися до його мови», розуміння поетового слова народом, коли «на Вкраїні вірші приймали як благовісне, пророче слово» (П. Мирний), не можуть бути поза фаховим аналізом. Як відомо, вже сучасники поета захоплено коментували не тільки сам факт появи книги поезій під символічною назвою «Кобзар», а й відкритий нею духовний простір України, в якому в словесному одкровенні й романтична баладність, і виснажлива реальність не здатні приховати, олітературити живу душу народу.

Ще П. Куліш у «Слові над гробом Шевченка» точно поцінував феномен Т. Шевченка у словесній культурі українців: «Немає в нас ні одного достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила та вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася» [1].

Означення дослідником позиції щодо літературної мови в цивілізаційній перспективі народу є принциповим для кожної культури. Для українців особливо, якщо зважити на нашу історію і неоднозначні глобалізаційні процеси в сучасному світі. Ми знову і знову маємо формулювати нові аргументи, що підтверджують самодостатність і високість українського літературного слова, як і покликатися на авторитет попередників, зокрема, І. Огієнка (митрополита Іларіона). Йому належать глибокі в осягненні істини слова: «Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть роспорошиться поміж дужчим народом» [2, с. 3]. Важливо, що така позиція акцентовано виносить епіграфом до першого українського видання «Історії української літературної мови» (1995), яка побачила світ ще 1949 року у Вінніпезі.

І. Огієнко, як і П. Куліш, сформував традицію визначення місця Т. Шевченка у словесній культурі українців. На його думку, мова Кобзаря «стала наріжною підвалиною літературної

мови», нова українська літературна мова відповідно твориться у своїх початках у «полтавсько-харківській школі, цебто на лівобережжі, тепер же до творення її прийшло й правобережжя», «Шевченко, – на переконання І. Огієнка, – перший в нас глибоко зрозумів вагу літературної мови в письменстві, й тому творив її, пильнуючи, щоб була вона якнайкращою» [2, с. 140].

Саме митрополиту Іларіону належить контекстно аргументована думка про **усвідомлене** ставлення Т. Шевченка до **літературної мови**, сформоване під час діяльності Кирило-Мефодіївського братства і під впливом його ідей. У слов'янській історико-культурній єдності та братерстві кирило-мефодіївці визначали позицію: «щоб кожен слов'янський народ мав свій язик, свою літературу» [2, с. 140].

У такому підході немає жодної суперечності з переконанням у «народності» мови «Кобзаря». Києво-полтавська діалектна система визначає основи нової української літературної мови (повною мірою у Т. Шевченка, хоча й І. Котляревський, і харківські романтики, й інші культурні діячі Лівобережжя і Правобережжя формували її початки і функціональну зрілість в українській культурі XIX ст.), проте концептуальне осмислення значення літературної мови як ідентифікаційної характеристики народу серед народів іншої культурної традиції осмислюється Т. Шевченком в інакшому періоді духовної зрілості.

Підкреслимо, що І. Огієнко визначає ставлення до Т. Шевченка «як творця української літературної мови» [2, с. 140] в аргументах: «першу молодість провів на селі», «закохувався в чари мелодійної київської мови»; «Шевченко мав добрий голос і кохався в піснях, яких знав без ліку»; «При кожній спосібності Шевченко співав, а це приносило йому глибоке знання мови й пісенного ритму, що він пізніше переніс на свої вірші»; «у нього завжди складня народна» [спосіб мислення. – *Л. Ш.*], «народний елемент, головню пісенний, основний у мові, бо не вчився в російській школі» [2, с. 140–141].

Історик літературної мови звертає також увагу на географічне розташування рідної Т. Шевченкові Звенигородщини, де «українська мова Шевченкового часу була чистою, чужими впливами не засміченою» [2, с. 142]. Важливо, вважає І. Огієнко, що три відомі на той час і знані напам'ять Т. Шевченком збірники українських народних пісень і дум (М. Цертелєва,

М. Максимовича і П. Лукашевича) стали для поета «живим словником рідної мови, до якого він завжди звертався в потребі» [2, с. 142].

Надзвичайно важливим для розуміння еволюції творчої свідомості Т. Шевченка й загалом історико-культурних процесів, у яких відбувається становлення і розвиток національних літературних мов, є, на нашу думку, сформульована І. Огієнком теза, що підсумовує характеристики мови раннього поета: «Глибоко наукового розуміння істоти літературної мови Шевченко ще не мав, але вона інстинктивно носилася перед його віщими очима» [2, с. 142]. І пояснює думку свідомим униканням Т. Шевченком локалізмів, іншомовних слів, незрозумілих широким читацьким колам виразів, архайзмів, що свідчить про «розуміння істоти літературної мови» [2, с. 142].

Маємо наголосити і на наявному в філологічній традиції щодо аналізу мови Т. Шевченка коментареві на адресу П. Куліша – «першого письменника і першого ученого, що зовсім свідомо творив українську літературну мову, а свої погляди передавав і Шевченкові» [2, с. 144]. Пізніше дослідники досить детально проаналізують впливи на Т. Шевченка інших культурних діячів ХІХ ст., хоча необхідно визнати, що це більшою мірою стосується площини літературознавчої, а не мовознавчої аргументації.

Для історії мовознавства проблема формування дослідницької традиції аналізу мови Т. Шевченка, безумовно, визначена концепцією І. Огієнка і передусім її ключовим поняттям «**розвою** української літературної мови». Якщо попередники митрополита Іларіона (О. Синявський, М. Сулима, С. Сімович, Т. Зайцева та ін.) зосереджувалися насамперед на деяких особливостях Шевченкової мови, її походженні та значенні, то І. Огієнко запропонував еволюційну концепцію витоків, становлення і подальшого «розвою» літературної мови. Т. Шевченко в цій концепції «став синтезою» літературного слова і «вивів цю мову на шлях ширшого літературного розвою» [2, с. 147].

У подальшому лінгвісти – дослідники мови Т. Шевченка актуалізують різні концептуальні підходи. Як уже зауважувалося, критерії фахового аналізу часто спираються на ідеології, які обмежують дослідницький простір. Проте завжди лінг-

вістичні тексти містять твердження або обґрунтування думки про Т. Шевченка як основоположника української літературної мови, про джерела її формування, історичний і культурний контекст, у якому відбувається становлення нової словесної культури українського народу.

Однак найбільшу увагу лінгвісти приділяють характеристичі мовних одиниць різних рівнів, властивих літературним текстам Т. Шевченка. Характерною з цього погляду є, приміром, ґрунтовна праця В. Русанівського «У слові – вічність». Автор визначає позицію академічного вченого щодо процесів утвердження української літературної мови, аналізуючи мовотворчість Т. Шевченка, характеризує джерела Шевченкової мови, але основну увагу зосереджує саме на фаховому аналізі мовних одиниць. До речі, ідеї книги В. Русанівського, виданої ще 2002 року, й досі не дістали належної апробації в колі мовознавців, зокрема такі, як: мова Т. Г. Шевченка як стимул дальшої консолідації української національної мови, лексичні та ґраматичні варіанти в українській мові і мовленні Т. Г. Шевченка та ін. [3].

В. Русанівський вибудував систему координат, у яких відбувається становлення світогляду Т. Шевченка, і дійшов висновку, що «до народності ідейно-політичних, філософських і мистецьких поглядів Шевченка, як і до народності його мови, треба підходити діалектично». Дослідник конкретизував думку: «Його творчість відповідно до її тематичної спрямованості і переважання тих чи інших ідей в цілому збігається з трьома найголовнішими відрізками життя: від викупу з неволі у 1838 році до арешту в Києві у 1847 (9 років), під час ув'язнення й заслання 1847–1857 років (11 років) і після заслання у 1858–1860 роках (3 роки) [3, с. 13].

Слідом за О. Колессою, В. Русанівський розглядає і циклічність кожного з періодів, пов'язуючи мовну палітру поета за найбільш рельєфно виявленими світоглядними домінантами Кобзаря. Зокрема, в першому періоді – це цикли, у яких переважає «осмислення поетом характерних ознак життя свого народу, його сімейно-побутових традицій та етнічних особливостей, роль Кобзаря-співця в суспільстві; другий – усвідомлення взаємостосунків свого народу з його сусідами, заглибленість в історичне минуле; третій – критика сучасного йому суспіль-

ства і його історичного минулого...» [3, с. 13]. За аналогічним принципом відбувається поділ на цикли інших періодів творчості Т. Шевченка. Наголосимо на коректній ілюстративності мовним матеріалом характеристик кожного з названих циклів. Однак висловимо припущення, що **всі** проаналізовані шановними авторами цикли достатньо короткого періоду творчості в 9 років спираються на пошук цінностей, важливих для юного поета: їх не можна світоглядно роз'єднати, диференціювати за роками чи творами.

На нашу думку, змісти художнього тексту не можна ставити у пряму залежність від автора, але й заперечувати вплив цих обставин на еволюцію художньої свідомості не видається коректним. Справді, Т. Шевченко інший в окремі періоди творчості не лише за хронологією подій та відповідною літературознавчою періодизацією, але різний насамперед за змістами, в яких відображена авторська рефлексія на світ, сучасну поетові та історичну подієвість цього світу, й передусім – на людину. Якщо ранній Шевченко романтично (і навіть більше – екстатично) занурений у чуттєвість страждання, суму, гіркоти за скривдженою долею дівчини (України) в метафорах «Тополі», «Причинної» та інших, якщо ностальгічно чуттєвістю оповитий увесь **океан рефлексій** самотнього юнака (за аналогією зі С. Лемом) – там, в Україні, *хатки біленькі й діброві зелені*, там *карі очі й сиві козаки*, там, попри жорстку антитезу романтичної Катерини й ворожого до неї світу цинічного пана, немилосердних людей, – все одно рай. Якби змести, знищити, переінакшити світ, то й краю кращого немає в уяві Кобзаря.

Вочевидь, пасторальність спомену, певна психологічна ідеалізація ситуації, пряма опозиція добра і зла (поза нею залишаються відповіді на можливі питання: добро чи зло мотивує поведінку батьків Шевченкових покриток щодо власних дітей у трагічних для них обставинах? Будь-який пан – це кат, нелюд і т. д.?) визначають і добір мовних одиниць в авторському тексті. Дослідники, які аналізують мову Т. Шевченка цього періоду творчості, справедливо наголошують на народнопісенних домінантах у словесній поезії Кобзаря: постійних епітетах (**синій** – *Дунай, море, хвилі* та ін.; **червона** – *калина, місяць* та ін.; **зелений** – *гай, дуб, верба, діброва, дерево в степу, хата і кімната, сад; сизокрила* – *голубка; чорноброва* – *дівчина* та ін.),

символізації семантики слів, пов'язаних із природним світом України (дуб, явір, сокіл, орел – парубок у різних обставинах свого життя; калина, тополя, верба, роза, голубка, чайка – дівчина та ін.), постійних порівняннях – аналогах народнопісенної традиції («Червоніє, як квіточка, Вранці під рососою»; «Тяжко усміхнулась: коло серця – як гадина чорна повернулась»; «Люде гнуться, як ті лози, куди вітер віє»; «Як те море, біле поле Снігом покотилось» тощо) [5, с. 30–31], риторичних звертаннях («А за віщо, Боже милий? За що світом нудить?»; «А тому, тому на світі, Що йому досталось, Кого батько і не бачив, Мати одиуралась? ...Панське личко, чорні брови... Нащо? Щоб пізнали?» [5, с. 30–35]), метафоризованих звертаннях народно-пісенної традиції («За що ж, скажи, **мій голубе?**», «**Серце моє, Не вітчай од мене...**», «**Не питайте, чорноброві, Бо люде не знають, Кого Бог кара на світі, то й вони карають...**» [5, с. 30–35]), характерному для народної пісні синтаксичному паралелізмі («Реве, стогне хуртовина, Котить, верне полем; Стоїть Катря серед поля, Дала слюзам волю»; «Кричать сови, спить діброва, Зіроньки сіяють, Понад шляхом, щирцею, Ховрашки гуляють. Спочивають добрі люде, Що кого втомило: Кого – щастя, кого – слюзи, Все нічка покрила» [5, с. 27–35 та ін.]).

Добір слова спирається на функціональну естетику романтичної балади, і навіть коли Т. Шевченко відходить від неї і занурюється в тематику життєпису реального народного життя («Катерина»), словесна поетика фрази все одно базується на народнопісенному слові.

«Прочитання» цього періоду творчості українськими філологами має чи не найдавнішу традицію: від сучасників поета, які захоплено вітали «поета народного» і нарекли його за назвою першої збірки Кобзарем, – до пізніших мовознавчих розвідок із шевченкознавства О. Синявського, цілого грона вдумливих дослідників, серед яких доказовий аналіз І. Огієнка, П. Плюща, В. Русанівського, Н. Слухай, Ю. Дядищевої-Росовецької та ін. Зауважимо, названі автори не просто засвідчують факт / факти присутності в авторському тексті Т. Шевченка фольклорної традиції, але й аналізують мовні одиниці різних рівнів (І. Огієнко, В. Русанівський, Ю. Дядищева-Росовецька та ін.), розглядають словесну поетику Т. Шевченка в компаративному аспекті (Н. Слухай), дослі-

джують авторський текст із погляду історії української літературної традиції.

Модель нової філологічної традиції розглядати творчість Т. Шевченка відповідно до періодів накладається і на лінгвістичні підходи щодо мовної палітри поета. І, на наш погляд, саме такий ракурс наукового аналізу може об'єктивувати ідею еволюції художньої свідомості Т. Шевченка й, відповідно, її вербалізацію. У літературознавстві такий підхід є послідовним і щоразу доповнюється новими аргументами. Мовознавство, як уже зазначалося, може засвідчити цю традицію (поряд із давнішою, коли Шевченкова мова характеризувалася взагалі, без методологічно необхідного компонента еволюційності), проте названий вектор аналізу ще потребує розвитку і лінгвістичної аргументації передусім при розгляді мовних одиниць не за тематичними групами чи парадигмальним принципом, а за функціями, семантикою, спостереженням за динамікою розвитку значення слова, фразеологізму чи ускладненням синтаксичної структури.

Не надто переконливою видається філологічна класифікація (щодо мовознавчої проблематики), за якою «у поезіях періоду заслання можна виділити ті ж три відомі вже нам цикли, що й до заслання: сімейно-побутова лірика (пісні) й епіка (сюжетні поеми “Княжна”, “Москалева криниця” – дві редакції, “Марина”, “Титарівна”, “Петрусь”), історичний цикл (“Чернець”, “Ще як були ми козаками”, “Швачка”) і філософсько-сатиричний (“Неофіти”, “Царі”, “Юродивий”)» [3, с. 19]. Жанрово-тематичний підхід мотивує лінгвіста до констатації фактів, а не спостереження за рухливими субстанціями семантики слова, де значення розвиваються, перетікають одне в одне (опозитивності стають тотожностями – антоніми у словнику перетворюються на синоніми в тексті), контекстно змінюються. Еволюціонує світогляд поета – еволюціонує і його слово. У «Гайдамаках» **ляхи скажени**, а в поезії періоду заслання – **ляше, брате**. У ранній творчості Т. Шевченко персоніфікує український світ із козаками, мужиками, вродою дівчини, славою і піснею кобзарів, а трохи пізніше, однак ще до заслання, пише «Давидові псалми», де простежується не тільки широке використання церковнослов'янizmів (тематична мотивація), але й зміна в їхній семантиці, бо йдеться про поетову, а не канонічну синтагму. У поезії «Ісаія. Глава 35. По-

дражаніє» церковнослов'янізми вже вільно живуть у поетовій фразі, опрацьовані й семантично розгорнені. Порівняймо: **неполитая земля, квітчастий злак, луги зелені, береги** тощо – у народній пісні, і Шевченковий текст, у якому:

*Радуйся, ниво неполитая!
Радуйся, земле, неповитая
Квітчастим злаком! Розпустисть,
Рожевим крином процвіти!
І процвітеш, позеленієш,
Мов Іорданові святіє
Луги зелені, береги!* [5, с. 410].

Якщо в ранній поезії Т. Шевченка колористика співмірна з традиційним світосприйняттям (**голубій гори, небо** та ін.), то в досвідченого майстра слова очі вже **аж чорнії-голубі**, домінанта **червоного кольору (сонце, калина, місяць, оксамитові штани** та ін.) модифікується у відтінки **багряного (риза Давида), червленого (риза), плахотку-червчаточку**, композитних атрибутів типу **червонолиця Діана** та ін. Ілюстрацій до розвитку семантики у творчості Т. Шевченка «несть числа, бо це мова творчої особистості, яка по-різному рефлексує на світ, пізнає його і відтворює в нових вербальних формах».

Аналіз розвитку семантики й синтаксису Шевченкових текстів – це водночас спостереження за еволюцією української літературної мови, основоположником якої наш народ вважає поета. Сформована на сьогодні еволюційна традиція в мовознавстві, безумовно, має перспективу. Хоча доведення її концептуальності, розробка методологічних підходів і, що важливо, переконлива й повна аргументація ще є справою майбутнього. Свого часу М. Холодна, аналізуючи іншу наукову проблему, емоційно звернулася до дослідницької спільноти: «Криза текстологічного підходу щодо визначення поняття “інтелект” – це вияв **загальної кризи теорій констатуючого типу** [пожирнення наше. – Л. Ш.], а також кризи екстенсивної емпіричної психології. Вічна дилема! Що краще: більше знати про те, **що**, або менше, але про те, **як і чому?**» [4, с. 48]. На нашу думку, відповідь на перше питання (**«що?»**) українська філологія вже дала, а от друге (**«як і чому?»**) визначає нашу перспективу.

1. Куліш П. Слово над гробом Шевченка [Електронний ресурс] / П. Куліш. – Режим доступу : http://ebk.net.ua/Book/buunt/ukr_lit_tvory/part1/1102.htm.
2. Огієнко І. І. (*Митрополит Іларіон*). Історія української літературної мови / І. Огієнко ; упоряд., авт. іст.-бібліогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. – Львів, 1995.
3. Русанівський В. М. У слові – вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка) / В. М. Русанівський. – Київ : Наукова думка, 2002. – 240 с.
4. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М. Холодная. – Томск : Изд-во Томск. ун-та; Москва : Барс, 1997.
5. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – Донецьк : ТОВ «БАО», 2011. – 480 с.

**Лариса Шевчук, Галина Яроцька
(Одеса)**

КОНЦЕПТ ПРАЦЯ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У сучасній лінгвістиці концепт є одним з термінів, який тлумачиться найбільш різноманітно. Незаперечним є лише те твердження, що концепт належить до свідомості й містить, на відміну від поняття, не тільки описово-класифікаційні, але й чуттєво-вольові та образно-емпіричні характеристики. Найпоширенішими підходами до вивчення концептів вважаються лінгвокогнітивний (представлений у роботах А. Бабушкіна, З. Попової та І. Стерніна) і лінгвокультурологічний (розробляється С. Воркачовим, Е. Бабаєвою, В. Карасиком, М. Піменовою, Г. Слишкіним, В. Кононенком, Н. Слухай та іншими вченими).

Лінгвокультурологічний підхід визначає як провідну цінність складову концепту, яка є головним принципом культури, а своєрідність систем цінностей окреслює відмінності культур. Лінгвокультурологічний концепт є елементом, який фіксує цінності суспільства [4, с. 26].

Цінності культури найбільш чітко й повно вербалізуються в художній картині світу. Будучи майстром слова, знавцем укра-

їнської культури з тонким чуттям мови, Т. Шевченко, обираючи найвдаліші словесні форми, тим самим створив культурну, мовну картину світу українського народу. Його художня картина світу являє собою результат взаємодії національних вартостей та цінностей картини світу автора, відображеної в найадекватніших мовних засобах, зрозумілих кожному представнику української лінгвокультури.

Таким чином, дослідження вербальної об'єктивації цінностей в художній картині світу однієї з найбільш яскравих та елітарних мовних особистостей української культури – Т. Шевченка – є актуальним завданням сучасної аксіолінгвістики, вирішення якого дозволить реконструювати ціннісну динаміку колективної української свідомості.

Звертаючись до одного зі значущих понять культури концепту *праця*, ми ставимо перед собою завдання визначити ціннісну специфіку вербалізації трудової діяльності в індивідуально-авторській художній картині світу та сучасній українській колективній свідомості.

По-перше, розглянемо концепт *праця* в колективній свідомості носіїв української мови. Він репрезентується в українській мові множинністю лексичних, фразеологічних, пареміологічних одиниць, але його найбільш важливі понятійні характеристики відображені в тлумаченні слів *праця*, *робота* і *труд*. Хоча ці слова синонімічні, саме лексема «*праця*» має найбільш генералізоване значення та високу цільність, що зумовлює її статус імені досліджуваного концепту.

Звернення до словникових дефініцій номінантів концептів дозволяє визначити когнітивні ознаки концептуалізації праці в колективній свідомості сучасних українців: за даними словників у національній свідомості *праця* може бути розумовою та фізичною в залежності від того, яких зусиль потребує діяльність людини – фізичних чи інтелектуальних (пор.: 1. Праця – діяльність людини; сукупність цілеспрямованих дій, що потребують фізичної або розумової енергії та мають своїм призначенням створення матеріальних і духовних цінностей [1, с. 1103]). Характерними понятійними ознаками праці є продуктивність, тобто вона може бути оцінена з позицій відповідності зусиль та результатів; праця може бути службою, якщо вона є найманою та є джерелом заробітку, існування (пор.: 3. Певний вид опла-

чуваної трудової діяльності; робота, служба за наймом як засіб існування, джерело заробітку. *Наймана праця* [1, с. 1103]). До образно-перцептивних ознак праці належить характеристика саме напруження та зусиль, без яких неможливо уявити собі працю (пор.: 4. Зусилля, напруження [1, с. 1103]).

Отже, когнітивними ознаками логіко-раціонального рівня концептуалізації *праці* вважаємо: 1) цілеспрямовану діяльність людини; 2) таку, що потребує зусиль; 3) оцінюється за її результатами; 4) може мати матеріальну винагороду; 5) бути засобом існування.

Лексикографічні дефініції трьох лексем засвідчують такі спільні моменти, як *праця* – цілеспрямована діяльність, що потребує розумового чи фізичного напруження, та її результат; *робота* – заняття, діяльність та продукт праці; *труд* – праця, що вимагає великої затрати фізичної або розумової енергії, та наслідок діяльності. На відміну від *труда* і *праці*, *роботу* характеризують інші понятійні ознаки. На думку З. Козиревої, це «долішня» складова, виявом якої є семантичний компонент «винагорода» в слові *заробіток*: 1) «те, що зароблене, плата за виконану роботу»: *місячний (денний і т. ін.) заробіток*; 2) праця, на яку наймається хто-небудь з метою заробити (СУМ, ІІІ, 293): *ходить на заробітки*. Ідея найманої праці пов'язана саме зі словом *робота* [5, с. 118].

Праця є одним з найважливіших регулятивних концептів для української лінгвокультури, що підтверджується даними словників. Так, у Словнику Б. Грінченка [9] зафіксовано велику кількість назв самого процесу діяльності (*працювати, працюватися, робити, трудити, трудитися, праценька, працювання, робітка, робітонька, робіточка, роботизна, робіння, робіннячко, труднівки*), суб'єкта діяльності (*працівник, працювальник, працівничок, працівниченько, роб, роба, робітник, робітниця, роботуха, роботяга, роботяжка, роботяжечка, трудівник, трудівниця, трудовник, трудовниця, трудяк*) і ознаки суб'єкта / об'єкта діяльності (*працьовитий, робітливий, робітний, роботящий, трудячий, трудний, тружений, тружений, трудовий*). Слід зазначити, що більшість із цих слів у словниках сучасної української мови або не зафіксовані, або мають помітки застарілого.

Ціннісні компоненти концепту *праця* ілюструють наступні текстові реалізації, що свідчать про необхідність праці як за-

собу фізичного існування (прагматичні цінності) та моральної винагороди – слави (етичні, моральні цінності): *Чесна праця – наше багатство. Якщо чесно працюватимеш, честь і славу матимеш. З працею радість, з безділля смуток. Не літа зсушили тіло, а від праці помарніло. Там ся ліниво працює, хто пожитку не чує. Трудяща копійка годує довіку. Трудящий шукає долі, а доля шукає трудячого. Щастя і труд разом живуть.*

Вербальні репрезентанти з коренем *-роб-* також ілюструють ознаки залежності діяльності людини від її: а) добробуту (*Без роботи ані хліба, ані хати*); б) винагороди (*Яка плата, така й робота*); в) якості і результату праці як ознаки майстерності та бажання (*По роботі пізнати майстра. Не дивись на личко, а питай про роботу. Кожна робота легка, коли охоче її робити*).

Образні характеристики концепту *праця* виявляємо в таких пареміях: *Робоча, як бджола. Наша Меланка не робоча, на ній сорочка парубоча. Від роботи не будеш багатий, а будеш горбатий.*

Вербальні репрезентанти концепту *праця* можуть бути розглянуті:

1. Як такі, що виокремлюють ознаки трудової діяльності: а) спрямованої на примноження власного добробуту, що актуалізовано у вислові *робота на себе*, та б) робота за наймом, тобто на когось, де робота є запорукою фізичного існування, що примушує людину *йти в найми*.

2. Як такі, що оцінюють суб'єкта трудової діяльності з позиції його ставлення до праці.

З метою виявлення ціннісної складової концепту *праця* лексеми з першої (*господар / господиня, хазяїн / хазяйка, наймит / наймичка*) та другої (*працівник, ледар*) груп розглядалися як етносимволи української національної культури [2].

1. Характеристика діяча з позиції права привласнення продуктів праці.

1.1. Назви суб'єктів, що працюють на себе:

Господар (зменшено-пестливі – *господарок, господарник, господаренько*) – 1) хазяїн у господі, домі, господарстві; також голова родини, господарства; у народі господаря (передусім заможного селянина) завжди оцінювали прискіпливо, за його працею, – *«господаря видно по господарству»*, *«господар*

на всю губу», «господар з тебе кепський, як з собачого хвоста сито», «справжній господар в руках носить ніж, а у шапці голку», «за добрим господарем і худоба сумує», «господаря пізнають по воротах». Де господар не ходить, там нивка не родить (прислів'я); *Що ж місячик – то господарик, що сонечко – то господинька* (пісня – відгомін дохристиянського обожування небесних світил); 2) (з великої літери) *Пан Господар* – давнє язичницьке божество, найстаріший бог Світла або Неба, можливо, Сварог, батько Дажбога; у колядках він гарний, пишний, гордий та багатий; живе на горі на великому дворі, який стоїть на сімох стовпах, обгороджений золотим терном, з дорогими золоченими ворітьми; кругом нього слуги, а він сидить за понакриваними столами, на яких стоять золоті свічі, золоті кубки з вином, лежать калачі з ярої пшениці; на Господареві сорочка як лист тоненька, як біль біленька, випрана в Дунаї, висušена на туровому розі; через калинові та золоті мости до нього приходять у гості боженко – золоте сонечко, місяць, зорі і дрібен дощик; сам Господар ходить у рай по калиновім мосту; його зустрічають янголи; в образі Господаря вбачаємо якогось світлого бога, можливо, Білобога, старого, мудрого і поважного, явно старшого над богинею Сонцем та іншими небесними світилами; богиня Сонце – можливо, його дружина. Ішов, перейшов місяць по небі: Зірниця-сестриця каже: «Ходи до мене бога шукати!» Найшли ми бога, Пана Господаря (колядка); 3) (з малої літери) *пан-господар* – в обрядових різдвяних піснях – хазяїн, господар дому (звичайно *господар-хлібороб*), до якого шанобливо звертаються колядники (щедрувальники), вітаючи родину з Новим роком і Різдвом Христовим, зичачи їй усіляких гараздів: *Чи дома, дома цей пан-господар? Цей пан-господар на ім'я Михайло?* (колядка); *Щоб і хліб родився, Щоб і скот плодився, Щоб і наш пан-господар Нічим не журився* (колядка) [2, с. 149–150].

Господиня (зменшено-пестливі – *господинька, господинечка*) = *господарка* – хазяйка в господі, домі, господарстві; у народі господиня оцінювалася за ладом у господі, за достатком у скрині; здавна вона була душею родини, дому, – *«господиня в дому – покрива всьому»*, *«без господині хата – що день без сонця»*, *«господиня, коли повна скриня»*, *«у доброї господині і півень несеться»*; вважалося, що в хаті має бути одна господарка –

«дві господині в хаті не дадуть ради кошеняті», «де багацько господинь, то ту хату хоч покинь» [2, с. 149–150].

Хазяїн = хазяй (ж. хазяйка) – той, хто займається господарством, веде господарство, а також господар дому, глава сім'ї (стосовно гостей, відвідувачів тощо); народ прославляє доброго хазяїна, бо без нього «і хата (дім) сиротина», «і земля сиротина», а «чужі руки – круки (кочерги)»; у дбайливого хазяїна «й соломинка не пропаде», «двір держиться», бо «добрий хазяїн рук не покладає», а «в дурного хазяїна і колесо з воза вкрадуть» (пор.: «У ледачого хазяїна і чоботи з ніг вкрадуть»); цінувалося хазяйське око: «Від хазяйського ока кінь добріє», «Хазяйське око догляне більше, як чотири наймити»; кожний добрий хазяїн знає: «Не доглянеш оком – заплатиш боком», «Де оком не доглянеш, там калиткою доплатиш», «Хазяїна око товар живить»; і тільки дурний хазяїн каже: «На наш вік стане, а після нас хоч трава не рости»; Без хазяїна й двір плаче (М. Номис); Він, до тії прийшовши хати, хазяїна став вимикати (І. Котляревський); Ой хазяїн дома хазяїнує, на білому спати лягає, а безчасний чумак у дорозі всяку муку приймає (пісня); Гостям сміх, а хазяїну сльози (М. Номис); Хазяй на всю губу (М. Номис); Питається сам хазяй (С. Руданський); такою хазяйкою зробилась невисипуючою на все село (казка); фразеологізми: вийти в хазяїни (в хазяї), стати (зробитися) хазяїном – розбагатіти, зажити в достатку [2, с. 615].

1.2. Назви суб'єктів, що працюють на інших і не мають права на привласнення продуктів своєї праці.

Наймит (ж. наймичка) – у старому суспільстві – найманий робітник, що працює по найму у приватного власника, підприємця; батрак. Іде наймит із панщини, на воли гукає; а хазяйка з усіх мисок вечерю зливає (пісня); Вранці Марко до наймички Ручки простягає І мамою невисипущу Ганну величає... (Т. Шевченко); Із наймитів господарі бувають (І. Франко); Холодна роса, а на ній наймичка боса (приказка) [2, с. 384].

2. Емоційно-оцінні номінації діяча:

2.1. Позитивні емоційно-оцінні номінації людини, що працює:

Працівник – працювальник, працівничок, працівниченько, роб, роба, робітник, робітниця, роботуха, роботяга, роботяжка, роботяжечка, трудівник, трудівниця, трудовник, трудовниця, трудяк [9].

2.2. Негативні емоційно-оцінні номінації людини, що уни-
кає праці:

Ледар – паразит, трутень, нахлібник, захребетник, галапас, трут, нероба, дармоїдиско, лежень, лежебок, лінюх, лобур, лобуряка, лоботряс, валяка, ледачий, гультяй, гульвіса, ледач [3].

Ледар = ледащо (ж. *ледарка = ледащиця*, зневажливі – *леда-рюга, ледацюга*) – людина, яка не любить працювати; ледачий; уживаються також як лайливі слова. *Ледар день гуляє, три – слабий, а на п'ятий – вихідний* (прислів'я); *Ледацюга, ледацюга, ледачого й батька* (М. Маркевич); *Весною Муха-ледащиця майнула у садок на ряст, на квіти подивиться* (Л. Глібов); фразеологізми: *ледаря корчити* – ледарювати; *ледащо носить кого* – про чиесь непотрібне ходіння, вештання; *пуститися в ледащо* – стати безпутною людиною. *Через їх [нерозумних батьків] синки в ледащо пустилися, пішли в нінащо* (Котляревський) [2, с. 331].

Отже, ціннісними ознаками концепту *праця* в колективній свідомості носіїв української лінгвокультури є такі: 1. Праця – заповука поваги (честі, слави) в суспільстві. 2. Праця – радість, щаслива доля. 3. Праця – внутрішня краса людини. 4. Праця – добробут. 5. Праця, виконана охоче, легка. 6. Важка праця виснажує здоров'я. 7. Праця – важкий заробітчанський труд. 8. Оплата праці є стимулом роботи. 9. Неробство знеславлює людину.

Розглянемо специфіку концепту *праця*, його трансформацію в авторській свідомості Т. Шевченка.

Індивідуально-авторський концепт – уявлення чи образ в авторській індивідуальній свідомості, який перейшов (у результаті особливостей концептуалізації письменником фрагментів буття) до розряду ключового, тобто такого, що отримав в авторському сприйнятті особливу культурно-сміслову цінність, ставши, відповідно, особистісно значущим. Індивідуально-авторська концептосфера (індивідуально-авторська концептуальна картина світу) являє собою сукупність індивідуально-авторських концептів, зміст яких розкривається через особливості індивідуального стилю письменника. Саме тому, на нашу думку, розглядати окремий індивідуальний концепт варто в нерозривному зв'язку з іншими складовими авторської концептосфери.

Як зазначають дослідники-шевченкознавці, ключовими словами у творчості Т. Г. Шевченка є *слава, лицарство, козак, воля*,

прадідівська земля і кров, що нею вона напоєна, *кобзар, вміти панувати* [6; 7; 8; 10]. Зважаючи на це, ми висунули гіпотезу, що для поета буде значущим протиставлення праці вільної людини на себе на своїй землі і праці наймита, кріпака. Ця думка знайшла підтвердження в проведеному нами аналізі.

Шевченко, як виразник інтересів трудового народу, стверджує, що праця вільної людини, праця на себе – запорука добробуту. Наприклад, у поемі «Наймичка» йдеться про заможне, але бездітне подружжя, якому підкинули немовля. Цікаво зауважити певну стилізацію під народну казку: *«Був собі дід та баба... Ще змалечку удвох ягнята пасли, А потім побралися, Худоби діждалися, Придбали хутір, став і млин, Садок у гаї розвели І пасіку чималу – Всього надбали»* [11, с. 240].

Хоча селянська праця є важкою, але, в зображенні поета, коли вона не примусова, на себе, праця приносить свої очікувані плоди, які люди, *діждалися, надбали, придбали*. Дід-хазяїн навчає молоду наймичку ощадливості справжнього господаря: *«Треба, дочко, лічить плату, Зароблену плату, Бо сказано: хто не лічить, То той і не має!»* [11, с. 243].

Ідеальну для людини-хлібороба модель життєустрою змальовує поет у вірші «Садок вишневий коло хати»: *«Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть, Плугатарі з плугами йдуть, Співають ідучи дівчата, А матері вечерять ждуть»* [11, с. 305]. Тут панує гармонія людини і природи (хліборобська праця, садок, хрущі, вечеря й сон коло хати), людини і мистецтва (спів дівчат, що вертаються з поля), гармонія людини і Космосу [8, с. 83].

Різде протиставлення праці вільної людини важкій праці наймита виражається в авторських антитезах. Наприклад, цей стилістичний прийом використовується у вірші «І золотої, й дорогої». Так, душа поета болить, коли він бачить своїм внутрішнім зором майбутню долю маленького хлопчика-кріпака: *«Мені здається, що ніколи Воно не бачитиме волі, Святої воленьки. Що так Даремне, марне пролетять Його найкращії літа, Що він не знатиме, де дітись На сім широкім вольнім світі, І піде в найми, і колись, Щоб він не плакав, не журився, Щоб він де-небудь прихилився, То оддадуть у москалі»* [11, с. 458].

Ця антитеза є майже наскрізною у творах Шевченка, де йдеться про працю наймита, кріпака, сироти. Така робота є

важкою, безперервною, із слізьми, без відпочинку, і часто це на тлі чужого багатого бенкету. Наприклад, у поемі «Гайдамаки»: *«Сирота Ярема, сирота убогий: Ні сестри, ні брата, нікого нема! Потихач жидівський, виріс у порогу; А не клене долі, людей не займа. Та й за що їх лаять? Хіба вони знають, Кого треба гладить, кого катувати? Нехай бенкетують... У їх доля дбає, А сироті треба самому придбать. Трапляється, часом тихенько заплаче, Та й то не од того, що серце болить: Що-небудь згадає або що побачить... Та й знову за працю. Отак треба жить!»* [11, с. 65]. Або: *«А ви в ярмі падаєте Та якогось раю На тім світі благаєте? Немає! Немає! Шкода й праці»*. Фразеологічний вираз *шкода праці* використано для констатації марно витрачених зусиль.

Найпоширеніші образи у творах Шевченка – бідні наймити чи наймичка – скільки не працюватимуть, вони ніколи не розбагатіють, тільки втратять молоді літа, здоров'я та навіть життя. Такі погляди поета на наймитську працю повністю збігаються з народним уявленням про неї. Молода вдова із поеми «Сова» – *«Ізнищила, ізмарніла, Кинула господу, Пішла в найми... не минула Лихої пригоди. І день і ніч працювала, Подушне платила... І синові на три копн Жупанок купила. Щоб і воно, удовине, До школи ходило»* [11, с. 186].

«Пішла в найми, за хліб черствий Жидам носить воду. Бо хрещені не приймають: “Стара, – кажуть, – стала, Нездужає...” – і огризок В вікно подавали Христа ради. Не дай, Боже, Такого дожити, Не дай, Боже, в багатого І пить попросити. По копійці заробляла, Копу назбирала, Та до сина лист писала, У війсьکو послала...» [11, с. 188]. Або: *«Іде чумаки з-за Лиману З чужим добром, безталанний, Чужі воли поганяє, Поганяючи, співає: “Доле моя, доле, Чом ти не така, Як інші чужая? Чи я п'ю, гуляю, Чи сили не маю?...” Чи то праця задавила Молодую силу, Чи то нудьга невсипуща Його з ніг звалила»* [11, с. 206–207].

Взагалі у Шевченка образ людської долі антонімічно метафоризується як доля-працівниця і як доля-ледащиця: *«В того доля ходить полем – Колоски збирає; А моя десь, ледащиця, За морем блукає»* [11, с. 12]. *«Ой талане, талане, Удовиний поганий! Чи ти в полі, чи ти в гаї, Обідраний цигане, З бурлаками гуляєш? Тече вода і на гору Багатому в хату. А вбогому в яру треба Криницю копати»* [11, с. 187].

Як зазначалося вище, за народною аксіологічною системою працьовита людина завжди в пошані, а ледар – це трутень, якого засуджують люди. Але у Шевченка негативна конотація лексем *ледачий*, *ледащо* нівелюється в авторському контексті, де поет співчуває своєму героєві чи героїні, якому саме чужий людський осуд виносить несправедливу оцінку: *«Недоля не бачить, з ким їй жартувати, А люде хоч бачать, та людям не жаль: “Нехай, – кажуть, – гине ледача дитина, Коли не зуміла себе шанувати”»* [11, с. 29]; *«Серце в’яне співаючи, Коли знає за що; Люде серця не побачать, А скажуть – ледащо!»* [11, с. 18]; *«Ізогнеться стан високий, Брови полиняють, І незчується; а люди Сміючись згадають Ваші літа молодії Та й скажуть – ледащо!»* [11, с. 134].

Людський осуд ліні у свідомості Шевченкових героїв може виявлятися в самоіронії, як захист перед обставинами життя. Так, стара хвора наймичка з однойменної поеми каже про себе: *«Не та вже я стала: Зледащіла, не здужаю І на ноги встати. Тяжко, Катре, умирати В чужій теплій хаті!»* [11, с. 250].

Як відомо, іронія – провідна риса ідіостилу Шевченка. Використання стилізації порад «розумних» людей в поемі «Гайдамаки» як прийом пародії є засобом створення специфічної комунікативної тональності іронічного абсурду: *«Дарма праця, пане-брате: Коли хочеш грошей, Та ще й слави, того дива, Співай про Матрьошу, Про Парашу, радість нашу, Султан, паркет, шпори, – От де слава!!! а то співа: “Трає синє море”, А сам плаче...»* [11, с.59]. Іронічна інтонація зникає у відвертій відповіді «дурня» – ліричного героя (*«Ви розумні люди – а я дурень»*) і його відмові від такої праці. Душа поета прагне співати про героїчне минуле України: *«От де моє добро, гроші, От де моя слава»* [11, с. 61]. Таким чином, для Шевченка особисто поетична творчість є інтелектуальною працею не за гроші і славу, а заради історичної правди та справедливості.

Саме чесна праця (фізична чи інтелектуальна) визнається як поетом, так і його народом. Протиставлення чесної та нечесної (бюрократичної) праці зустрічаємо в поемі «Сон»: *«Уже вбогі ворушились, На труд поспішали, І москалі на розпуттях Уже муштрувались. Покрай улиць поспішали Заспані дівчата, Та не з дому, а додому! Посилала мати На цілу ніч працювати, На хліб заробляти. А я стою похилившись, Думую, гадаю, Як то*

тяжко той насущий, Люди заробляють. От і братія сипнула У сенат писати Та підписувать – та драти І з батька, і брата» [11, с. 203–204]. Зневажливе ставлення автора до «канцелярської братії» виражається у їх знеособленні (*братія сипнула*) та підсилюється алітерацією.

Підсумовуючи здійснений аналіз концепту *праця* в колективній свідомості носіїв української лінгвокультури та художньому просторі Т. Шевченка, варто зазначити, що досліджуваний індивідуально-авторський концепт, зберігаючи ті ж понятійні ознаки, які наявні в загальнонародному розумінні праці, має певну специфіку ціннісних характеристик. Пріоритетною цінністю в авторському концепті *праця* у Шевченка виступає *воля* через засудження *невільної / найманої* праці в кріпацькому суспільстві: справжній козак краще загине на волі в чистому полі, ніж піде в найми. Праця на себе вільних, рівноправних людей, подібних в народній українській символіці до образу давнього божества Пана-господаря, усвідомлюється пророком нації як *«вміння панувати»*.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь, 2005.

2. *Жайворонок В.* Знаки української етнокультури / В. Жайворонок. – Київ, 2006.

3. *Караванський С.* Практичний словник синонімів української мови / С. Караванський. – Київ, 1993.

4. *Карасик В.* Языковые ключи / В. Карасик. – Москва, 2009.

5. *Козирева З.* Вербалізація концепту «праця» в українській та російській мовах / З. Козирева // Проблеми зіставної семантики : збірник наук. праць. – Київ : КНЛУ, 2009. – Вип. 9. – С. 117–123.

6. *Кононенко В.* Українська лінгвокультурологія : навч. посіб. / В. Кононенко. – Київ, 2008.

7. *Маланюк Є.* Книга спостережень / Є. Маланюк. – Київ, 1995.

8. *Пахаренко В.* Незбагнений апостол / В. Пахаренко. – Черкаси, 1999.

9. Словарь української мови : у 4 т. / упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Грінченко ; НАН України. Ін-т української мови. Додаток О. О. Тараненка. – Київ, 1996.

10. *Смаль-Стоцький С. Т.* Шевченко. Інтерпретації. – Нью-Йорк ; Париж ; Торонто, 1965.

11. *Шевченко Т. Г.* Кобзар. – Київ, 1977.

ЗМІСТ

Ачилова Віра, Разумейко Марія

Особливості вираження з'ясувальних відношень
у поетичних творах Тараса Шевченка 3

Белей Любомир

Тарас Шевченко як засновник нової української
літературно-художньої антропонімії 11

Білоусенко Петро

Про природу деяких іменників неповної парадигми
у творах Тараса Шевченка 22

Васильєва Людмила

Деякі універсальні особливості мови поезій Тараса Шевченка
(східнослов'янські та південнослов'янські паралелі) 32

Голі-Оглу Тамара

Рівнозначні експресивні маркери в епістоляріях Тараса Шевченка . . . 49

Дель Гаудіо Сальваторе

Італійська лексична спадщина в українській мові 58

Дергач Дмитро

Тарас Шевченко в сучасних українських медіа:
лінгвістичний аналіз. 73

Кобченко Наталя

Синтаксичні засоби експресії в епістолярії Тараса Шевченка. 83

Кононенко Віталій

Тарас Шевченко: образ автора в мовно-поетичному вимірі 98

Кононенко Ірина

Поліфункціональність ад'єктивів
у поетичній мові Тараса Шевченка. 110

Космеда Тетяна

Феномен еґо-текстів Тараса Шевченка:
модельовання ігрового дискурсу. 122

Кульбабська Олена

Функційний потенціал актуалізованих прикметників
у мовотворчості Тараса Шевченка 135

Мовчун Лариса

Римографічна шевченкіана: історія і проблеми 146

Ніка Оксана

Історичні традиції синтаксису Тараса Шевченка 156

Пелина Микола

Тарас Шевченко як найбільший художник слова
(у міркуваннях і оцінці Максима Рильського) 165

Переломова Олена

Риторичний потенціал мовотворчості Тараса Шевченка 177

Сабліна Світлана, Стовбур Любов

Особливості вживання і правописного відтворення займенників
у рукописах Тараса Шевченка 185

Савчук Тетяна

Автосемантичні / синсемантичні дієслова в мовотворенні
Тараса Шевченка: якісно-кількісні виміри 192

Сизонов Дмитро

Назви творів Тараса Шевченка в медійних заголовках:
аналіз стилістичної трансформації 200

Шабат-Савка Світлана

Інтенції естетичності та їх синтаксична реалізація
в поетичному дискурсі Тараса Шевченка 208

Шевченко Лариса

Тарас Шевченко в літературній мові українського народу:
філологічна традиція і наукова перспектива 220

Шевчук Лариса, Яроцька Галина

Концепт *праця* у творчості Тараса Шевченка 229

Збірник наукових статей

VIII Міжнародний конгрес українців

МОВОЗНАВСТВО

Редактор-координатор: *О. Щербак*

Комп'ютерна верстка: *М. Голя, О. Михолат*

Редактори: *Н. Ващенко, А. Кравченко, Л. Ліхнівська,*

О. Піскун, Е. Пустова, Л. Тарасенко, Л. Щириця

Оператори: *Т. Журавльова, Н. Маршева, І. Матвеева, Т. Миколайчук*

Формат 60×90/16

Умовн. друк. арк. 15,13 Обл.-вид. арк. 13,45

Інститут мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
01001 Київ, вул. Грушевського, 4